

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przegląd rusycystyczny

2026, nr 2 (194)

Katowice 2026

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz — przewodniczący

Franciszek Apanowicz, Petar Bunjak, Jens Herlth, Jewgienij Jabłokow, Władimir Klimonow, Joanna Madloch, Daria Nevskaya, Kadisha Nurgali, Antoaneta Olteanu, Grzegorz Przebinda, Barbara Stempczyńska, Walerij Tiupa, Halina Waszkielewicz

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Paulina Charko-Klekot (sekretarz redakcji), Piotr Fast (redaktor naczelny), Aleksander Gadowski (adiustacja tekstów rosyjskojęzycznych), Michał Głuszkowski (zastępca redaktora naczelnego; dział językoznawstwa), Beata Pawletko (dział literaturoznawstwa), Justyna Pisarska, Piotr Plichta (adiustacja tekstów anglojęzycznych)

KOREKTA

Gabriela Wilk

ADRES REDAKCJI

Przegląd Ruscystyczny, 41-500 Chorzów, ul. Zjednoczenia 1/11

tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667

e-mail: prz.rus@op.pl

<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Ruscystyczne**

Polskie Towarzystwo Ruscystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota-Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota-Roweckiego 5

SPIS TREŚCI

ROSJA PO INWAZJI NA UKRAINĘ. PERSPEKTYWY BADAWCZE

gościnnie pod redakcją

KATARZYNY KONDZIOŁY-PICH, MACIEJA PIECZYŃSKIEGO, MICHAŁA PATRYKA SADŁOWSKIEGO

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH	7	Słowo wstępne
MACIEJ PIECZYŃSKI		
MICHAŁ PATRYK SADŁOWSKI		

LITERATUROZNAWSTWO

ELENA KURANT	11	„Syndrom totalitarny”: totalna ideologia i iluzja rzeczywistości we współczesnej rosyjskiej dramaturgii antywojennej
MACIEJ PIECZYŃSKI	25	Wojna jako agresja i autoagresja Teksty przemocy w najnowszej dramaturgii rosyjskiej
KATARZYNA SYSKA	44	Między cenzurą a subwersją: sztuka Asi Demiszkievicz <i>Раз мальчишка, два мальчишка</i>
ALEKSANDER WAWRZYŃCZAK	58	Trauma represji wobec wierzących a prawosławny stalinizm Autobiograficzna proza Aleksandra Prochanowa

JĘZYKOZNAWSTWO

ROMAN GAWARKIEWICZ	75	Wizerunek Putina w narracji autobiograficznej Angeli Merkel: język dyplomacji i dystansu
MICHAŁ GŁUSZKOWSKI	95	Język rosyjski w Polsce: aktualna sytuacja socjolingwistyczna
ALEKSANDER KIKLEWICZ		
DOROTA DZIADOSZ	121	Rosyjskojęzyczne memy o wojnie powstające w Rosji i na emigracji
KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH	142	Polska i Polacy w wypowiedziach rzecznicki rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych
BARBARA RODZIEWICZ	166	Retoryka propagandy Władimira Putina BRICS jako narzędzie wpływu geopolitycznego
* * *		
AGATA ŚLĘZAK	181	Antoni Ferdynand Ossendowski o Samojedach Natura i człowiek w <i>Czao-ra</i> i innych powieściach
ANDRZEJ POLAK	202	Doktryna wojenna Związku Radzieckiego lat 30. w <i>Lodołamaczu</i> Wiktora Suworowa
NINA LABY	224	Trauma na dalekiej Syberii (losy bohaterów powieści Guzel Jachiny <i>Zulejka otwiera oczy</i>)
GENNADIJ ZELDOWICZ	242	O naturze poezji lirycznej: ponownie czytając Romana Jakobsona
NOTY O AUTORACH	272	

СОДЕРЖАНИЕ

РОССИЯ ПОСЛЕ ВТОРЖЕНИЯ В УКРАИНУ: ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

под редакцией

КАТАЖИНЫ КОНДЗИОЛЫ-ПИХ, МАЦЕЯ ПЕЧИНСЬКОГО, МИХАЛА ПАТРЫКА САДЛОВСКОГО

КАТАЖИНА КОНДЗИОЛА-ПИХ МАЦЕЙ ПЕЧИНСЬКИЙ МИХАЛ ПАТРЫК САДЛОВСКИЙ	7	Вступление
---	---	------------

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ЕЛЕНА КУРАНТ	11	«Тоталитарный синдром»: тотальная идеология и мнимая реальность в современной российской антивоенной драматургии
МАЦЕЙ ПЕЧИНСЬКИЙ	25	Война как агрессия и аутоагрессия. Тексты насилия в новейшей русской драматургии
КАТАЖИНА СЫСКА	44	Между цензурой и субверсией: пьеса <i>Раз мальчишка, два мальчишка</i> Аси Демишкевич
АЛЕКСАНДР ВАВЖИНЬЧАК	58	Травма репрессий против верующих и православный сталинизм. Автобиографическая проза Александра Проханова

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

РОМАН ГАВАРКЕВИЧ	75	Образ Путина в автобиографическом нарративе Ангелы Меркель: язык дипломатии и дистанции
МИХАЛ ГЛУШКОВСКИЙ АЛЕКСАНДР КИКЛЕВИЧ	95	Русский язык в Польше: актуальная социолингвистическая ситуация
ДОРОТА ДЗИАДОШ	121	Русскоязычные мемы о войне, создаваемые в России и в эмиграции
КАТАЖИНА КОНДЗИОЛА-ПИХ	142	Польша и поляки в высказываниях официального представителя Министерства иностранных дел Российской Федерации
БАРБАРА РОДЗИЕВИЧ	166	Риторика пропаганды Владимира Путина БРИКС как инструмент геополитического влияния

* * *

АГАТА СЛЕНЗАК	181	Антоний Фердинанд Оссендовский о самоедах Человек и природа в <i>Чао-ра</i> и других романах
АНДЖЕЙ ПОЛЯК	202	Военная доктрина Советского Союза 1930-х годов в романе Виктора Суворова <i>Ледокол</i>
НИНА ЛАБЫ	224	Травма в далекой Сибири (судьбы героев романа Гузели Яхиной <i>Зулейха открывает глаза</i>)
ГЕННАДИЙ ЗЕЛЬДОВИЧ	242	О природе лирической поэзии: перечитывая Романа О. Якобсона
ОБ АВТОРАХ	272	

TABLE OF CONTENTS

RUSSIA AFTER THE INVASION OF UKRAINE. RESEARCH PERSPECTIVES

guest editors

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH, MACIEJ PIECZYŃSKI, MICHAŁ PATRYK SADŁOWSKI

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH MACIEJ PIECZYŃSKI MICHAŁ PATRYK SADŁOWSKI	7	Preface
LITERARY STUDIES		
ELENA KURANT	11	"Totalitarian Syndrome": Total Ideology and Illusory Reality in Contemporary Russian Anti-War Drama
MACIEJ PIECZYŃSKI	25	War as Aggression and Self-Aggression Texts of Violence in Recent Russian Drama
KATARZYNA SYSKA	44	Between Censorship and Subversion: <i>Asya Demishkevich's Play Раз мальчишка, два мальчишка</i>
ALEKSANDER WAWRZYŃCZAK	58	The Trauma of Repression Against Believers and Orthodox Stalinism. The Autobiographical Prose of Aleksandr Prokhanov
LINGUISTICS		
ROMAN GAWARKIEWICZ	75	Putin's Image in Angela Merkel's Autobiographical Narrative: The Language of Diplomacy and Distance
MICHAŁ GŁUSZKOWSKI ALEKSANDER KIKLEWICZ	95	Russian in Poland: Current Sociolinguistic Situation
DOROTA DZIADOSZ	121	Russian-Language Memes About the War Created in Russia and in the Diaspora
KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH	142	Poland and Poles in the Statements of the Spokesperson of the Russian Ministry of Foreign Affairs
BARBARA RODZIEWICZ	166	The Rhetoric of Vladimir Putin's Propaganda BRICS as a Tool of Geopolitical Influence
* * *		
AGATA ŚLĘZAK	181	Antoni Ferdynand Ossendovsky about the Samoyeds Man and Nature in <i>Czao-Ra</i> and Other Novels
ANDRZEJ POLAK	202	Soviet Union's War Doctrine of the 1930s in Viktor Suvorov's <i>Icebreaker</i>
NINA LABY	224	Trauma in Far Siberia (Characters of the novel <i>Zuleykha Opens Her Eyes</i> by Guzel Yakhina)
GENNADIJ ZELDOWICZ	242	On the Nature of Lyrical Poetry: Re-Considering the Theory of Roman Jakobson
ABOUT THE AUTHORS	272	

ROSJA PO INWAZJI NA UKRAINĘ. PERSPEKTYWY BADAWCZE

SŁOWO WSTĘPNE

Jaki obraz wojny zapisał się w literaturze i języku rosyjskim? Na ile tzw. specjalna operacja wojskowa wpłynęła na ustrój i politykę państwa-agresora? Odpowiedzi na te pytania poszukiwali uczestnicy Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Rosja po inwazji na Ukrainę. Perspektywy badawcze*, zorganizowanej 27–28 października 2025 roku na Uniwersytecie Szczecińskim przez Instytut Językoznawstwa oraz Instytut Literatury i Nowych Mediów we współpracy z Uniwersytetem Warszawskim (Wydział Prawa i Administracji UW), a także Centrum Badań nad Państwowością Rosyjską Fundacji Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza. Przyczyny, przebieg i dostrzegalne już w tej chwili skutki wojny Rosji przeciwko Ukrainie wymagają poszerzonej, pogłębionej, ale również interdyscyplinarnej refleksji badawczej. Taki też był charakter konferencji. Podczas dwudniowych obrad wyniki swoich badań zaprezentowali literaturoznawcy, językoznawcy, politolodzy i historycy. Spektrum tematyczne było szerokie: od dramaturgii antywojennej po rosyjską inżynierię społeczną; od języka propagandy po propagandę w literaturze; od perspektyw rozwoju gospodarczego Rosji po obraz wojny w memach rosyjskojęzycznych.

Celem organizatorów było również edukacyjne oddziaływanie na otoczenie społeczne poprzez debatę adresowaną do szerokiej publiczności. Dlatego równolegle z dyskusjami *stricte* akademickimi, pod hasłem *Rozmowy o wojnie*, odbyło się kilka wydarzeń o charakterze popularnonaukowym i artystycznym, w tym dwie debaty w formule okrągłego stołu. Pierwsza poświęcona była kulturze, druga — polityce w Rosji po inwazji na Ukrainę. Przy okrągłych stołach zasiedli językoznawca prof. Aleksander Kiklewicz, literaturoznawca prof. Aleksan-

der Wawrzyńczak, historyk prof. Hieronim Grala, a także eksperci spoza świata akademickiego: dziennikarka Arleta Bojke, były ambasador RP na Ukrainie Bartosz Cichocki oraz reżyser Konrad Szolajski. *Rozmowy o wojnie* z szeroką publicznością poprowadził też gość specjalny konferencji — Dmitry Glukhovsky. Opozycyjny pisarz rosyjski przedstawił swój punkt widzenia na sytuację polityczną w Rosji. Artystycznym uzupełnieniem programu wydarzeń towarzyszących było czytanie performatywne sztuki antywojennej *Wania żyje* Natalii Lizorkiny (tłum. Agnieszki Sowińskiej) w wykonaniu Aleksandra Knysza, pod opieką merytoryczną Macieja Pieczyńskiego. Nagrania wideo ze wszystkich punktów programu *Rozmów o wojnie* można obejrzeć na kanale YouTube Uniwersytetu Szczecińskiego, w playliście pod nazwą „Międzynarodowa Konferencja Naukowa Rosja po inwazji na Ukrainę. Perspektywy badawcze”.

Zaprezentowane w ramach szczecińskiej konferencji wnioski i perspektywy stojące przed badaniami nad Rosją po inwazji na Ukrainę, stały się podstawą publikacji niniejszego bloku tematycznego. Na jego łamach znalazły się artykuły literaturoznawcze oraz językoznawcze. Pierwszą kategorię zdominowały trzy teksty, poświęcone prężnie rozwijającej się po 24 lutego 2022 roku dramaturgii rosyjskiej. Analizie poddane zostały zarówno sztuki antywojenne, jak i prowojenne. W dramatach dokumentalnych, opublikowanych na stronie festiwalu Lubimowka w ramach projektu *Dramaturgia przeciwko wojnie*, można dostrzec obraz traumy i dehumanizacji jednostki w warunkach państwa totalitarnego. Autorzy tych utworów oddają głos Rosjanom — ofiarom putinowskiej propagandy. Natomiast Asia Demiszkievich w sztuce *Раз мальчишка, два мальчишка* (Raz chłopiec, dwa chłopiec) podejmuje grę, umożliwiającą literacką samorealizację w Rosji, nie rezygnując z intelektualnej niezależności i antywojennych poglądów. Poruszając się między biegunami kompromisu i ryzyka, dramatopisarka czerpie z możliwości, jakie daje poetyka folkloru. Zarówno w antywojennej, jak i prowojennej dramaturgii rosyjskiej dostrzec można teksty przemocy. Różni je definicja sprawcy. W sztukach prowojennych agresorem jest Ukraina, ofiarą — ukraińscy rosyjskojęzyczni cywile. Natomiast w sztukach antywojennych państwo rosyjskie prezentowane jest jako sprawca przemocy stosowanej zarówno wobec Ukraińców, jak i Rosjan.

Czwarty z tekstów literaturoznawczych w bloku tematycznym poświęcony jest analizie autobiograficznych powieści Aleksandra Prochanowa — pisarza, publicysty i jednego z najważniejszych ideologów

imperializmu rosyjskiego epoki Władimira Putina. Artykuł prezentuje wyniki badań nad czynnikami, które wpłynęły na ukształtowanie się specyficznego światopoglądu Prochanowa, określanego mianem prawosławnego stalinizmu.

Część językoznawcza bloku tematycznego obejmuje analizy dyskursu politycznego, propagandy oraz statusu języka rosyjskiego w Polsce, ukazujące mechanizmy konstruowania rzeczywistości w warunkach wojny, napięć geopolitycznych i społecznych przemian językowych. W artykule dotyczącym wystąpień Władimira Putina na szczytach BRICS język został ukazany jako narzędzie budowania określonego obrazu świata. Analiza pokazuje, że poprzez celową redefinicję pojęć nadawca kształtuje narrację konsolidującą państwa Globalnego Południa wokół rosyjskich celów strategicznych, wykorzystując odwołania do zagrożenia systemowego, sprawiedliwości i argumentów ekonomicznych.

Artykuł poświęcony wizerunkowi Putina ukazuje rekonstrukcję jego obrazu w pamięci Angeli Merkel. Analiza koncentruje się na leksyce, metaforach i strategiach komunikacyjnych, obejmuje również emocjonalne reakcje narratorki i ich znaczenie dla interpretacji mechanizmów władzy.

W tekście analizującym wypowiedzi rzeczniczki rosyjskiego MSZ ukazano, jak za pomocą strategii perswazyjnych — od demonizacji i manipulacji narracjami historycznymi po ironię i kolokwializację — konstruowany jest obraz Polski. Badanie pokazuje, że oficjalny dyskurs instytucjonalny w Rosji pełni funkcje ideologiczne, podporządkowane bieżącym celom politycznym.

Artykuł dotyczący rosyjskojęzycznych memów internetowych ukazuje sposoby interpretowania i komentowania wojny, zestawiając przekazy powstające w Rosji i na emigracji. Pokazuje także różnorodność form tych przekazów — od aluzyjnego humoru po bardziej bezpośrednią krytykę.

Tekst analizujący pozycję języka rosyjskiego w Polsce przedstawia przemiany jego statusu na przestrzeni ostatnich dekad oraz jego współczesne funkcjonowanie w różnych środowiskach społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem roli migrantów z obszaru postsowieckiego. W ten sposób część językoznawcza numeru ukazuje wielowymiarowość języka jako narzędzia komunikacji, wpływu i interpretacji rzeczywistości.

Zgromadzone w tomie artykuły ukazują złożoność procesów zachodzących we współczesnej Rosji oraz jej wpływ na otoczenie mię-

SŁOWO WSTĘPNE

dzynarodowe. Mamy nadzieję, że prezentowany blok tematyczny stanie się inspiracją do dalszych badań oraz pogłębionej refleksji nad rolą literatury i języka w warunkach konfliktu i dynamicznych przemian geopolitycznych.

*Katarzyna Kondziola-Pich
Maciej Pieczyński
Michał Patryk Sadłowski*

ELENA KURANT

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1596-5433>

Uniwersytet Jagielloński

«ТОТАЛИТАРНЫЙ СИНДРОМ» ТОТАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ И МНИМАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ АНТИВОЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ

«TOTALITARIAN SYNDROME»: TOTAL IDEOLOGY AND ILLUSORY REALITY IN CONTEMPORARY RUSSIAN ANTI-WAR DRAMA

Contemporary Russian-language drama seeks not only to document the painful fractures of the era but also to reflect on them through living dialogue and emotional engagement. The authorial voice approaches confession or testimony, transforming the play into a collective experience. The plays are centred on voices from contemporary Russia — victims of total terror and totalitarian propaganda. These characters possess a traumatized consciousness, and their perception reflects the illusory reality imposed by the repressive state. Through an analysis of documentary anti-war plays from the 2023 Lyubimovka festival, this paper attempts to identify how playwrights convey traumatic experience, the dehumanisation of the individual, and social collapse in a totalitarian state.

Keywords: anti-war drama, contemporary Russian drama, documentary theatre, totalitarian syndrome, secondary modified totalitarianism

Современная русскоязычная антивоенная драматургия, пытаясь осмыслить реальность, оказывается перед вызовом: как зафиксировать и передать опыт деформации человеческого в условиях того, что Лев Гудков определяет как «путинский модифицированный вторичный тоталитаризм», воссоздающий

государственную идеологию, в качестве которой утверждается консервативная версия великодержавного, православного и имперского национализма, насаждаемого в качестве единой и обязательной к исполнению программы воспитания молодого поколения и индоктринации населения в целом через массивную и агрессивную пропаганду¹.

¹ Л. Гудков, *Вторичный, или возвратный, тоталитаризм*, «Вестник общественного мнения» 2018, № 3–4 (127), с. 256.

Такая необходимость возникает, поскольку сама реальность систематически подменяется искаженными версиями, производимыми пропагандистским дискурсом. Происходит разрыв между личным опытом и официальным образом мира, где факты вытесняются идеологическими конструкциями, а государство превращается в идеологическую систему, подчиняющую права личности псевдонациональной идее и фигуре «национального лидера»². Здесь стоит обратиться к теоретической разработке термина «тоталитарный синдром», отражающего системную деформацию сознания, отличающуюся от других форм травматического опыта. Формальные признаки тоталитарной системы изучены исследователями. Так, в частности, Карл Фридрих и Збигнев Бжезинский выделяют шесть признаков тоталитарного общества: всеобъемлющая идеология, монопольная партия во главе с «диктатором», система физического и психологического террора, контроль над средствами массовой информации, монополия на вооружение и централизованное управление экономикой³. Хуан Линц подчеркивает наличие тотальной идеологии, монопольной партии и концентрации власти⁴. Драматургию в первую очередь интересует антропологическое измерение: как система воздействует на человеческую субъективность и как формируется тип «тоталитарной личности» — фундамент тоталитарных режимов, не убежденный фанатик, а заурядный обыватель, потерявший чувство устойчивости и безопасности. Как пишет Ханна Арендт,

высшей целью всех тоталитарных правлений является не только [...] стремление к мировому господству, но также и никогда не признаваемая неизменная попытка установить тотальное доминирование над человеком⁵.

Современный российский режим формирует «тоталитарную личность» не только через репрессии, но и через систему сим-

² В. Пастухов, *Последняя гражданская война. Чем обернется для России вторжение в Украину*, <https://istories.media/opinions/2022/03/14/poslednyaya-grazhdanskaya-voyna/> (12.09.2025).

³ K. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1965, с. 15–27.

⁴ Х. Линц, *Тоталитарные и авторитарные режимы*, пер. О. Серебряной, О. Серебряного, «Неприкосновенный запас» 2018, № 4, <https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html> (13.09.2025).

⁵ Х. Арендт, *Опыты понимания 1930–1954. Становление, изгнание и тоталитаризм*, пер. Е. Бондал, А. Васильевой, А. Григорьева, С. Моисеева, Издательство Института Гайдара, Москва 2018, с. 413.

волического контроля. Милитаристская пропаганда, риторика угроз и монополия на ценности веры, истории и традиции создают искусственное чувство коллективного единства вокруг власти. В этих условиях население оказывается в ситуации «пассивной адаптации»: люди ограничивают свои желания до уровня выживания, принимая правила игры как безальтернативные. Социальное пространство фрагментируется, а телевидение, полиция, школа и экономика обеспечивают тотальный контроль⁶.

Тоталитарная пропаганда формирует мир кажущейся непротиворечивости: вымыслы преподносятся как универсальные законы, а сложность реального мира вытесняется упрощенной схемой — «враг», «заговор», «угроза». Эта мнимая реальность привлекает своей упорядоченностью, ощущением причастности, в то время как реальность сопряжена с хаосом и утратами. По Гудкову, именно здесь вступают в действие компенсаторные механизмы идеологии: иллюзия «особой миссии» нации и образ абсолютного врага, оправдывающий насилие⁷. Поэтому вера в вымышленный мир становится столь же неоспоримой, как «правила арифметики»⁸. Как пишет Сергей Медведев, «wyjście poza ramy tego mitu pociągnęłoby za sobą rozpad całego obrazu rzeczywistości, więc ludzie boją się nawet o tym myśleć»⁹. Гарантом целостности такой конструкции становится террор: он делает принадлежность к системе безопаснее, чем существование вне ее. Таким образом обеспечивается выполнение двух основных массовых задач тоталитарного режима: с одной стороны, обозначить «массу врагов», с другой — «организовать против нее другую массу, которая изъявила бы свой законный гнев (а заодно и сама воспитывалась бы на проявлениях этого законопослушного гнева)»¹⁰. В результате формируется изолированный, легко управляемый и заменяемый субъект, чья мораль и способность к критическому суждению подорваны, а связь с реальностью разорвана. Язык перестает быть пространством диалога, носителем опыта, превращается в готовую формулу власти: «Насилие

⁶ Л. Гудков, *Вторичный, или возвратный, тоталитаризм...*, с. 256–257.

⁷ Там же, с. 229.

⁸ Х. Арендт, *Истоки тоталитаризма*, пер. И. Борисовой, Ю. Кимелева, А. Ковалева, Ю. Мишкенене, Л. Седова, ЦентрКом, Москва 1996, с. 477.

⁹ S. Miedwiedew, *Wojna made in Russia*, пер. H. Pustula-Lewicka, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2024 (e-book, 12.09.2025).

¹⁰ Ю. Давыдов, *Послесловие к русскому изданию Ханна Арендт и проблема тоталитаризма // Х. Арендт, Истоки тоталитаризма...*, с. 628.

начинается там, где заканчивается речь. Слова, используемые для сражений, теряют свое качество речи; они становятся клише»¹¹. Документальный театр в этом контексте выполняет функцию археологии сознания, извлекая из-под слоя пропагандистских штампов подлинные реакции, фиксирует скрытые травмы и противоречия, которые власть стремится сделать невидимыми. Анализ современной антивоенной драматургии через призму «тоталитарного синдрома» выявляет не только его политические, но и антропологические черты — глубокие деформации самой структуры человеческого опыта.

Предметом нашего анализа являются два документальных драматургических текста, которые вошли в шорт-лист антивоенной программы независимого фестиваля Любимовка¹²: *Ждать тяжелее, чем хоронить* и *Саша зачем*. Обе пьесы датируются 2023 годом. *Ждать тяжелее, чем хоронить* — это драматургический дебют Юлии Вишневецкой, режиссерки-документалистки, переводчицы, журналистки, которая уехала из России в Тбилиси после задержания в 2022 году¹³. Автор пьесы *Саша зачем* остается анонимным, что, вероятно, связано с его/ее пребыванием на территории России.

Читки пьесы *Ждать тяжелее, чем хоронить* прошли в Берлине под названием *Жены Вагнера* 8–9 сентября 2023 в пространстве Reforum Space, а также 27 апреля 2024 года в рамках проекта *30 лет до ЦЗПЧ Мемориал* в Париже. Существует аудиоверсия пьесы в постановке *Радио Свобода*. Пьеса вошла в сборник *Пять пьес о войне* (2024) издательства Freedom Letters. Случаи журналистских пьес — не исключение в документальном театре. Так в Театре.doc ставилась пьеса журналистки

¹¹ Х. Арендт, *Опыты понимания...*, с. 510.

¹² Фестиваль независимой драматургии Любимовка существует с 1990 году, в 2022 году, после начала полномасштабной войны в Украине, фестиваль не проводится на территории России, тем не менее читки русскоязычных пьес проходят в разных городах мира в рамках «Эха Любимовки», фестиваль продолжает набирать пьесы, а на сайте фестиваля публикуются тексты, отобранные ридерами, в частности пьесы, присланные в рамках бессрочного open call'a «Драматургия против войны».

¹³ Ю. Вишневецкая была арестована на 5 суток 26 сентября 2022 года в Махачкале после протестов против мобилизации, о которых она собиралась сделать репортаж. См.: В. Лейбин, *Журналистку Юлию Вишневецкую, задержанную после протестов против мобилизации в Махачкале, арестовали на пять суток*, Медуза, 28.09.2022, <https://meduza.io/news/2022/09/28/v-dagestane-propala-zhurnalistka-yuliya-vishnevetskaya> (24.10.2025).

«Новой газеты» Елены Костюченко *Новая Антигона* по материалам судебных процессов над бесланскими матерями после протестной акции в 2016 году. Пьеса Вишневецкой родилась из журналистского расследования: в поисках героини для публикации о женщинах, ждущих мужчин из тюрьмы, Юлия наткнулась на чат в Телеграмм для родственников участников ЧВК Вагнер. Частная военная компания Вагнер, основанная предпринимателем Евгением Пригожиным¹⁴ в 2014 году — полугосударственная структура, действовавшая в интересах Кремля на территории Украины в 2014, в Сирии с 2025, в Африке и с началом полномасштабной войны в Украине в 2022–2023 годах. «Вагнеровцы» имели репутацию особо жестокой формации элитных наемников, действующих без какой-либо юридической отчетности. С июля 2022 года ЧВК Вагнер вербует бойцов из заключенных исправительных колоний, предлагая им полное помилование и денежное вознаграждение взамен за полугодовой контракт. За дезертирство или сдачу в плен бывшим заключенным грозила внесудебная казнь. Термины «пушечное мясо» и «мясные штурмы» прочно закрепились за описанием тактики использования заключенных в военных операциях. По различным оценкам, в ряды ЧВК было завербовано около 50 тысяч заключенных; в битве за Бахмут каждый третий из них погиб¹⁵. В июне 2023 года Пригожин, обвинив Министерство обороны РФ в предательстве и коррупции, организовал вооруженный мятеж и двинулся с войсками на Москву. Спустя сутки мятеж был подавлен, а через два месяца Пригожин погиб в авиакатастрофе (по различным версиям, авиакатастрофа была спланированным покушением). Пьеса *Ждать тяжелее, чем хоронить* рассказывает об этих событиях голосами тех, кто оказался на периферии войны, но составляет ее неотъемлемую часть — жен вагнеровцев. Пять героинь (собираательные образы) делятся опытом, поддерживают друг друга и ждут новостей с фронта. Война представлена как бы за пределами пьесы, но она — ее нерв, ее причина и главная тема. Обсуждение войны происходит в нескольких плоскостях. С одной стороны — это некий идеологический фан-

¹⁴ Признана террористической организацией в США, в Канаде, в Литве, Великобритании.

¹⁵ См. О. Ившина, О. Просвинова, «Аморально, но эффективно»: Как и какой ценой ЧВК «Вагнер» захватывала Бахмут, «BBC News», 10.06.2024, <https://www.bbc.com/russian/articles/cv22vjwj10eo> (15.10.2025).

том, для описания которого используются клише «защищать Родину», «отдать долг Родине» и пустые фразы официальной пропаганды вроде «лейтмотив специальной военной операции понятен и неоднократно озвучен», «либо мы их, либо они нас. Только во втором случае из нас и наших детей сделают рабов»¹⁶. Когда появляются робкие голоса: «Мать рожала сына не для того, чтоб его угнали как скот на убой, жена рожала детей не для того, чтоб они без отца росли!» участницы чата реагируют агрессивным патриотизмом:

Не ожидала в группе такое убожество... Теперь еще больше ненавижу за границу проклятую Америку и Запад, лучше нет нашей Родины тут наши земли и воздух свой и все свое родное, после потери близких ревностно отношусь к своей родине Великой Отчизне. И те кто кричит это не наша война! Попрошу не нравится в РФ чемодан вокзал нахуй за бугор. Как шавки позорные.

Новеньких проверяют вопросом «чей Крым», чтобы убедиться, что среди них нет «хохлушек». Более того происходит апелляция к «священной» памяти: героини пытаются вписать свою ситуацию в нарратив Великой Отечественной войны: «Вот только подумайте, как ждали с войны наши бабушки? Не было ни телефонов, ни интернета. Просто провожали на войну и ждали все эти годы».

Присвоение исторической памяти в попытке легитимации войны с Украиной мифом о Великой Отечественной войне является неотъемлемым элементом формирования всеобщей идеологии, или, пользуясь выражением Гудкова, «обязательного государственного патриотизма», одним из основных положений которого является тезис о том, что

Русский народ — избранный, великий народ, которому предназначена особая судьба — страдать и побеждать... Страдания, жертвы, которые перенес наш народ ради сохранения государства, ради победы в Отечественной войне, не только укрепили наш дух и волю, они также дают нам моральное право диктовать свои условия другим странам¹⁷.

При обсуждении причин ухода мужчин на войну, после всех необходимых заверений о патриотизме и любви к родине, звучит

¹⁶ Данная и последующие цитаты приведены по источнику: Ю. Вишневецкая, *Ждать тяжелее, чем хоронить*, 2023, <https://lubimovka.art/vishneveckaya> (15.10.2025).

¹⁷ Л. Гудков, *Вторичный, или возвратный, тоталитаризм...*, с. 250.

лейтмотив пьесы — финансовые выгоды и изменение социального статуса. Надо заметить, что о преступлениях своих мужей женщины говорят с удивительной легкостью. Нормализация криминального, более того восприятие криминального как неотъемлемой части идентичности, становятся ключевыми механизмами оправдания: «Мало есть людей, которые ничего не воровали в жизни своей, в России. Ну такой у нас менталитет», — говорит одна из героинь. «Психанул», «по пьяни», «по глупости», «друзья сдали» — все это некие внешние факторы, формирующие логику оправдания, по которой заключенные — жертвы системы и обстоятельств. Надо обратить внимание, что «заочницы» и «ждули»¹⁸ — устойчивый культурный феномен в России, имеющий свою субкультуру, характеризующийся особым типом отношений, когда

женщина, с одной стороны, оказывается вписанной в достаточно жесткую патриархальную структуру, с другой стороны — становится, отчасти вынужденно, ярким примером женской инициативы и власти, субъектом преобразований не только частных отношений, но и взаимодействий с государством и властью¹⁹.

Романтизация и отсутствие однозначного осуждения насилия в обществе создают среду для женщин, сознательно выбирающих отношения с заключенными и превращающих ожидание в форму идентичности. Когда ЧВК Вагнер начинает вербовать заключенных, эти женщины — жены, матери и сестры — легко адаптируют новую идеологическую рамку, а сама структура отношений — ожидание, оправдание, героизация — остается прежней. Из оступившихся мужчины превращаются в героев. То есть война становится механизмом социальной реабилитации: «У меня, честно говоря, надежда только на войну. На то, что видя смерть, станет ценить жизнь». Ну и, конечно, средством заработка: «Не только за Родину идут, а еще и деньги заработать, дома семьи ...долги... работы нет». Списание срока, возвраще-

¹⁸ Женщины, которые вступают в отношения с заключенными, см. К. Меркурьева, «*Ждули*» и «*Любимки*». Зачем девушки знакомятся с заключенными, «Радио Свобода», 18.03.2019, <https://www.svoboda.org/a/29823268.html> (11.09.2025).

¹⁹ Е. Омельченко, *Любовь и забота «заочно»*, «Журнал исследований социальной политики» 2015, № 13 (2), <https://cyberleninka.ru/article/n/lyubov-i-zabota-zaochno-molodye-zhenshiny-v-setyah-podderzhki-zaklyuchennykh/viewer> (11.09.2025).

ние домой и деньги от ЧВК — вот основные темы жен вагнеровцев в чатах. Они пытаются дозвониться на «горячую линию», чтобы узнать «жизненный статус бойца», делятся информацией по поводу выплат, утешают друг друга, пытаются найти своих мужчин по позывным:

ПОЛЯ По какому принципу им дают позывной, уж очень странные.

СЕРГЕЙ Позывной выбирает компьютер. Принцип выбора, такой же как и у программы при выборе клички крупного рогатого скота на больших молочных агрокомплексах.

Здесь технология описывается буквально: позывной (последний маркер идентичности в военной среде) генерируется алгоритмом для маркировки скота. Человек приравнивается к учетной единице животноводческого комплекса, «экземпляр вида животных, именуемых людьми»²⁰.

Возвращение мужчин с фронта не вполне оправдывает надежды: жены ждут облагороженных, перевоспитанных войной героев, а возвращаются травмированные, агрессивные, больные люди.

На следующий день после приезда чуть не сжег квартиру... говорит, хочу пить и тусить.

Пьет, белку словил, разбил кувалдой мою машину, меня сильно избил.

Сутки пробыл, разбил топором две машины, избил парня...

Вместо социальной реабилитации система обеспечила цикл передачи травмы. Женщины становятся вторичными жертвами самовоспроизводящегося насилия, той самой агрессии, которую государство культивировало на фронте. Но эта реальность не признается, ведь признать, что война искалечила, — значит поставить под сомнение весь героический нарратив. При этом надо заметить, что система, которую они так поддерживают, подставляет их на каждом шагу: ЧВК отказывается оплачивать похороны, затягивает выплаты, гробы путают. Риторика о «героях, отдавших жизнь за Родину» оборачивается бюрократическим кошмаром, где тело становится ошибкой в логистической цепочке. Единственная плата за лояльность — иллюзия причастности, «представление о своей особой миссии в мире, в истории человечества», которые «придают массам чувство специфического величия и самоуважения»²¹.

²⁰ Х. Арендт, *Истоки тоталитаризма...*, с. 403.

²¹ Л. Гудков, *Вторичный, или возвратный, тоталитаризм...*, с. 229.

«ТОТАЛИТАРНЫЙ СИНДРОМ»...

Пьеса не предоставляет возможностей сочувствия для простых людей, которых использует система. Напротив, в ней присутствует мысль о том, что эти люди и есть социальная база тоталитарной системы, ее фундамент. Они не протестуют, когда система посылает их мужей на войну, когда приходит груз 200, когда мужчины возвращаются с войны с искалеченной психикой. Но когда начинается мятеж и женщины в реальном времени наблюдают, как власть объявляет их мужей предателями, то происходит мгновенное переключение лояльности:

Ожидается выступление Путина

ЛЕНА Написано, что в ближайшее время. Включили, ждем

ТАНЯ Начинается. Говорит

СВЕТА Смотрим

ПОЛЯ На Пригожина гонит. Предателем называет

ЛЕНА Это еще чвк и предатели?

СВЕТА Говорит да, обещает всех посадить. Вот сука, неблагодарная

Казалось бы, это момент прозрения. Они признают, что мужья были «расходным материалом», что власть «ноги вытирает» о простых людей. Даже в разгар искреннего возмущения главный вопрос — прагматический: что будет с помилованием? Система разрушила их надежды, но не поколебала веру в саму систему, ведь признать преступность войны означало бы признать собственную вину, следовательно проще остаться обманутыми жертвами, чем стать соучастницами военных преступлений. Одна из героинь восклицает: «За что отдали свои жизни наши мужчины?! За что?!!!!» «За что?» — в данном случае не вопрос о смысле войны как таковой. Это вопрос о справедливости внутри системы: мужчины выполнили свою часть сделки, почему власть не выполнила свою? И вот здесь, в точке максимального напряжения, происходит редкий момент, когда личное почти прорывается через коллективное:

СВЕТА Ну пусть забирают свою территорию и будем как раньше жить нормально, это лучше чем сейчас когда брат пошел брата

ТАНЯ Я готова отдать Крым и все территории лишь бы был бы мир и наши пацаны вернулись домой.

Но показательна реакция группы:

ЛЕНА Не дай Бог сдадут Артемовск, который своей кровью наши бойцы освобождали

ЛЕНА Причем тут Крым сейчас

Идеологический контроль восстанавливается немедленно. Группа блокирует попытку выхода за пределы дозволенного дискурса. Даже в момент предельного отчаяния нельзя посягать на священные символы — территории, за которые «пролита кровь». Логика жертвы работает как ловушка: раз уже умерли, значит нельзя «предать их память», отказавшись от территорий. Кровь требует крови — иначе предыдущие жертвы окажутся бессмысленными.

Пьеса анонимного автора с инициалами А.Я. *Саша зачем* представляет собой чередование диктофонных записей, голоса рассказчика, бытовых диалогов и официальных протоколов. Это создает своеобразное сочетание документального эффекта с обобщающей притчевой структурой, в которой отражается судьба поколений. Существует аудио-версия пьесы в подкасте Любимовки в режиссуре Никиты Бетехтина, читки состоялись на фестивалях Эхо Любимовки 2024 г. в Будве (Черногория), в Мюнхене (Германия).

В романе-антиутопии Дмитрия Данилова *Саша, привет!* Саша — это автоматический пулемет, висящий в коридоре Комбината смертников. Приговоренные каждый день проходят по коридору, зная, что в любой момент Саша может выстрелить и разнести их на куски²². В пьесе *Саша зачем* показан собственно механизм превращения человека в инструмент насилия и смерти. Саша — центральный персонаж, герой (или антигерой) своего времени с его пассивностью, неспособностью к действию: «Всю жизнь он плыл по течению»²³. Решения, которые Саша принимает в жизни, — это скорее отсутствия решений и покорность внешним обстоятельствам. Саша подписывает контракт с Ростгвардией, просто потому что ему предложили. Превращение человека в деталь механизма — это путь, требующий безропотной покорности системе, которая вытравливает человеческое, превращая его в функциональное:

Раньше был человеком, теперь — рядовым. Раньше учился учить. Теперь учиться бить, изолировать, заглушать. Утром учеба. Вечером отдых. Получает приказы и деньги. Стоит на улицах и площадях. Укомплектован, суров, тяжел. Чувствует, как его ненавидят. Боятся и презирают. Он тоже — боится и презирает. Он тоже — всех ненавидит.

²² См. Д. Данилов, *Саша!, привет*, «Новый мир» 2021, № 11, https://nm1925.ru/articles/2021/11-2021/sasha-privet/?sphrase_id=155200 (17.09.2025).

²³ Данная и последующие цитаты приведены по источнику: А. Я., *Саша зачем*, 2023, <https://lubimovka.art/library/search/Саша%20зачем> (17.09.2025).

Момент рефлексии наступает в сознании героя, когда оказывается, что пассивность перестала быть эффективной стратегией выживания, а смерть становится реальной: «*Груз 200* больше не фильм Балабанова». Тем не менее ни действия Саши (попытки выйти из системы), ни его бездействие (молчание) не эффективны. Протест Саши не политический жест, не борьба с системой, а попытка уклониться от нее, когда она начинает требовать жертв. И именно тогда оказывается, что система не отпускает и не прощает тех, кто сомневается. Проблема и в том, что ответить на вопрос «зачем» он также не в состоянии. В пьесе отчетливо проговорена преемственность пассивности: от бабушек и дедушек, которые учили «сиди, воду не мути, свое место знай», от родителей, которые в 90-е хотели на Запад, но у них «отжали» бизнес, и они также стали жертвами идеологических нарративов (отец гибнет на войне, куда пошел защищать Россию «от нацистов, хохлов и НАТО», а мать покончила с собой). И поэтому вопрос становится не инструментом осмысления, а инструментом саморазрушения. Показательно, что в пьесе звучит стихотворение Игоря Холина, поэта лианозовской школы, о беспросветности и бессмысленности существования:

Зачем ты служишь
Скажи дурак
И с кем ты дружишь
Скажи дурак
Зачем ты рыщешь
Везде дурак
И что ты ищешь
В говне дурак
Зачем ты едешь
В Ростов дурак
Зачем ты вертишь
Хвостом дурак
Куда ты прешься
Скажи дурак
Над чем смеешься
Молчи дурак²⁴.

Холинский персонаж — «барачный человек» — порождение советской системы, «жертва антропологической катастрофы»²⁵.

²⁴ И. Холин, *Избранное*, Новое литературное обозрение, Москва 1999, с. 129.

²⁵ В. Бачинин, «Человек барачный» в поэтической девиантологии Игоря Холина. *Андерграудная социография советских нравов*, HPSY, <http://hpsy.ru/public/x5044.htm> (11.10.2025).

Саша в пьесе — финальное звено в генеалогии пассивности, «маленький человек» эпохи вторичного тоталитаризма, не столько (и не только) жертва, но соучастник, элемент репрессивной машины, производящей палачей из жертв, а потом перемалывающей как «пушечное мясо» на войне.

РАССКАЗЧИК: И тебя просто так взяли?

САША: Даже не спросили. Пришел и молодец. Там сейчас зеки воюют, а я-то че? Месяц на губе отдыхал. А мясо, оно всегда нужно, сам понимаешь.

Финал пьесы неоднозначный. После того, как окончательно разорваны связи Саши с близкими, он принимает сознательное решение идти на войну. В его финальном монологе звучит мысль об освобождении от необходимости задавать себе вечный вопрос «зачем», от необходимости решать что-либо:

Там, где нет ничего земного, людского, лишь... даже не знаю что. Другая какая-то жизнь, наверное. Лучшая. Поэтому «да». Жить. Знаешь, просто жить и все. И не задавать себе постоянно этот ебучий вопрос «зачем?». Просто жить и все. Где-то там. Где все понятно и ясно. Где все лучше. Где ничего не надо решать.

И последняя финальная реплика дает два возможных финала:

На видео три трупа солдат. Человек за камерой комментирует: «вот они подорасы, которые нас окружить пытались». Другой брезгливо подпинает тело. Мертвый солдат застыл в одной позе, рука прижата к лицу, тело окоченело. Человек за камерой панорамирует свой отряд и трупы. Приближает лицо каждого из них. В одном из солдат мы узнаем Сашу. Он улыбается.

И непонятно, кто из них Саша — труп или живой солдат. И если это первый вариант, то Саша получил то, к чему стремился — смерть освобождает его от необходимости быть субъектом. Если же улыбается живой Саша-солдат, то произошло его превращение в Сашу-пулемет из романа Данилова. Эта неразрешимость принципиальна: в логике тоталитарной системы оба варианта функционально эквивалентны — в обоих случаях это стирание либо сознания (смерть) либо субъектности (дегуманизация). Пьеса движется от диктофонной записи («Ты все еще можешь передумать и отказаться») к видеозаписи мертвых тел (с пометкой «часто пересылаемое»). Документальная форма движется

от свидетельства к пропагандистскому контенту в провоенных Telegram-каналах.

Анализ современной российской антивоенной драматургии через призму концепции «тоталитарного синдрома» позволяет сформулировать несколько существенных замечаний о природе деформации сознания в условиях путинского модифицированного тоталитаризма. Рассмотренные пьесы демонстрируют две стороны одного процесса: формирование социальной базы режима (*Ждать тяжелее, чем хоронить*) и производство «расходного материала» для его функционирования (*Саша зачем*). Обе пьесы фиксируют разрушение границы между жертвой и палачом, обвинителем и обвиняемым, вешателем и повешенным. Эта неразрешимая амбивалентность не позволяет зрителю занять комфортную позицию сострадания или морального осуждения — пьесы требуют признать сложность и укорененность тоталитарных механизмов в повседневности. Именно эта способность обнажать тотальность идеологического захвата делает современную антивоенную драматургию критически важным инструментом для работы с современной реальностью.

REFERENCES

- Friedrich, Carl J., Brzezinski, Zbigniew. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1965.
- Miedwiediew, Siergiej. *Wojna made in Russia*. Transl. Pustuła-Lewicka, Hanna. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2024.
- Арендт, Ханна. *Истоки тоталитаризма*. Transl. Борисова, Ирина, Кимелев, Юрий, Ковалев, Александр, Мишкенене, Юлия, Седов, Леонид. Москва: ЦентрКом, 1996.
- Арендт, Ханна. *Опыты понимания 1930–1954. Становление, изгнание и тоталитаризм*. Transl. Бондал, Елена, Васильева, Анна, Григорьев, Алексей, Моисеев, Сергей. Москва: Издательство Института Гайдара, 2018.
- Бачинин, Владислав. “Человек барачный” в поэтической девиантологии Игоря Холина. Андерграудная социография советских нравов.” *HPSY*, <<http://hpsy.ru/public/x5044.htm>>.
- Вишневецкая, Юлия. “Ждать тяжелее, чем хоронить,” <<https://lubimovka.art/vishneveckaya>>.
- Гудков, Лев. “Вторичный, или возвратный, тоталитаризм.” *Вестник общественного мнения*, 2018, vol. 3–4 (127): 207–260.
- Данилов, Дмитрий. “Саша, привет.” *Новый мир*, 2021, no. 11, <https://nm1925.ru/articles/2021/11–2021/sasha-privet/?sphrase_id=155200>.

- Ившина, Ольга, Просвинова Ольга. “Аморально, но эффективно’: как и какой ценой ЧВК ‘Вагнер’ захватывала Бахмут.” *BBC News*, 10.06.2024, <<https://www.bbc.com/russian/articles/cv22vjwj10eo>>.
- Лейбин, Виталий. “Журналистку Юлию Вишневецкую, задержанную после протестов против мобилизации в Махачкале, арестовали на пять суток.” *Медуза*, 28.09.2022, <<https://meduza.io/news/2022/09/28/v-dagestane-propala-zhurnalistka-yuliya-vishnevetskaya>>.
- Линц, Хуан. “Тоталитарные и авторитарные режимы.” Transl. Серебряная, Ольга, Серебряный, Олег. *Неприкосновенный запас*, 2018, no. 4, <<https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html>>.
- Меркурьева, Карина. “‘Ждули’ и ‘Любимки’. Зачем девушки знакомятся с заключенными.” *Радио свобода*, 18.03.2019, <<https://www.svoboda.org/a/29823268.html>>.
- Омельченко, Елена. “Любовь и забота ‘заочно.’” *Журнал исследований социальной политики*, 2015, vol. 13 (2), <<https://cyberleninka.ru/article/n/lyubov-i-zabota-zaочно-molodye-zhenschiny-v-setyah-podderzhki-zaklyuchennyh/viewer>>.
- Пастухов, Владимир. “Последняя гражданская война. Чем обернется для России вторжение в Украину.” <<https://istories.media/opinions/2022/03/14/poslednyaya-grazhdanskaya-voyna/>>.
- Холин, Игорь. *Избранное*. Москва: Новое литературное обозрение, 1999.
- Я., А. “Саша зачем,” <<https://lubimovka.art/library/search/%D0%A1%D0%B0%D1%88%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BC>>.

MACIEJ PIECZYŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7746-954X>

Uniwersytet Szczeciński

WOJNA JAKO AGRESJA I AUTOAGRESJA TEKSTY PRZEMOCY W NAJNOWSZEJ DRAMATURGII ROSYJSKIEJ

WAR AS AGGRESSION AND SELF-AGGRESSION. TEXTS OF VIOLENCE IN RECENT RUSSIAN DRAMA

The Russian invasion of Ukraine has been reflected in the work of Russian playwrights. Both anti-war plays created as part of the Lubimovka festival and pro-war propaganda texts commissioned by the state authorities address the issue of violence. In this article, I distinguish two categories of violent texts: images of aggression directed against civilians and images of self-aggression, of which Russians themselves are victims.

Keywords: Russian drama, anti-war literature, pro-war literature, texts of violence

Inwazja Rosji na Ukrainę stała się najważniejszym i najczęściej poruszonym tematem w twórczości dramatopisarzy rosyjskich. Przeciwno agresywnej polityce Moskwy jednoznacznie występuje Lubimowka — festiwal dramaturgii niezależnej, ale też oddolna, niekomercyjna organizacja, zrzeszająca i aktywizująca niezależnych twórców „nowego dramatu”, zajmująca się publikacją, popularyzacją i promocją ich tekstów. 11 września 2022 roku Lubimowka ogłosiła konkurs *Dramaturgia przeciwko wojnie*¹. W ciągu trzech lat w wirtualnej bibliotece festiwalu opublikowanych zostało siedemdziesiąt jeden sztuk antywojennych. Lubimowka funkcjonuje obecnie na emigracji. Sztuki antywojenne prezentowane są w ramach projektu Echo Lubimowki poza granicami Rosji (jedna z edycji odbyła się 4–6 października 2024 roku w Warszawie).

Odmienne poglądy prezentują autorzy tekstów pisanych na zamówienie władz rosyjskich. Związek Pracowników Teatrów Rosji przy

¹ *Драматургия против войны. Внеочередной бессрочный open call пьес*, <https://lubimovka.art/news/14> (30.01.2026).

wspierciu Ministerstwa Kultury ogłosił konkurs *Новое время. Новые герои* (Nowe czasy. Nowi bohaterowie) na najlepszą sztukę wychwalającą wojnę z Ukrainą². W ramach finansowanego przez Prezydentką Fundację Inicjatyw Kulturalnych projektu *СВОи. Непридуманные истории* (SWOi. Historie niewymyślone) w dwunastu teatrach Rosji wystawiono dwanaście spektakli poświęconych tzw. specjalnej operacji wojskowej³.

Zarówno prowojenne, jak i antywojenne dramaty sięgają po problematykę przemocy. Czasem jest ona jedynie zasygnalizowana jako jedno ze zjawisk towarzyszących działaniom zbrojnym. W artykule zostaną przeanalizowane te sztuki, w których przemoc stanowi dominantę tematyczną, stając się zarazem punktem wyjścia do pogłębianej refleksji na temat wojny. Jawi się ona w nich nie tylko jako agresja wobec Innego, ale również jako autoagresja, ponieważ ofiarami konfliktu padają także sami Rosjanie. W artykule omówię (mniej lub bardziej szczegółowo) następujące utwory antywojenne: *Пьеса пищеварительной системы одного младенца родившегося за месяц до войны* (Sztuka o układzie pokarmowym pewnego noworodka, urodzonego miesiąc przed wojną) Romana Osminkina (napisana w Lipsku w 2024 roku), *Дискредитация* (Dyskredytacja) Nany Grinsztejn i Anastazji Patłaj (Hamburg, Granada, 2023), *Ждать тяжелее, чем хоронить* (Czekać jest trudniej niż pochować) Julii Wiszniewieckiej (Tbilisi, 2023), *Синдром Морозко, или Отпуск в пшеничном поле* (Syndrom Morozko, albo Urlop w polu pszenicy) Maszy Fondort (Berlin, 2024), *Напало животное* (Napadło zwierzę) Julii Tupikiny (2024, Tbilisi), *Саша зачем* (Sasha dlaczego) anonimowego autora przedstawiającego się jako A. Я (Moskwa, 2023), *Неизвестный солдат* (Nieznany żołnierz) Artiom Matierinskiego (Moskwa, 2022), *Ваня жив* (Wania żyje) Natalii Lizorkiny (Moskwa, 2022), oraz *Четыре позиции* (Cztery stanowiska) Loni Brawiermana (Wiedeń, 2024). Jak widać, przeważająca większość utworów została napisana na emigracji przez autorów, którzy wyjechali z Rosji po inwazji na Ukrainę. Wyjątek stanowią sztuki *Саша зачем*, *Неизвестный солдат* oraz *Ваня жив*. Akcja dramatu Matierinskiego rozgrywa się jeszcze przed rozpoczęciem „specjalnej ope-

² *Новое время. Новые герои. 1 ноября 2022 года Союз театральных деятелей России объявил конкурс пьес «Новое время. Новые герои»*, <https://stdrf.ru/proekti/novie-geroi/> (30.01.2026).

³ В дюжине театров появятся „СВОи. Непридуманные истории”, <https://oteatre.info/svoi-nepridumannye-istorii/> (30.01.2026).

racji wojskowej”, dlatego dramaturg nie musiał się obawiać, że stanie przed sądem za „dyskredytację Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej”. Sztuka *Ваня жив* powstała w marcu 2022 roku, tuż po wybuchu pełnoskalowej wojny, zaś na stronie internetowej Lubimowki została opublikowana w grudniu tego samego roku. Natalia Lizorkina wyemigrowała do Gruzji w 2023 roku. Autor sztuki *Сама зачем* zabezpieczył się przed potencjalnymi represjami, używając pseudonimu. Podobna zależność dotyczy innych sztuk opublikowanych na stronie internetowej Lubimowki w ramach konkursu *Dramaturgia przeciwko wojnie*. Większość tekstów antywojennych została napisana przez autorów, którzy wyjechali z kraju i podpisują się pod swoimi dziełami imieniem i nazwiskiem. Nieliczni, którzy zostali w Rosji, zachowują anonimowość.

Analizie poddane zostaną następujące sztuki prowojenne: *Бахмутский треугольник* (2023, Trójkąt Bachmucki) Swietłany Tiszkiń, *Ласточка* (2024, Jaskółka) Jurija Wasina, *Свой-чужой. Позывной крот* (2002, Swój-obcy. Pseudonim „Kret”) Aleksandra Arndta, *Позывной „Свет”* (Pseudonim „Światło”) Michaiła Umnowa, *Позывной „Тишина”* (Pseudonim „Cisza”) Olega Antonowa (sztuka była efektem warsztatów *Aktualna dramaturgia o specjalnej operacji wojskowej*, przeprowadzonych w 2023 roku⁴) oraz *Песочные часы* (2022 lub 2023, Klepsydra) Walerii Janyszewej. W nawiasie podaję jedynie rok napisania tekstu, pomijam natomiast miejsce, ponieważ wszystkie sztuki prowojenne zostały napisane albo w Rosji, albo na terenach ukraińskich okupowanych przez Rosję (*Бахмутский треугольник* — w Ługańsku). Autorzy swoją twórczością wpisują się w oczekiwania kremłowskiej propagandy, nie mają więc potrzeby emigrować.

Twórcy dramatów prowojennych koncentrują się przede wszystkim na ukazaniu uproszczonego, schematycznego opisu wojny jako starcia dobra, czyli Rosji, ze złem, czyli „nazistowską Ukrainą” i jej zachodnimi sojusznikami. Sztuki te, choć z założenia mają zawierać niewymyślane historie, poświęcone nowym czasom i nowym bohaterom, nie odzwierciedlają ani realiów samej wojny, ani jej językowego czy kulturowego obrazu. Jeśli opisują przemoc, to po pierwsze, jest ona jednym z elementów wojennej rzeczywistości, a nie głównym tematem, po drugie — jej sprawcami nigdy nie bywają rosyjscy żołnierze. Michaił Jampolski w kontekście kremłowskiej propagandy

⁴ Премьера „Позывной „Тишина””, <https://teatrkukol24.ru/news/premyera-pozyvnoy-tishina.htm> (28.03.2026).

prowojennej używa pojęcia „культура ритуального говорения”. Państwo funkcjonujące w reżimie imperialnej paranoi produkuje symulakry mobilizacji, aby przykryć fakt całkowitej bierności społeczeństwa. Czysto teatralnym znakiem wojny jest też, zdaniem filozofa, oderwane od frontowych realiów pojęcie „specjalnej operacji wojskowej”⁵. Dramaturgia prowojenna, interpretowana w kontekście rozważań Jampolskiego, jawi się jako jedno z ogniw w niekończącym się łańcuchu pustych znaków, produkowanych przez Kreml.

Akcja omawianych dramatów często rozgrywa się na samej linii frontu. Działania zbrojne prezentowane są w sposób zgodny z oficjalną narracją państwa-agresora. Z kolei dramaturgia antywojenna koncentruje się przede wszystkim na ogólnoludzkim wymiarze konfliktu. Autorzy sztuk publikowanych przez Lubimowkę nie tyle portretują samą wojnę, ile badają jej konsekwencje dla społeczeństwa i dla jednostki. Ich refleksje często mają wymiar uniwersalny, niezależny od podziałów politycznych czy ideologicznych. Winę za koszmarną wojnę ponosi państwo rosyjskie, jednak przemoc nie zawsze nosi mundur i nie ma barw narodowych. Sztuki antywojenne portretują agresję wobec Innego, ale również autoagresję, czyli agresję Rosjan wobec Rosjan.

O performansach przemocy jako o literackich i teatralnych eksperymentach nowego dramatu Mark Lipowiecki i Birgit Beumers pisali już w pierwszej dekadzie XXI wieku. Zjawisko to obrazuje rozpad społeczeństwa sowieckiego oraz jego skutek, jakim stał się chaos kulturowy⁶. Tendencje te po inwazji Rosji na Ukrainę zyskują nowy kontekst. Przemoc wojenna, opisywana (krytycznie lub aprobatywnie) przez dramatopisarzy rosyjskich po 24 lutego 2022 roku, nie jest już pozbawioną przyczyn, pozaideologiczną wojną wszystkich ze wszystkimi, tylko agresją ukierunkowaną i zdeterminowaną politycznie albo autoagresją, również wynikającą z konkretnych decyzji władz rosyjskich. Nowy dramat nadal koncentruje się wokół problemów społecznych, akcentując jednak polityczne ich przyczyny. Oddolna agresja, na początku XXI wieku wynikająca ze splotu różnych okoliczności historyczno-kulturowych obecnie zyskuje odgórną sankcję. Jak zauważa Elena Kurant, jednym z centralnych tematów tekstów antywojennych jest relacja między językiem jako instrumentem przemocy a jednost-

⁵ М. Ямпольский, *Режим имперской паранойи: война в эпоху пустословия*, <https://re-russia.net/expertise/043/> (30.01.2026).

⁶ М. Липовецкий, Б. Боймерс, *Перформансы насилия: Литературные и театральные эксперименты „Новой драмы”*, Новое литературное обозрение, Москва 2012, s. 29.

ką jako ofiarą tej przemocy⁷. Nowy dramat łączy w sobie performatywny oraz tekstocentryczny charakter, czego dowodem jest między innymi wielka popularność czytania performatywnego (ros. читка), wciąż będącego jedną z głównych form prezentacji utworu szerokiej publiczności. Zarówno w antywojennych, jak i w prowojennych sztukach dostrzegam teksty przemocy. W polskim literaturoznawstwie podobnym pojęciem posłużył się Ryszard Koziołek, badając twórczość Henryka Sienkiewicza. „Studiujemy wraz z bohaterami pismo ran, podziwiając siłę i zręczność tego, kto był ich sprawcą” — pisze Koziołek⁸. Przy czym w aktualnej dramaturgii prowojennej i antywojennej trudno dostrzec eksplicytnie wyrażoną pochwałę przemocy. Antywojenne teksty demaskują bądź dekonstruuja agresję, prowojenne natomiast albo o przemocy milczą (jeśli jej ofiarami padają Ukraińcy), albo tę przemoc przedstawiają w sposób przerysowany i niezamierzenie karykaturalny, daleki od założonego w tekście prawdopodobieństwa (jeśli jej ofiarami padają Rosjanie lub rosyjskojęzyczni Ukraińcy).

Wyróżniam dwie kategorie tekstów przemocy: obrazy agresji oraz obrazy autoagresji. Każda z nich prezentuje odmienną perspektywę relacji między ofiarą a sprawcą. Do pierwszej kategorii należą opisy działań zbrojnych oraz zbrodni wojennych dokonywanych co do zasady przez Rosjan (w dramatach antywojennych) bądź przez Ukraińców (w dramatach prowojennych). W drugą — teksty przemocy, której sprawcami i ofiarami są Rosjanie. Obrazy agresji mają pewną wspólną cechę niezależną od podziałów ideowych. Zarówno w sztukach antywojennych, jak i prowojennych przemoc wymierzona jest w ukraińską ludność cywilną. Różni je tożsamość sprawcy. Autorzy antywojenni wskazują na odpowiedzialność Federacji Rosyjskiej, prowojenni zaś oskarżają władze w Kijowie oraz Siły Zbrojne Ukrainy o dokonywanie zbrodni na własnym narodzie.

Do tych drugich należy Swietłana Tiszkina, autorka sztuki *Бахмутский треугольник*. Cała fabuła jej utworu skrótowo opisana jest w początkowych didaskaliach, w formie relacji korespondenta wojennego:

Фронтовые сводки: „К российским бойцам ночью пришла женщина и сообщила о заложниках, которые находятся в руках киевских боевиков. Утром,

⁷ E. Курант, „Эхо” против войны: российская антивоенная драматургия, „Прегляд Русыстычны” 2025, nr 1 (189), s. 246.

⁸ R. Koziołek, *Ciała Sienkiewicza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 273.

в ходе «зачистки» одного из жилых домов, мы попытались их спасти, но двоих заложников украинские военнослужащие застрелили», — сказал боец ЧВК 'Вагнер'. Всего же 'Вагнеру' в тот день удалось освободить четверых мирных жителей»⁹.

Tiszkina przedstawia autoobraz bohaterских wagnerowców, a także obraz brutalnych i okrutnych ukraińskich żołnierzy, którzy zarówno w wypowiedziach bohaterów, jak i w didaskaliach nazywani są naziołami. Mieszkanka Bachmutu, Olga ucieka przez linię frontu do Rosjan, by poprosić ich o obronę przed prześladowaniami ze strony Sił Zbrojnych Ukrainy. Jej relacja przypomina przekaz państwowych mediów rosyjskich, dodatkowo wyolbrzymiony do karykaturalnych rozmiarów. Jaskrawym przykładem jest historia Oksany. Młoda Ukrainka została zgwałcona przez ukraińskiego żołnierza. Będąc już w zaawansowanej ciąży, nadal padała ofiarą przemocy seksualnej. Kijowscy bojówkarze najpierw grozili, że wyrwą jej dziecko z brzucha, żeby nie rodzili się ruscy, ponieważ matka posługuje się surżykiem, nie zaś czystym językiem ukraińskim, a następnie ponownie brutalnie ją zgwałcili. Wagnerowcy postanawiają uratować grupę cywilów, wziętych za zakładników i przetrzymywanych przez wojska ukraińskie jako żywe tarcze. Demonstracyjnie zapewniają przy tym, że podczas akcji bojowej nie użyją artylerii, żeby żaden wyzwalany cywil nie ucierpiał. Oksana uratowana przez wagnerowców w porywie gniewu chce dokonać samosądu na ukraińskim jeńcu, który śmieje się jej w twarz, jednak rosyjscy najemnicy na to nie pozwalają, ponieważ, jak zapewniają, w przeciwieństwie do wrogów nie zabijają bezbronnych. Gwałciciel ma stanąć przed sądem, zgwałcona — zeznawać.

Rzekome zbrodnie wojenne, dokonywane przez Ukraińców na własnych rodakach, opisuje również Jurij Wasin w sztuce *Ласточка*¹⁰. Akcja rozgrywa się w Siewierodoniecku. Mieszkańcy chowają się przed bombami w piwnicy. Jako okupantów traktują żołnierzy Sił Zbrojnych Ukrainy, choć miasto oblegane jest przez Rosjan. Toczą między sobą ożywione dyskusje na temat bieżącej sytuacji. Gdy jedna z mieszkanek wyraża swoje niezadowolenie z faktu, iż toczy się wojna (nie precyzując, kto za nią odpowiada), inna otwarcie stwierdza, że to wina Ukrainy, która w 2014 roku napadła na swoich ro-

⁹ С. Тишкина, *Бахмутский треугольник*, https://theatre-library.ru/authors/t/tishkina_svetlana (27.03.2026).

¹⁰ Ю. Васин, *Ласточка*, https://rudrama.ru/wp-content/uploads/2023/01/Vasin-YUrij_Lastochka.docx (27.03.2026). Wszystkie cytaty z niniejszej sztuki pochodzą z tego źródła.

syjskojęzycznych obywateli. Emeryt Arkadij Pawłowicz odmawia pójścia do schronu i pozostaje we własnym mieszkaniu. Tam odwiedza go żołnierz Sił Zbrojnych Ukrainy o pseudonimie Żuk. Początkowo negatywnie nastawiony do rosyjskojęzycznej ludności, przechodzi przemianę. Przyznaje, że jego rodzina padła ofiarą rusofobii — bratanek żołnierza prześladowany był za nazwisko Żukow kojarzące się z Armią Czerwoną. Arkadij Pawłowicz opowiada Żukowi o tym, jakich zbrodni wojennych Ukraińcy dokonywali w Siewierodoniecku w 2014 roku. Jeden z żołnierzy zastrzelił po pijanemu męża Alewтины i ojca Loszy — nastoletniego dziś chłopca, który w każdym napotkanym Ukraińcu w mundurze widzi mordercę i faszystę. Ta historia ma pokazać okrucieństwo funkcjonariuszy reżimu kijowskiego, którzy stosują ślepą, pozbawioną jakichkolwiek podstaw (poza nienawiścią) przemoc. Arkadij Pawłowicz pomaga Żukowi zrozumieć, że przyczyną tragedii, jaką przeżywają obecnie mieszkańcy Donbasu, był rozpad Związku Sowieckiego oraz przymusowa ukrainizacja tego regionu. Wojna jawi się jako wojna domowa, toczona w granicach jednej, chwilowo podzielonej Rosji. Po jednej stronie frontu znajdują się tęskniący za czasami sowieckimi rosyjskojęzyczni cywile, po drugiej — faszyci podlegli rozkazom Kijowa. Zwykli ukraińscy żołnierze, niepodzielający nazistowskiej ideologii, tacy jak Żuk, są jedynie mięsem armatnim. To przekonanie nawrócony na prorosyjskość żołnierz wyraża następująco: „Будут швырять нас на убой, как дрова в топку”. Czytelnik sztuki może odnieść wrażenie, że to nie Rosjanie napadli na Ukrainę, ale Ukraińcy na Donbas. Ostatecznie to ukraińscy żołnierze mordują mieszkańców Siewierodoniecka. Z jednej strony może to być forma kary dla zdunów, jak na Ukrainie określa się tych, którzy czekają na wyzwolenie przez Rosję. Z drugiej strony, w ostrzale giną nie tylko sympatyzujący z Moskwą mieszkańcy Siewierodoniecka. Gdy żołnierz o pseudonimie Grek dziwi się, dlaczego jego towarzysze broni bombardują bloki mieszkalne położone daleko na tyłach frontu, Żuk w następujący sposób rekonstruuje logikę zbrodniarzy wojennych: „Бей своих, чтоб чужие боялись! Все, как всегда”. Przyczyny zbrodni nie są wyraźnie i jasno przedstawione, co może sugerować odbiorcy, że Siły Zbrojne Ukrainy są z natury formacją zbrodniczą, która morduje cywilów bez powodu, niemalże dla własnej przyjemności.

Бахмутский треугольник i *Ласточка* z założenia przedstawiają realistyczny albo nawet prawdziwy obraz wojny. W didaskaliach sztuki Wasina czytamy: „Действие основано на реальных событиях, которые происходили в центре г. Северодонецка Луганской

области в июне 2022 года”. W rzeczywistości akcja w obu utworach prowojennych podporządkowana jest wymogom propagandy. Tiszkina i Wasin opisują brutalną przemoc ukraińskich nazistów wobec ukraińskich cywilów, którą przerwać może jedynie rosyjski wyzwoliciel — bohater bez skazy. Przemoc ta wynika z nienawiści, która z kolei nie znajduje żadnego psychologicznego uzasadnienia. Naziści mordują dlatego, że są z założenia źli. Rosjanie wyzwalają dlatego, że są z założenia dobrzy. Swietłana Tiszkina pośrednio przyznaje, że jej sztuka jest częścią propagandy prowojennej, dedykując utwór nie tyle żołnierzom walczącym na froncie ukraińskim, ile wprost specjalnej operacji wojskowej na Donbasie. O zaangażowaniu ideowym autorów świadczą również ich zamieszczone w Internecie biografie. Tiszkina, urodzona w 1963 roku w Engelsie „в семье военного”, w wieku jedenastu lat przeprowadziła się z rodzicami do Ługańska. Od 2005 roku pisze poezję, prozę, dramaturgię, publicystykę, literaturę dziecięcą. W 2016 roku opublikowała tom liryki obywatelskiej i filozoficznej *Рождение Новороссии* (Narodziny Noworosji). Jest przewodniczącą prawosławnego związku literackiego „Свете Тихий” (Cichy Świecie)¹¹. Z kolei urodzony w 1967 roku Jurij Wasin jest weteranem II wojny czeczeńskiej. W 2002 roku wygrał Ogólnorosyjski Konkurs Mistrzostwa Poetyckiego, organizowany dla pracowników systemu penitencjarnego (Wasin był wówczas funkcjonariuszem służby więziennej)¹². Jest również bardem, wykonawcą pieśni żołnierskich. W 2014 roku dostarczał pomoc humanitarną mieszkańcom Donbasu, współpracując z prorosyjskimi separatystami¹³.

Przemoc stosowana przez Ukraińców wobec mieszkańców Donbasu jest także tematem sztuki *Песочные часы* Walerii Janyszewej, która zdobyła trzecie miejsce w konkursie *Nowe czasy. Nowi bohaterowie*. Akcja rozgrywa się w Donieckiej Republice Ludowej tuż przed rozpoczęciem specjalnej operacji wojskowej¹⁴. Jedną z głównych bohaterek, córka Polaka i Żydówki, Sonia, zostaje zgwałcona przez członków nacjonalistycznej bojówki „Synowie Bandery”, która grasuje po ulicach małego donbaskiego miasteczka, prześladując wszyst-

¹¹ Член Интернационального Союза писателей: Тишкина Светлана Эдвиговна, <https://inwriter.ru/members/tishkina-svetlana-edvigovna.html> (28.03.2026).

¹² Васин Юрий Геннадьевич, <https://sites.google.com/site/sprosia/biografy/vasin-urij-gennadevic?authuser=0> (28.03.2026).

¹³ П. Ткаченко, „Не внесён ещё в списки потерь...”, <https://ngkub.ru/kultura/ne-vnesen-eshche-v-spiski-poter> (28.03.2026).

¹⁴ В. Янышева, *Песочные часы*, <https://stdrf.ru/proekti/novie-geroi/> (28.03.2026).

kie mniejszości narodowe. Bojówkarze podpalają domy, samochody, a nawet cerkwie, jeżdżą po ulicach z karabinami maszynowymi, wykrzykują „Слава Украине!”. Do „Synów Bandery” dołącza brat Soni, Leonid, który stał się radykalnym nacionalistą podczas studiów we Lwowie. Nie tylko nie okazuje współczucia zgwałconej siostrze, ale solidaryzuje się ze sprawcami. Janyszewa kreśli czarno-białą linię podziału. Sprawcami agresji są pozbawieni jakichkolwiek ludzkich uczuć, nawet wobec swoich najbliższych, ukraińscy nacionaliści. Ofiarą zaś — wieloetniczna społeczność Donbasu, złożona z Rosjan, Żydów i Romów. Romskie pochodzenie ma sama autorka. Janyszewa jest jednocześnie aktorką Cygańskiego Teatru „Romen” w Moskwie. Na jego deskach miała miejsce premiera pierwszej inscenizacji sztuki *Песочные часы*¹⁵.

Utwór *Песочные часы* znalazł się w finale edycji „zima 2023–2024” konkursu literackiego „Герой”, współorganizowanego przez Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej¹⁶. Finalistą tego samego konkursu, w edycji „lato 2023”, został Aleksandr Arndt ze sztuką *Свой-чужой. Позывной „Крот”* (Swoj-obcy. Pseudonim „Kret”), napisaną w 2022 roku¹⁷. Sam autor określa gatunek utworu jako „melodramat”. Nie jest to jedyna antywojenna sztuka zawierająca w tytule pseudonim żołnierza — głównego bohatera. W tym kontekście należy jeszcze wymienić dwa utwory: *Позывной „Свет”* (2023, Pseudonim „Światło”) Michaiła Umnowa (tekst ten zdobył pierwsze miejsce we wspomnianym powyżej konkursie „Nowe czasy. Nowi bohaterowie”) oraz *Позывной „Тишина”* (2024, Pseudonim „Cisza”) Olega Antonowa. Każdy z tytułowych bohaterów jest zarazem typowym dla dramaturgii prowojennej pozytywnym bohaterem pozbawionym wad. Inaczej niż w przypadku większości utworów wychwalających specoperację, akcja tych trzech sztuk jedynie częściowo rozgrywa się na froncie. Jest to o tyle zastanawiające, że już na poziomie tytułów podkreślony zostaje militarny aspekt tożsamości głównych bohaterów. Kluczową dla fabuły ośią sporu nie jest jednak wojna z Ukrainą, lecz konflikt żołnierza z jego otoczeniem, tj. z cy-

¹⁵ Премьера спектакля Валерии Янышевой „Песочные часы” состоится 29 июня в „Цыганском театре ‘Ромэн’”, <https://kulturamsk.ru/romentheatre> (28.03.2026).

¹⁶ Финалисты конкурса „Герой” — зима, 2023–2024, <https://monolitdrama.ru/finalisty-konkursa-geroj-zima-2023-2024/> (28.03.2026).

¹⁷ А. Арндт, *Свой-чужой. Позывной „Крот”*, <https://cls.tgl.ru/kraevedenie/knigi/svoy-chuzhoy-pozyvnoy-krot.html> (28.03.2026).

wilami — Rosjanami, którzy nie popierają specjalnej operacji woj-skowej. Młody malarz Alosza ma dosyć towarzystwa moskiewskiej bohemy, przeżartej egoizmem i merkantylizmem, jedzie więc do Donbasu walczyć w szeregach prorosyjskich separatystów jako żoł-nierz o pseudonimie Światło — tytułowy bohater sztuki Umnowa¹⁸. Z kolei dramat dokumentalny Olega Antonowa oparty jest na realnej historii Artioma, z którym narzeczona zerwała zaręczyny, gdy dowie-działa się, że jej potencjalnie przyszły mąż zamierza pójść na ochot-nika do wojska¹⁹. Zawód miłosny przeżywa też Dmitrij, tytułowy Kret ze sztuki Arndta. Podczas dłuższego urlopu wymuszonego ranami odniesionymi na Ukrainie zaczyna spotykać się ze studentką Jeleną. Jej przyjaciele z Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego (przed-stawionego jako wylęgarnia liberalizmu i okcydentalizmu) wyznają antywojenne poglądy. Na tym tle dochodzi do kłótni między nimi a Dmitrijem, który sytuację komentuje następująco: „Сейчас я знаю людей в разных городах Украины, которые намного больше рус-ские, чем русские, которые живут здесь”. Podobna jest wymowa sztuki Umnowa — tam również donbascy separatyści, prorosyjscy Ukraińcy przedstawieni są jako szlachetni rosyjscy patrioci, moralnie przewyższający etnicznych Rosjan z Moskwy. W sztuce Arndta prze-ciwno wojnie występuje także matka Jeleny. W efekcie studentka zry-wa z Dmitrijem, który porzuca pełną zdrajców Moskwę, znów staje się żołnierzem o pseudonimie Kret, wraca na front i ginie. Autorzy sztuk prowojennych konstruują opozycję między samotnym patriotą — romantycznym bohaterem i idealistą broniącym kraju przed agre-sją — a wielkomiejskimi elitami, gotowymi sprzedać własną ojczyznę w zamian za wygodę i zachodnie pieniądze. Paradoksalnie, żołnierze rosyjscy padają ofiarami przemocy komunikacyjnej ze strony Rosjan niepopierających wojny. Jako jedni z nielicznych rozumieją potrzebę walki z nazistami. Umnow, Arndt i Antonow, podobnie jak Wasin czy Tiszkina, opisują rzekome zbrodnie wojenne dokonywane przez reżim kijowski na własnych obywatelach. Podobnie jak w innych sztukach prowojennych, także tutaj to Ukraina przedstawiana jest jako agresor. Dmitrij, pseudonim Kret, przekonuje matkę Jeleny, że wojna wybuchła nie 24, tylko 17 lutego, kiedy Siły Zbrojne Ukrainy jakoby zaatakowały Donbas.

¹⁸ М. Умнов, *Позывной „Свет”*, <https://stdrf.ru/novosti/novoe-vremya-novye-ge-roi-pesy-pobediteley/> (29.03.2026).

¹⁹ Tekst sztuki nie jest dostępny. Opis fabuły pochodzi z: *Позывной „Тишина”*, <https://tabakov.ru/performances/pozyvnoy-tishina/> (28.03.2026).

Autorzy popierający tzw. specjalną operację wojskową albo sami mają za sobą doświadczenie bojowe (jak Jegor Czerlak, który służył w oddziałach donbaskich separatystów), albo swoje teksty piszą na podstawie relacji weteranów wojny, urozmaicając je wyobraźnią i zachowując przy tym zgodność z obowiązującą linią państwowej narracji (Oleg Antonow). Natomiast twórcy dramatu antywojennego z reguły nie tylko nie walczą na froncie, ale też nie przebywają w Rosji. Czerpią materiał z przekazów medialnych, rozmów z realnymi ludźmi oraz osobistych doświadczeń, zaś wymowa ideowa ich twórczości nie wynika z odgórnych nakazów propagandowych, formułowanych przez aparat państwa, a jest podyktowana osobistymi, pacyfistycznymi przekonaniami. Zgodnie z tekstocentryczną dominantą estetyczną nowego dramatu, jego autorzy prezentują nie tyle rzeczywistość, ile język, jakim jest ona opisywana. Oddają zatem głos ofiarom wojennej agresji i autoagresji. Mając na uwadze, że przemoc oznacza atak silniejszego na słabszego, to figuralnie rzecz ujmując, można stwierdzić, iż w dramacie antywojennym rolę silniejszego pełni wojna jako niszczycielski żywioł, powołany do życia przez maszynę państwową, rolę słabszego natomiast człowiek, jednostka, niezależnie od pochodzenia, narodowości, obywatelstwa, a nawet od poglądów politycznych.

Roman Osminkin swój antywojenny utwór *Пьеса пищеварительной системы одного младенца родившегося за месяц до войны* zadedykował trzymiesięcznej dziewczynce o imieniu Kira, która zginęła 23 kwietnia 2022 roku w Odessie wraz z mamą i babcią od uderzenia rakiety Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej w dniu prawosławnej Wielkanocy²⁰. Sztuka pełna jest tekstów przemocy — opisów rosyjskich zbrodni wojennych, których ofiarą padają ukraińskie dzieci. Jeden z bohaterów sugeruje, że dzieciobójstwo to odwieczna tradycja rosyjskich władców. W tym kontekście przywołuje przykłady Iwana Groźnego, Piotra I i Stalina, którzy swoich synów albo osobiście zabijali, albo przyczyniali się do ich śmierci.

W odautorskim komentarzu Osminkin przedstawia się jako poeta Roman O. Nie jest to literacka maska, tylko wątek autobiograficzny. Osminkin jest poetą, pisarzem, performerem oraz teoretykiem współczesnej sztuki i literatury. Miesiąc przed inwazją Rosji na Ukrainę urodził się jego syn Gierman. Gdy wybuchła wojna, telewizyjne relacje, eksplozje, ryk syren i płacz dzieci w schronach przemieszały

²⁰ Р. Осминкин, *Пьеса пищеварительного тракта одного младенца рожденного за месяц до войны*, <https://lubimovka.art/osminkin> (30.01.2026). Wszystkie cytaty z niniejszej sztuki pochodzą z tego źródła.

się w świadomości Osminkina z płaczem, krzykiem, fekaliami i postękiwaniem noworodka.

Już we właściwej treści sztuki dwoje bohaterów A. i B. prowadzi następujący dialog:

B: Итак, мы имеем одного младенца и войну, которую развязало Государство, в котором родился этот младенец.

A: Какой плохой младенец, только родился, а уже агрессор!

Można tutaj dostrzec konstytutywną cechę dramatu antywojennego, jaką jest kreślenie osi konfliktu nie pomiędzy dwoma narodami, a pomiędzy agresywnym państwem a zwykłymi ludźmi. Ironiczna replika A. jest głosem protestu przeciwko tezie, zgodnie z którą każdy Rosjanin jest współodpowiedzialny za inwazję na Ukrainę. Ofiarą agresji ze strony państwa rosyjskiego padają nie tylko etniczni Ukraińcy, ale również ci Rosjanie, którzy są atakowani za swoje pochodzenie, mimo że wojny nie popierają i w niej nie uczestniczą. W sztuce pojawiają się aluzje do twórczości i myśli dwóch klasyków literatury rosyjskiej. W dialogu o tym, kto uleczy Rosję, pada zdanie: „Достоевский — слезинка ребенка, русский народ — освободитель”. Autor *Zbrodni i kary*, jako moralista, współczujący cierpiącym i wielbiący potęgę państwa rosyjskiego, jest współodpowiedzialny za współczesne cierpienia ofiar tego państwa. Drugim klasykiem-moralistą, wspomnianym w treści sztuki, jest Lew Tołstoj. Bohater A. proponuje sparafrazować tytuł najbardziej znanego dzieła pisarza jako *Снечоперация и мир* i usunąć słowo „война” we wszystkich czterech tomach epopei. W tym przypadku ironia odnosi się nie tyle do samego Tołstoja, ile do języka państwowej propagandy, który zakłamuje rzeczywistość. Jak wiadomo, autor *Opowiadań sewastopolskich* był prekursorem rosyjskiej prozy wojennej. Natomiast po przełomie światopoglądowym stał się pacyfistą i anarchistą, odrzucającym państwo jako aparat przymusu, głoszącym potrzebę niesprzeciwiania się złu przemocą. Współcześni dramatopisarze w tym wymiarze jego myśli i twórczości znajdują inspirację dla swoich antywojennych tekstów. W sztuce *Дискредитация* Nany Grinsztejn i Anastazji Patłaj profesor Lubow Pankratowa staje przed sądem za opublikowanie w mediach społecznościowych wpisu nawiązującego do eseju *Nie mogę milczeć* (*Не могу молчать*, 1908), w którym Lew Tołstoj opowiadał się za zniesieniem kary śmierci. Odpowiedzią na tekst przemocy staje się tu tekst postulujący niesprzeciwianie się złu przemocą.

Jednym z najczęściej opisywanych w dramacie antywojennym jest obraz przemocy domowej, której sprawcami są weterani działań wojennych, zmagający się z syndromem stresu pourazowego, ofiarami zaś — ich żony, matki i córki. Życie codzienne i wojna splatają się tutaj w nierozzerwalny węzeł. W sztuce Romana Osminkina zostaje wyartykułowana teza, w myśl której inwazja na Ukrainę jest naturalną konsekwencją dekryminalizacji przemocy domowej, przeradzającej się w jedno wielkie seryjne morderstwo. O rosyjskich kobietach, bitych, poniżanych i zdradzanych przez swoich mężów — weteranów specoperacji, cierpiących na PTSD — opowiadają dramaty *Ждать тяжелее, чем хоронить* Julii Wiszniewieckiej²¹ oraz *Синдром Морозко, или Отпуск в пшеничном поле* Maszy Fondort²². Tę samą problematykę, ale w ujęciu groteskowym, przedstawia Julia Tupikina w tragikomedii *Напало животное*²³. Anna wzywa policję, ponieważ została brutalnie pobita przez swojego męża, który niedawno wrócił z frontu. Gdy jednak uświadamia sobie, że główny żywiciel rodziny może trafić do więzienia, a w efekcie stracić pracę, rezygnuje ze składania zeznań. Dzielnicowy Alosza boi się, że w związku ze zgłoszeniem zostanie oskarżony o oczernianie weterana specjalnej operacji wojskowej. Żeby uratować sytuację, Anna proponuje, by w raporcie napisać, że została zaatakowana, ale przez swojego psa. Alosza wykorzystuje to rozwiązanie również przy kolejnych zgłoszeniach przypadków przemocy domowej. Za każdym razem, gdy kobieta zostaje pobita przez bohatera specoperacji, sprawcą oficjalnie okazuje się zwierzę — pies, kot, a nawet iguana czy chomik. Problem zostaje sprowadzony do absurdu. Nie jest to jednak satyryczny obraz przemocy domowej, lecz parodia państwowej propagandy zakłamującej rzeczywistość w imię obrony dobrego imienia weteranów. Sam tytuł *Напало животное* można rozumieć dosłownie, z drugiej strony jest to także nawiązanie do zezwierzęcenia sprawców. Autoagresja w sztuce Tupikiny polega nie tylko na tym, że Rosjanie biją swoje żony, ale również na tym, że rosyjskie władze i media państwowe ignorują ten problem. O rzeczywistej skali zjawiska alarmują niezależne, opozycyjne media rosyjskie. Portal „Wiorstka” w lutym 2025 roku opublikował dane, z których

²¹ Ю. Вишневецкая, *Ждать тяжелее, чем хоронить*, <https://lubimovka.art/vishneveckaya> (30.01.2026).

²² М. Фондорт, *Синдром Морозко, или Отпуск в пшеничном поле*, <https://lubimovka.art/vondort> (30.01.2026).

²³ Ю. Тупикина, *Напало животное*, <https://lubimovka.art/tupikina> (30.01.2026).

wynika, że od początku pełnoskalowej wojny ponad 750 tys. Rosjan padło ofiarą przemocy ze strony weteranów²⁴.

Problem ten dotyczy nie tylko cywilów. Ofiarami autoagresji w dramacie antywojennym padają nawet rosyjscy żołnierze. Tytułowy bohater sztuki *Саша зачем* anonimowego autora, przedstawiającego się jako A. JA., wstępuje do Rosgwardii. „Раньше был человеком, теперь — рядовым” — tak Saszę przedstawia Narrator, za pośrednictwem którego poznajemy losy bohatera²⁵. Służba państwu rosyjskiemu odziera z człowieczeństwa. Wbrew własnej woli zostaje wysłany na front. Według Narratora żądza przemocy ogarnęła nawet rosyjskie dzieci, które osiem lat wcześniej marzyły o klockach LEGO i wakacjach, a dziś pragną jedynie zabijać. Służba w armii rosyjskiej wiąże się z agresją i autoagresją również w kontekście tzw. fali w wojsku. Ten tekst przemocy obszernie prezentuje Artiom Matierinski w sztuce *Неизвестный солдат*²⁶. Zdaniem Alony Chodykovej w utworze tym można dostrzec aluzję do dramatu *Я пулеметчик* (Jestem erkaemistą) Jurija Kławdijewa z 2003 roku. Tytułowy erkaemista był tam typowym bandytą z okresu „lichych lat dziewięćdziesiątych”, który podświadomie utożsamia się z dziadkiem-czerwonoarmistą. Zrównując ze sobą wojnę gangów i wielką wojnę ojczyźnianą, Kławdijew pokazuje, że w obu przypadkach mamy do czynienia z porównywalną skalą zła. W sztuce Matierinskiego dochodzi do podobnej sytuacji. Jest to monolog pogranicznika, brutalnie prześladowanego przez starszych stopniem żołnierzy. Co istotne, akcja rozgrywa się jeszcze przed inwazją na Ukrainę. Pogranicznik służy w armii w czasie pokoju, jednak, jak zauważa Chodykowa, stopień okrucieństwa i barbarzyństwa, panujących w wojsku rosyjskim, zapowiada nadciągającą wojenną katastrofę. Przy czym bohaterowie w obu sztukach prezentują radykalnie odmienne postawy. Jeśli gangster-żołnierz u Kławdijewa mówi o sobie „я железо”, to nieznany żołnierz u Matierinskiego oznajmia: „я тряс” i biernie poddaje się przemocy ze strony państwa²⁷.

Teksty przemocy, obrazujące zarówno agresję, jak i autoagresję, można odczytać w sztuce dokumentalnej *Четыре позиции* Loni

²⁴ Редакция „Верстки”, *Почти 500 жертв: как вернувшиеся в Россию участники войны в Украине снова убивают и калечат*, <https://verstka.media/veterany-svo-ubili-i-pokalechili-v-rossii-pochti-500-chelovek> (30.01.2026).

²⁵ А. Я., *Саша зачем*, <https://lubimovka.art/ya> (30.01.2026).

²⁶ А. Материнский, *Неизвестный солдат*, <https://lubimovka.art/materinski> (30.01.2026).

²⁷ А. Ходыкова, *„Потому что у нас все роли главные”*, <http://teatrologia.ru/praktika/33> (30.01.2026).

Brawiermana²⁸. Jest to zapis debaty na temat wojny — rosyjsko-ukraińskiej, izraelsko-palestyńskiej, ale także wojny jako takiej. Tytułowe cztery stanowiska to punkty widzenia dyskutantów, przedstawionych jako Emigrant, Ten, który Pozostał, Świadek oraz Żołnierz. Każdy z nich cytuje różne głosy, w tym wypowiedzi realnych ludzi, ale też cytaty z książek, artykułów prasowych, wypowiedzi opublikowanych w mediach społecznościowych. Sztuka stanowi obszerny i wyczerpujący hipertekst przemocy, pełen hiperłączy, odsyłających do poszczególnych obrazów agresji i autoagresji. Tekst sztuki opublikowany został na stronie Lubimowki jako plik pdf, w którym przypisy do konkretnych wypowiedzi zostały dodane za pomocą opcji „dodaj komentarz”. Taka forma podkreśla wirtualny, a zatem tekstualny charakter nowego dramatu.

Perspektywę Świadka wojny prezentują między innymi wypowiedzi Rosjan z obwodu kurskiego. W rozmowie z opozycyjnym portalem „Mediazona” mieszkaniec Sudży wyraża nadzieję, że ukraińscy okupanci nie będą krzywdzić ludności cywilnej. Jednocześnie sarkastycznie wypowiada się na temat „naszej szlachetnej armii rosyjskiej”, która wyzwalając miasto, zapewne swoim zwyczajem zrówna je z ziemią, nie przejmując się losem mieszkających tam Rosjan. Niezadowolenie z działań władz wyraża również uciekinierka z Sudży w wywiadzie, udzielonym „Nowej Gazecie”:

У нас, чтобы вы понимали, даже сирена не работает, когда в центр города прилеты. Только включается, когда ракеты летят мимо нас на Курск. А когда по нам непосредственно бьют, ничего не работает, системы оповещения нет. Мы писали, обращались, но ответа так и не дождались.

Mieszkańcy obwodu kurskiego są ofiarami autoagresji ze strony własnego państwa, dla którego obrona strategicznych obiektów jest ważniejsza niż los jednostki. Celem rosyjskich sił zbrojnych jest odzyskanie okupowanego terenu za wszelką cenę, również za cenę poważnych strat w ludności cywilnej. Jednak nie wszyscy Świadkowie-rosyjscy cywile mają pretensje wyłącznie do własnego państwa. Mieszkaniec przygranicznego Biełgorodu przyznaje, że choć wojnę rozpętał Putin, to jednak nie może wybaczyć Ukraińcom ostrzału domów mieszkalnych w swoim mieście. Świadkowie nie dzielą ofiar wojen według narodowości. W jednej z replik pojawia się kontrowersyj-

²⁸ Л. Браверман, *Четыре позиции*, <https://lubimovka.art/braverman> (30.01.2026). Wszystkie cytaty z tej sztuki pochodzą z tego źródła.

ne porównanie alianckich bombardowań niemieckich miast podczas II wojny światowej do Holokaustu i do aktualnej sytuacji w Strefie Gazy. Pod względem moralnym linia rozgraniczenia przebiega nie pomiędzy Rosją a Ukrainą, Izraelem a Palestyną, III Rzeszą a ofiarą jej agresji, tylko pomiędzy wojennymi a pokojowymi metodami walki o swoje wartości. W tym duchu opozycyjna publicystka rosyjska Tamara Ejdelman, cytowana w ramach wypowiedzi Emigranta, stwierdza, że woli żyć w kraju, gdzie o władzę walczą ludzie, którzy ściągają buty przed staniem na ławce, niż tam, gdzie polityczni wrogowie są rozstrzeliwani. Jest to nawiązanie do pokojowych protestów na Białorusi latem 2020 roku.

Stanowisko Żołnierza prezentują żołnierze Sił Zbrojnych Ukrainy, Sił Obrony Izraela, a także rosyjskich oddziałów Sztorm Z czy Grupy Wagnera. Niezależnie od tego, po czyjej stronie walczą, z ich wypowiedzi można wyczytać próbę usprawiedliwienia i normalizacji przemocy. Ochotnik z Międzynarodowego Legionu Ukrainy proponuje odebrać prawo głosu tym, którzy nie chcą walczyć za swój kraj. Wyraża też przekonanie, że skoro świat jest okrutny, to trzeba być albo drapieżnikiem, albo ofiarą. Żołnierz Sztormu Z stwierdza natomiast, że zabijanie i podbój to nieodłączne elementy natury ludzkiej.

Spojrzenie na wojnę jako na zjawisko uniwersalne, z pominięciem bieżącego kontekstu politycznego może prowadzić do postawienia kontrowersyjnej tezy o symetrii win między agresorem a ofiarą. Dyskutanci przytaczają liczne wypowiedzi i argumenty, kwestionujące słuszność pojęcia „wojna sprawiedliwa”. Żołnierz walczącego po stronie Ukrainy Legionu Wolna Rosja nazywa wojnę „traumą całego rodzaju ludzkiego”, którą jednakowo przeżywają agresor, obrońca i świadek. Wojna określona zostaje mianem „ludobójstwa żołnierzy”, dokonywanego przez zbrodnicze państwa. Emigrant uważa również, że:

[...] зетнутый москаль, который идет блять „защищать родину от нацистов” для меня не отличается от хлопца, который... идет блять защищать родину от нацистов! Они даже в языке неразличимы, только кавычками. И травмирует их война одинаково, за одним лишь тем, что если выживут, пути их будут разные, для одного – покаяние, для другого прохождение идентичности жертвы.

Dyskutanci dochodzą do wniosku, że niezbędnym warunkiem własnego bezpieczeństwa jest przemoc delegowana na państwo. Żeby nie paść ofiarą zabójstwa, trzeba dać komuś prawo do zabicia potencjalnego zabójcy. Dystans między sprawcą a ofiarą zanika. Nawet

traktaty pokojowe prowadzą potencjalnie do przemocy, którą trzeba zastosować, jeśli jedna ze stron nie przestrzega ustaleń. Przemoc jest wówczas konieczna, by uniknąć dalszej eskalacji, jednak pozostaje przemocą. Mniejsze zło pozostaje złem. Państwo jako takie pozostaje złem, gdyż opiera się na środkach przymusu. Jedynym rozwiązaniem jest Tołstojowskie niesprzeciwianie się złu przemocą. Autor *Anny Kareniny* pojawia się zresztą w sztuce jako jeden ze Świadków. Brawierman dokumentuje nie tyle wojnę, ile jej dyskursywny obraz, kreślony z pacyfistycznego punktu widzenia. Tołstoizm, przetransponowany do debaty na temat wyzwań współczesnego świata, przejawia się nie tylko w aktualizacji hasła o niesprzeciwianiu się złu przemocą, ale również w abstrakcyjnej, utopijnej, moralizatorskiej formie prezentowanych rozważań.

Autoagresja, przedstawiona w dramacie antywojennym, dotyczy także samego języka rosyjskiego. Ten osobliwy rodzaj przemocy można dostrzec w sztuce *Ваня жив* Natalii Lizorkiny, która opowiada o matce rosyjskiego żołnierza walczącego w Ukrainie²⁹. Bohaterowie posługują się językiem, który nie tylko przestał odzwierciedlać rzeczywistość, ale wręcz — pełniąc rolę narzędzia państwowej, wojennej propagandy — zaczął przedstawiać rzeczywistość zafałszowaną, odwrotną od tej, w której żyjemy. Tragedię języka, przejawiającą się w niezgodności słowa z rzeczą, Jean-Philippe Jaccard dostrzegł już w sztuce *Elżbieta Bam* (*Елизавета Бам*, 1927) Daniła Charmsa³⁰. Jak słusznie zauważył Michaił Epsztejn, Charms pokazał, jak w warunkach sowieckiego totalitaryzmu słowo staje się fikcją, używaną przez władzę dla zagłuszania przemocy szumem nic nieznaczącej propagandy³¹. *Ваня жив* Natalii Lizorkiny jest więc aktualizacją językowego absurdu czasów stalinowskiego terroru w warunkach współczesnej tragedii języka, wywołanej kremlofską prowojenną propagandą.

Dramatopisarzy prowojennych i antywojennych różni przede wszystkim stosunek do państwa rosyjskiego. Pierwsi jednoznacznie popierają działania Rosji na Ukrainie. Drudzy występują przeciwko

²⁹ Н. Лизоркина, *Ваня жив*, https://lubimovka.art/media/plays/Lizorkina_Vanya_zhiv.docx (31.01.2026).

³⁰ Ж.-Ф. Жаккар, *Даниил Хармс и конец русского авангарда*, przeł. Ф.А. Перовской, Академический проект, Санкт-Петербург 1995, <https://d-harms.ru/library/daniil-harms-i-konec-russkogo-avangarda36.html> (31.01.2026).

³¹ М. Эпштейн, *Ирония идеала. Парадоксы русской литературы*, Новое литературное обозрение, Москва 2015, s. 261–264.

па́нству, które ich zdaniem stosuje przemoc zarówno wobec Ukrańców, jak i Rosjan. Autorzy dramaturgii antywojennej stoją w opozycji nie tylko do rosyjskiej propagandy imperialnej. Często unikają również obecnych w narracji ukraińskiej i zachodniej uproszczeń oraz binarnych opozycji, które, choć niezbędne jako narzędzia walki informacyjnej z agresorem, w procesie twórczym mogą szkodzić artystycznej stronie utworu i osłabiać siłę jego etycznego przekazu. Tego rodzaju niejednoznaczność może się stać pretekstem do stawiania dramaturgii antywojennej tych samych politycznych zarzutów, jakie bywają formułowane pod adresem rosyjskiej opozycji — zarzutów o usprawiedliwianie agresora. Wydaje się jednak, że autorzy tekstów publikowanych przez Lubimówkę literalnie traktują ideę konkursu, tworząc dramaturgię przeciwko wojnie, a nie przeciwko Rosjanom.

REFERENCES

- Fischer-Lichte, Erika. *Estetyka performatywności*. Transl. Borowski, Mateusz, Sugiera, Małgorzata. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2008.
- Koziółek, Ryszard. *Ciała Sienkiewicza*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
- Lehmann, Hans-Thies. *Teatr postdramatyczny*. Transl. Sajewska, Dorota, Sugiera, Małgorzata. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2009.
- “Афиша Московский театр. Позывной Тишина,” <<https://tabakov.ru/performances/pozyvnoy-tishina/>>.
- “В дюжине театров появятся ‘СВОи. Непридуманные истории’.” *Театръ*, <<https://oteatre.info/svoi-nepridumannye-istorii/>>.
- “Васин Юрий Геннадьевич,” <<https://sites.google.com/site/sprosia/biografy/vasin-uriy-gennadevich?authuser=0>>.
- Жаккар, Жан-Филипп. *Даниил Хармс и конец русского авангарда*. Transl. Петровская, Ф.А. Санкт-Петербург: Академический проект, 1995.
- Курант, Елена, “‘Эхо’ против войны: российская антивоенная драматургия.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2025, no. 1 (189): 233–253.
- Липовецкий, Марк, Боймерс, Биргит. *Перформансы насилия: Литературные и театральные эксперименты “Новой драмы”*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012.
- “Новое время. Новые герои,” <<https://stdrf.ru/proekti/novie-geroi/>>.
- “Почти 500 жертв: как вернувшиеся в Россию участники войны в Украине снова убивают и калечат.” *Верстки*, <<https://verstka.media/veterany-svo-ubili-i-pokalechili-v-rossii-pochti-500-chelovek>>.
- “Премьера спектакля Валерии Янышевой ‘Песочные часы’ состоится 29 июня в Цыганском театре Ромэн,” <<https://kulturamsk.ru/romentheatre>>.
- “Сайт фестиваля Любимовка,” <<https://lubimovka.art/news/14>>.
- Ткаченко, Петр. “Не внесен еще в списки потерь...,” <<https://ngkub.ru/kultura/ne-vnesen-eshche-v-spiski-poter>>.

WOJNA JAKO AGRESJA...

Умнов, Михаил. *Позывной “Свет,”* <<https://stdrf.ru/novosti/novoe-vremya-novye-geroi-pesy-pobediteley/>>.

“Финалисты конкурса ‘Герой’ — зима, 2023–2024,” <<https://monolitdrama.ru/finalisty-konkursa-geroj-zima-2023-2024/>>.

Ходыкова, Алена. “Потому что у нас все роли главные,” <<http://teatrologia.ru/praktika/33>>.

“Член Интернационального Союза писателей: Тишкина Светлана Эдвиговна,” <<https://inwriter.ru/members/tishkina-svetlana-edvigovna.html>>.

Эпштейн, Михаил. *Ирония идеала. Парадоксы русской литературы*. Москва: Новое литературное обозрение, 2015.

Ямпольский, Михаил. “Режим имперской паранойи: война в эпоху пустословия,” *Re: Russia*, <<https://re-russia.net/expertise/043/>>.

Янышева, Валения. *Песочные часы*, <<https://stdrf.ru/proekti/novie-geroi/>>.

PLAYS

А. Я. *Саша зачем*, <<https://lubimovka.art/ya>>.

Арндт, Александр. *Свой-чужой. Позывной “Крот,”* <<https://cls.tgl.ru/kraevedenie/knigi/svoy-chuzhoj-pozyvnoy-krot.html>>.

Браверман, Лёня. *Четыре позиции*, <<https://lubimovka.art/braverman>>.

Васин, Юрий. *Ласточка*, <https://rudrama.ru/wp-content/uploads/2023/01/Vasin-YUrij_Lastochka.docx>.

Вишневецкая, Юлия. *Ждать тяжелее, чем хоронить*, <<https://lubimovka.art/vishneveckaya>>.

Гринштейн, Нана, Патлай, Анастасия. *Дискредитация*, <<https://lubimovka.art/grinshtejn>>.

Лизоркина, Наталия. *Ваня жив*, <https://lubimovka.art/media/plays/Lizorkina_Vanya_zhiv.docx>.

Материнский, Артем. *Неизвестный солдат*, <<https://lubimovka.art/materinski>>.

Осмinkin, Роман. *Пьеса пищеварительного тракта одного младенца рожденного за месяц до войны*, <<https://lubimovka.art/osminkin>>.

Тупикина, Юлия. *Напало животное*, <<https://lubimovka.art/tupikina>>.

Фондорт, Маша. *Синдром Морозко, или Отпуск в пшеничном поле*, <<https://lubimovka.art/vondort>>.

KATARZYNA SYSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5447-4987>

Uniwersytet Jagielloński

MIĘDZY CENZURĄ A SUBWERSJĄ: SZTUKA ASI DEMISZKIEWICZ *РАЗ МАЛЬЧИШКА, ДВА МАЛЬЧИШКА*

BETWEEN CENSORSHIP AND SUBVERSION: ASYA DEMISHKEVYCH'S *РАЗ МАЛЬЧИШКА, ДВА МАЛЬЧИШКА*

The fairy-tale drama *Раз мальчишка, два мальчишка* (2023, *Once a Boy, Twice a Boy*) by Asya Demishkevych exemplifies Russian anti-war literature produced under conditions of dispersed censorship. The analysis focuses on the dual function of the folkloric genre: as a subversive device of Aesopian language and as a tool for disciplining and subordinating the characters. A similar ambivalence characterizes the author's creative strategies, which navigate between the poles of compromise and risk.

Keywords: Russian drama, anti-war literature, fairy tale, Aesopian language

Sztuka Asi Demiszkievycz (ur. 1988) *Раз мальчишка, два мальчишка* (2023, *Raz chłopiec, dwa chłopiec*) pod koniec 2023 roku znalazła się w finale festiwalu młodej dramaturgii „Lubimowka”, który w momencie ogłoszenia wyników działał już na emigracji¹, publikując sztuki antywojenne. 11 września 2022 dyrekcja artystyczna tego najważniejszego w Rosji konkursu współczesnej rosyjskojęzycznej dramaturgii ogłosiła przeniesienie całego projektu poza granice Federacji Rosyjskiej, wyjaśniając:

Фестиваль „Любимовка” выступает против войны, пропаганды агрессии и государственной цензуры. Мы хотим называть вещи своими именами и поддерживать авторов, которые не могут и не хотят молчать о трагедии

¹ Już w lipcu 2022 dyrekcja festiwalu zapowiedziała, że ze względu na cenzurę performatywne czytania sztuk-laureatów będą się odbywać poza granicami Rosji. Zob. Э. Курант, „Эхо” против войны: российская антивоенная драматургия, „Przegląd Rusycystyczny” 2025, nr 1, s. 233–253.

войны, свидетельствуют о ее ужасах и последствиях, осмысливают сложившуюся ситуацию, ищут способы противостоять риторике ненависти и оправданию имперских амбиций².

Zatem dramaturgiczny debiut Demiszkiewicz i pierwsza publikacja³ sztuki odbyły się w ramach już od lat opozycyjnego, a po napaści Rosji na Ukrainę w 2022 roku otwarcie antykremlowskiego projektu. Tekst do tej pory jest dostępny w elektronicznej bibliotece „Lubimowki” i funkcjonuje w obiegu emigracyjnym. Sama autorka została jednak w Rosji i rozbudowała dramat do rozmiaru minipowieści, którą na początku 2024 roku „zalegalizowała” na rosyjskim rynku literackim dzięki publikacji w popularnym wydawnictwie Alpina.Proza⁴. Młoda pisarka energicznie rozwija swoją literacką karierę — w krótkim czasie wydała dwie kolejne powieści. Jej teksty należą do literatury środka, realizują gatunkowe schematy (thriller, powieść *young adult*), jednocześnie w niebanalny sposób podejmując aktualne tematy patologicznego tkwienia bohaterów w przeszłości, odrzucenia teraźniejszości⁵, „ответственности за творящееся насилие, даже если ты — жертва”⁶.

Zarówno dramat, jak i powieść (poszerzona o komentarze narratora i silniejszą psychologizację postaci, ale z zachowaniem wszystkich replik i ideowego przekazu pierwowzoru) mają wyraźnie antywojenną wymowę, co odnotowano w niezależnych recenzjach: „Дерзкая антискрепность; антимилитаристская сказка”⁷, актуальное и горькое высказывание о той реальности, в которой все мы оказались после февраля 2022”; „смелое антивоенное высказывание”⁸. Demiszkiewicz prowadzi zatem szczególnego ro-

² Сайт фестиваля Любимовка, <https://lubimovka.art/news/14> (10.01.2026).

³ Nagrodzone sztuki publikowane są w elektronicznej bibliotece na stronie „Lubimowki”.

⁴ А. Демишкевич, *Раз мальчишка, два мальчишка*, Альпина.Проза, Москва 2024.

⁵ Мова о powieściach *Под рекой* (2024, Pod rzeką) i *Там мое королевство* (2025, Tam jest moje królestwo), które również wyszły w serii Alpina. Proza.

⁶ А. Демишкевич, *У читателей и у маньяков есть общая черта*, rozmowę przepr. С. Сызганцев, 22.07.2024, <https://godliteratury.ru/articles/2024/07/22/asia-demishkevich-u-chitatelej-i-u-maniakov-est-obshchaia-cherta> (12.01.2026).

⁷ Ю. Подлубнова, *Раз Ася Демишкевич, два Ася Демишкевич*, „Артикуляция. Литературно-художественный альманах” 2024, nr 23, <http://articulation-project.net/17987> (12.01.2026).

⁸ С. Сызганцев, *Считалка разрушенных жизней*, <https://gorky.media/reviews/schitalka-razrushennyh-zhiznej/> (12.01.2026).

dzaju grę w warunkach ciągłego zaostrzania ograniczeń w sferze publicznej, w tym w kulturze. Wprawdzie oficjalnie w Rosji nie ma scentralizowanej instytucji cenzury, jednak radykalne zawężenie zakresu dopuszczalnej kontestacji reżimu wynika z jednej strony z restrykcyjnych ustaw (na czele z odpowiedzialnością karną za dyskredytację rosyjskiej armii), z drugiej zaś odgórną politykę wspierając oddolne zachowania „patriotycznych” aktywistów, ukryte i jawne donosy, które często stanowią bezpośredni pretekst do wszczęcia postępowań. Yana Meerzon i Michaił Kałużski twierdzą:

this grassroots censorship is more dangerous than any prohibitive laws or legislation introduced by the government. It can be seen as the foundation of the totalitarian state, as described by Hannah Arendt, in which horizontal and vertical surveillance systems serve as the state's pillars of power, that ultimately lead to collective responsibility and dictatorship⁹.

Jest to gra o zmiennych regułach, ryzykowna strategia pozycjonowania się w polu literackim współczesnej Rosji, w warunkach rozproszonej, „niejednoznacznej i podatnej na personalne interpretacje cenzury” oraz „wybiórczego stosowania prawa”¹⁰. Jej realia wytyczą ramę dalszej lektury dramatu¹¹. W centrum rozważań znajdzie się pytanie o to, jak widoczne w tekście „sygnały genetycznego związku z folklorem”¹² kształtują warstwę sensów polityczno-etycznych.

Utwór *Раз мальчишка, два мальчишка* architekstualnie nawiązuje do bajki magicznej. W tekście można zidentyfikować zapożyczenia z konkretnych ludowych narracji, w szczególności z bajki *Wasyliś Pięknołica* (*Василисa Прекрасная*)¹³, jednak dramatopisarka

⁹ Y. Meerzon, M. Kaluzhsky, *Performing Censorship: The Russian Case*, Palgrave Macmillan, 2025, s. 240.

¹⁰ Tamże, s. 67.

¹¹ Przedmiotem analizy jest tekst dramatu, ponieważ stanowi pierwotną wersję utworu. W powieści da się zauważyć sztuczność, nadmierność psychologizujących partii odnarratorskich wyprowadzonych ze skoncentrowanej akcji dramatycznej i wartkich dialogów. Rozbudowanie rodzinnej historii i psychologicznej motywacji Andrieja osłabia nieco przekaz polityczny, przesuwając bowiem akcent w kierunku fabuły dojrzewania, przeżywania żałoby po śmierci matki.

¹² J. Ługowska, *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*, Ossolineum, Wrocław 1981, s. 10.

¹³ Poza elementami fabuły i czasoprzestrzeni typowymi dla wielu bajek słowiańskich (prześladowanie sieroty przez złą macochę, podróż bohatera do podziemnego królestwa śmierci, chata Baby Jagi na skraju lasu itd.) na inspirację bajką o Wasyliś Pięknołicej wskazuje motyw wspierającego protagonistów podarku-amuletu od matki (lalka Wasyliśy — kolczyk Andrieja) oraz matczynego błogosławieństwa

wykorzystuje raczej typowe dla tego gatunku schemat fabularny, układ postaci i elementy wypełnienia przestrzennego, nakładając na nie realia współczesnej Rosji. Mamy zatem do czynienia z „renarracją” folklorystycznego pre-tekstu (tu uogólnionego do gatunkowego inwariantu), która, zgodnie z definicją Kamili Kowalczyk, bazuje „na zakorzenionym w masowej wyobraźni (treściowym i gatunkowym) wzorcu baśniowym, przekształcając wszystkie cechy formy tradycyjnej, proponując finalnie odbiorcy nową, w sposób twórczy przekształconą jej wersję”¹⁴.

W przypadku sztuki Demiszkiewicz taka matryca gatunkowa stanowi zapewne chwyt mowy ezopowej, pełniąc funkcję parawanu, czy — zgodnie z terminologią Lwa Łosiewa — ekranu zasłaniającego treści krytyczne i usypiającego czujność niepożądanego odbiorcy¹⁵.

Akcja realizuje dramatyczną strukturę obrzędu przejścia, z którego, jak twierdził Władimir Propp, wywodzi się bajka magiczna¹⁶. Protagonista — trzynastoletni Andriej — to półsierota, którego matka niedawno zmarła na raka. Zła macocha pozbywa się niesforemego pasierba, wysyłając go do wojska. Razem z jedenastoma poborowymi bohater trafia do dziwnych koszar — na polanę na skraju lasu, zastawioną rzędami łóżek polowych, na której z żywych istot rezyduje tylko wiekowa sanitariuszka. Młodzi ludzie za pomocą kilku łopat mają sami budować obóz. Po tygodniu dowództwo nawiązuje z nimi kontakt, opanowując ciało cierpiącego na autyzm Walentyna, i daje

(u Demiszkiewicz realizującego się jako pamięć chłopca o matce i poczucie wstydu z powodu wyrządzonej jej krzywdy), które decyduje o pozytywnym przejściu próby. W tekście bajki Baba Jaga odprawia dziewczynkę słowami: „Так вот что! Убирайся же ты от меня, благословенная дочка! Не нужно мне благословенных” (А. Н. Афанасьев [red.], *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в 3 томах*, Наука, Москва 1984–1985, t. 1, <https://azbyka.ru/fiction/narodnyerusskie-skazki-afanasev/> [10.04.2026]), które w sztuce Demiszkiewicz parafrazuje infernalny Strigacz: „Стыд и вина – какое мерзкое неприятное сочетание. [...] Мне виноватые тут не нужны” (pełny opis źródła cytatu w przypisie 17). Bardziej szczegółowe prześledzenie i zinterpretowanie odniesień analizowanego dramatu do folklorystycznych pierwowzorów wymaga osobnego studium.

¹⁴ K. Kowalczyk, *Baśń w zwierciadle popkultury. Renarracje baśni ze zbioru Kinder- und Hausmärchen Wilhelma i Jakuba Grimmów w przestrzeni kultury popularnej*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2016, s. 6. Ustalenia autorki odnośnie do baśni pozostają aktualne również dla renarracji innych gatunków folkloru.

¹⁵ L. Loseff, *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*, Sagner, München 1984.

¹⁶ В. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1986, s. 352–361.

im pierwsze zadanie bojowe — każdego wieczoru trzech poborowych ma opowiadać bajkę o wojnie i przemocy. Za opowiedzenie bajki, która nie podoba się zwierzchnikom, Andriej ma spędzić noc w strasznym lesie. Tam przeżywa spotkanie ze Strigaczem — infernalnym bóstwem żołnierskich postrzyżyn, pozytywnie przechodzi próbę i wraca przemieniony i wzmocniony.

Centrum kompozycyjne i semantyczne sztuki stanowią bajki-byliczki — szkatułkowy tekst w tekście — opowiadane na rozkaz enigmatycznego dowództwa:

КОМАНДИР. Одна сказка — один автомат, одна сказка — один паек. Но только рассказывайте не эту вот всем известную мутотень, а вашу собственную, вами придуманную. [...] АНДРЕЙ. А что будет, если сказку не расскажешь? КОМАНДИР. Расстреляем¹⁷.

Wymyślane przez rekrutów historie stanowią groteskowe połączenie ich biograficznego doświadczenia przemocowej socjalizacji w postradzieckiej Rosji, propagandowych klisz i rozpoznawalnych „newsów” wojennych ze światowych serwisów informacyjnych 2022–2023 (przez rosyjską propagandę nazywanych wymysłami, fejkami itd. i ściganych karnie, co implikuje pytania o zachwianą relację między prawdą a wymysłem w systemie o cechach totalitarnych). Najbardziej reprezentatywna jest tu bajka Żeki — sportowca z protezą kończyny — o młodym koszykarzu, który został zmobilizowany i zamiast do kosza zaczął celować w ludzi:

И он попадал, вот только после попаданий этих на улицах оставались трупы, и их почему-то никто не убирал. Идет парень как-то по улице захваченного города и видит тело лежит женское [...] и руку вперед тянет. А на руке этой ногти красные, но только не от крови, а от лака. [...] И вдруг рука зашевелилась, заскребла ноготками по земле, и парень услышал:

— Забери мое тело и похорони.

[...] Парень вскрикнул, пнул женщину и убежал. И был это последний раз, когда бежал он на обеих ногах. Ногу, за которую тянула его женщина, оторвало снарядом.

Trudno nie rozpoznać w tej scenie zdjęcia dłoni z pomalowanymi paznokciami zamordowanej kobiety z Buczy, które w kwietniu 2022

¹⁷ А. Демишкевич, *Раз мальчишка, два мальчишка*, 2023, <https://lubimovka.art/demishkevich> (10.01.2026). Tekst dostępny jako plik tekstowy w elektronicznej bibliotece „Lubimowki”, bez numeracji stron. Wszystkie cytaty z tego dramatu pochodzą ze wskazanego wydania.

roku obieгло świat¹⁸, stając się symbolem okrucieństwa rosyjskiej armii i cierpienia ukraińskich cywilów. W innych bajkach pojawiają się nawiązania do chciwości rodzin ochotników, które wojnę traktują jako mechanizm awansu majątkowego i społecznego lub instrument rozwiązywania bieżących problemów; maruderstwa rosyjskiej armii; frontowych gwałtów, obracania ukraińskich miast w ruiny, tortur żołnierzy wobec ludności cywilnej; dywersji i dezercji w rosyjskiej armii; polowania na agentów zagranicznych i wrogów ojczyzny wewnątrz kraju; powszechnej mobilizacji („Повестка — она и мертвого поднимет”).

Rekruci starają się jak najlepiej wywiązać z zadania, uspołnić los autofikcyjnego bohatera, nadać sens jego drodze, jednak ich bajki zamiast bojowego entuzjazmu wyrażają rozpacz, strach, moralną dezorientację, traumę społecznej przemocy (w tym wojennej) i zbiorową winę. Nawet bajka *O chłopaku, który kochał Ojczyznę* wygranego w konkursie patrioty Iwana kończy się pesymistycznie, będąc w istocie demaskacją rosyjskiego nekroimperialnego popędu śmierci¹⁹ i zapowiedzią powojennych konfliktów wewnętrznych:

Из любви этой он стал солдатом и пошел на войну Родину защищать. Но любая война рано или поздно заканчивается, закончилась и эта. Грустно стало парню и скучно, не знал он куда любовь свою теперь применить. И вот тогда вспомнил парень о том, что есть те, кто хоть и живут с ним в одной стране, но Родину не любят, и решил с ними воевать. Идет парень по улице и видит мальчика, который мороженое ест. — Скажи-ка мне, что слаще мороженое или Родина? — спрашивает его парень. Мороженое, — отвечает мальчик. А я говорю — Родина! — отвечает парень и стреляет мальчику в набитый мороженым рот. [...] Посидел-подумал парень и пошел на кладбище, выкопал там могилу, лег в нее и спрашивает: — Скажи-ка мне, земля-родная, кто живет ты или я? Ничего не ответила ему земля, только ласково обняла и утонула к себе поближе.

Ambiwalentne narracje ujednoznacznia dopiero politycznie poprawna, a zarazem najdalsza od narzucającego się moralu wykładnia do-

¹⁸ Zob. np. *The Bucha Victim Who Became a Symbol of Ukraine's Suffering*, Radio Free Europe/Radio Liberty, <https://www.rferl.org/a/symbol-civilian-suffering-bucha/32282748.html> (10.01.2026).

¹⁹ Nekrokomponent imperialnego projektu Putina stał się ważnym wątkiem w dyskusji o współczesnej rosyjskiej ideologii. Oksana Timofiejewa pisze: „Империя прошлого, к реставрации которой призывает национальный лидер, соотносится с «прежним состоянием», куда побуждает нас вернуться влечение к смерти. Это хтоническое божество Мать сыра-Земля, одновременно утроба и могила, в темноте которой можно будет наконец упокоиться с миром”. O. Тимофеева, *Влечение к смерти: от империи к фашизму*, w: Н. Плотников (red.), *Перед лицом катастрофы*, LIT Verlag, Münster 2023, s. 112.

wódcy. Jeden z komentarzy stanowi niemal dosłowne przytoczenie słów Władimira Putina z rozmowy z matkami żołnierzy o tym, że powinni być dumne, bo gdyby syn nie poszedł na front, to pewnie by się zapił albo jakoś inaczej bezużytecznie zakończył żywot²⁰:

КОМАНДИР. Вот такие сказки мы любим, поучительная и с хорошим концом, молодец рядовой. Умереть ведь по-разному можно: спиться, сколоться, например. А можно умереть правильно: во имя великой цели, как герой! Главнокомандующий тут даже задремал от сказочного удовольствия.

W bajkach rekrutów Demiszkiewicz przemycą zatem kryminalizowaną prawdę o rosyjskim reżimie i jego zbrodniach, która wyziera zza formalnej i tematycznej poprawności wbrew woli i wiedzy ich autorów. Zawołowana krytyka (a miejscami satyra) polityczna to nie jedyna funkcja bajki — praca tego gatunku w dramacie wydaje się dużo bardziej skomplikowana i nieoczywista. Przede wszystkim pytanie, po co dowództwo pod karą śmierci daje oddziałowi taki niestandardowy rozkaz, w ramach akcji pozostaje bez jednoznacznej odpowiedzi — jest zatem kierowane do odbiorcy²¹. Sami żołnierze podejrzewają, że to rodzaj testu psychologicznego. Intuicja ta wydaje się słuszna; można ją jednak rozumieć szerzej. W ujęciu pragmatycznym ustny folklor to „особый социальный институт управления человеческим поведением”²², narzędzie modelowania ról społecznych, odtwarzania i umacniania zbiorowej tożsamości. Jest to zatem akt publiczny i wspólnotowy — publiczność weryfikuje poprawność formy i treści (ich zgodność z tradycją) oraz ocenia skuteczność aktu mowy²³. Dlatego, jak twierdzili Roman Jakobson i Piotr Bogatyrew, można mówić o „предварительной цензуре коллектива”, która w przypadku ustnego folkloru „носит императивный характер и является необходимой предпосылкой возникновения художественных произведений”²⁴. W tym ujęciu zadanie opowiedzenia bajki spraw-

²⁰ „Ваши ребята выбрали такую судьбу”. Что сказал Путин на встрече с матерями военных и кого на нее не позвали, 25.11.2022, <https://www.bbc.com/russian/news-63756383> (10.01.2026).

²¹ Dramaturżka uruchamia grę skojarzeń zarówno z *Baśniami 1001 nocy* (tu jednak męskim Szeherezadom nie udaje się uniknąć śmierci), jak i *Dekameronem* Bocaccia (opowieści rekrutów jako obraz obyczajów społeczeństwa rosyjskiego w czasach przełomu).

²² С. Адоньева, *Прагматика фольклора*, Пальмира, Санкт-Петербург 2018, s. 8.

²³ Tamże, s. 18–19.

²⁴ П. Богатырев, Р. Якобсон, *Фольклор как особая форма творчества*, w: П. Богатырев, *Вопросы народного творчества*, Искусство, Москва 1971, s. 369–383, <https://www.ruthenia.ru/folklore/jakobson1.htm> (10.01.2026).

dza z jednej strony posłuszeństwo przyszłych żołnierzy, z drugiej zaś — stopień „umasowienia” ich myślenia, gotowość do powielania schematów aktualnych dla danej grupy. Wszak mimo ambiwalentnej wymowy opowieści rekrutów formalnie spełniają wymogi gatunku i są wyrazem dążenia bohaterów do sumiennego wykonania rozkazu, dostosowania się do okoliczności, potwierdzenia siebie w nowej roli społecznej. Treści podejrzane z politycznego punktu widzenia wybrzmiewają w bajkach jedynie mimowolnie, intencjonalnie zaś chłopcy starają się pozytywnie przejść cenzurę grupy. To okazuje się dla dowództwa wystarczające. Poprzez słowo dokonuje się zatem rytuał podporządkowania, który skłania rekrutów do sformatowania niejednoznacznego, traumatycznego doświadczenia do politycznie poprawnych ram zmilitaryzowanej zbiorowości.

Jedynie Andriej świadomie, demonstracyjnie wręcz łamie gatunkowy kanon i zawodzi oczekiwania słuchaczy. Jego pacyfistyczna, posthumanistyczna bajka okazuje się nie do przyjęcia zarówno przez zwierzchnictwo („не отражает наши традиционные ценности, носят враждебную риторику”), jak i przez członków oddziału — opowiada o władcy północnego państwa, który, widząc, że przegrywa wojnę z sąsiadem, postanowił użyć broni atomowej:

— Пусть лучше мира не будет, чем я проиграю, — подумал правитель, — не будет мира никто надо мной смеяться не будет, а я как-нибудь выживу. [...] И не стало мира, и правителя не стало, и вообще всех людей. Зато остались деревья, мхи, насекомые, птицы и множество других удивительных существ. И вот тут-то и началась настоящая сказка.

Równie nieakceptowalna co treść jest forma. W liczącej ledwie kilka zdań „Bajce o prawdziwej bajce” już sam tytuł wskazuje na metausytuowanie podmiotu mówiącego, jego ironiczny dystans do samego pojęcia „bajki”. Skromna objętość, szczątkowa fabuła, brak wyraźnie zarysowanego bohatera i jednoznacznego morału stanowią jawną retoryczną prowokację, o czym świadczy zdumiona reakcja publiczności: „КОМАНДИР. И-и-и? АНДРЕЙ. Это конец. КОМАНДИР. Конеч-ц-ц-ц-ц? [...] ИВАН. Ты чо творишь [...]?! Ты зачем говно такое придумал?”

Za wyzywające odrzucenie reguł gry Andriej zostaje wykluczony ze wspólnoty i przywiązany na noc do drzewa w lesie, którego śmiertelnie się boi. Przy tym powodzenie pozostałych jedenastu rekrutów w tej męskiej inicjacji mimo obietnic dowództwa okazuje się złudne — w ciągu nocy wszyscy giną we śnie, nie doczekawszy się pro-

wiantu, broni ani wysłania na front. Ten rodzaj samorealizacji zostaje zatem całkowicie skompromitowany. Andriejowi natomiast porażka w rytuale zbiorowym otwiera drogę do inicjacji indywidualnej — spotkania ze Strigaczem porywającym poborowych do swoich koszar. Ponieważ jednak bohater trafił do królestwa śmierci w wyniku dobrowolnej ofiary, zastępując w tej roli autystycznego Walę²⁵, demon nie ma nad nim pełnej władzy. Do powodzenia chłopca — całkiem klasycznie — przyczynia się więc odwaga. Decydująca okazuje się jednak inna cecha — głębokie przekonanie o własnej wolności i sprawczości, obronione mimo manipulacji potwora: „АНДРЕЙ. Вы врете! [...] В том, что это не мой выбор! Да, я пошел вместо Вали, но не из жалости к нему [...]. Я не хотел, чтобы мне было так невыносимо стыдно всю жизнь”. Strigacz — co należy uznać za pierwszoplanowy morał, tyleż uniwersalny, co aktualny dla współczesnej antytotitarnej bajki — nie może zniszczyć tych, którzy potrafią wyrazić wolę, nie traktują siebie jako sumy zewnętrznych uwarunkowań.

Nas jednak interesować będzie mniej eksplcytne przesłanie, zakodowane w przemieszczonym charakterze tej indywidualnej inicjacji. Trzynastoletni Andriej wychodzi bowiem z liminalnej czasoprzestrzeni podziemnych koszar radykalnie przemieniony — nie jako dorosły mężczyzna, lecz jako dziewczynka, której zadaniem jest „strzeżenie tego pola” i odprawianie rodzaju obrządku pogrzebowego nad martwymi żołnierzami. Sama Demiszkiewicz tak komentuje finał: „пройдя через Мать Сыру Землю и буквально родившись заново, Андрей получает тот статус, в котором больше всего нуждается мир в данный момент”²⁶. Ponowne włączenie bohatera do wspólnoty w dziewczęcej postaci podważa zatem patriarchalno-militarystyczną logikę rekruckiego rytuału przejścia i sugeruje, że dla przetrwania i wzmocnienia grupy kobiety typ socjalizacji (rozumiany tu jako pacyfistyczny, opiekuńczy) jest dziś bardziej istotny. Pozwala to czytać sztukę jako feministyczny manifest — ukryty, ponieważ w Rosji od kilku lat trwają próby uznania feminizmu za nurt ekstremistyczny, a w materiałach sprawy reżyserki Jewgienii Berkowicz i dramaturżki Swietłany Petrijczuk, które od maja 2023 roku przebywają w więzieniu, widniały między innymi oskarżenia o szerzenie (w spektaklu)

²⁵ Wala nie potrafił sprawnie mówić, dlatego inny rekrut opowiedział w jego imieniu umyślnie prowokatorską bajkę, również odrzuconą przez dowództwo.

²⁶ А. Демисшкевич, *О страшных сказках, наскучивших маньяках и новой книге*, rozmowę przeprowadził А. Пырина, <https://media.2x2tv.ru/asya-demishkevich-intervyu/> (10.01.2022)

idei „радикального феминизма и борьбы с андроцентричным общественным укладом России”²⁷.

Finał wydaje się też znamieny w kontekście zajmowanej przez Demiszkievicz pozycji pisarki, która została w Rosji i w warunkach kurczącej się swobody próbuje wpisać się w mechanizmy rynku literackiego, nie unikając przy tym tematów boleśnie aktualnych i uwzględniając dylematy rodzimego czytelnika. Po wyjściu z lasu bohater(ka) oznaczona jest w tekście po prostu jako „dziewczynka”, by w ostatniej replice zyskać nowe imię: Konkordia.Dziewczynka. Fabularnie jest to uzasadnione faktem, że staje się asystentką starej sanitariuszki Konkordii Pietrowny w trudzie opieki nad zmarłymi, symbolicznie zaś podkreśla dwustopniową ewolucję (bardziej niż opozycję) systemów wartości stojących za tymi imionami: od Andrieja (gr. odważny, męski) ku Konkordii (łac. zgoda, harmonia, jedność). Staruszka przyucza dziewczynkę do nowej roli:

Чтобы смерть неправильную поправить, жизнь непрожитую вернуть надо: недоростка — вырастить, неуча — доучить, неженатого — поженить, ну и так далее... Думаю, ты поняла.

ДЕВОЧКА. Вроде да. А что если человек заслужил свою неправильную смерть?

КОНКОРДИЯ. Не нам решать, что он заслужил, а что нет, наше дело — человека — человеку вернуть. У живых для этого психопатологи эти есть, а у мертвых вот — только мы.

Zamykający dramat moralny nakaz powstrzymania się od oceny „podopiecznych” i objęcia współczującym obrzędem wszystkich jednakowo ujawnia określoną logikę kompozycyjno-fabularną. W pierwszej części tekstu odporny na militarystyczną propagandę Andriej przeciwstawia się posłusznej rekruckiej masie; mamy więc typowy konflikt zbuntowanej, samodzielnie myślącej jednostki z bezwonną grupą — dość oczekiwany, jeśli uznamy sztukę za skrycie opozycyjną. Później jednak podział ten ulega wyraźnemu złagodzeniu — Konkordia.Dziewczynka staje się figurą (dość wprawdzie enigmatycznego) wybaczenia, pojednania, wspierającą pośmiertne mentalne zdrowienie niedoszłych żołnierzy. Wyraźnie koncyliacyjny finał można, jak sądzę, odczytywać jako poszukiwanie przez autorkę takich strategii

²⁷ А. Воробьева, М. Михантьева, *Шесть лет за оправдание терроризма: как развивалось дело против Беркович и Петриичук*, „Forbes”, 08.06.2024, <https://www.forbes.ru/forbes-woman/516429-sest-let-za-opravdanie-terrorizma-kak-razvivalos-delo-protiv-berkovic-i-petriicuk> (10.01.2026).

komunikacji wewnątrz zmanipulowanego i zastraszonego społeczeństwa rosyjskiego, które nie zaostrzałyby istniejących antagonizmów, lecz tworzyły płaszczyzny porozumienia, ludzkiej solidarności.

Dramat i powieść, mimo ezopowych podtekstów, bardziej otwarcie potępiają agresywną politykę Kremla niż ostrożne sformułowania Demiszkiewicz w wywiadach, z których trudno wyczytać aluzje do wojny w Ukrainie i opresyjnej sytuacji w kraju. W wypowiedziach publicystycznych autorka promuje powieść jako współczesną bajkę o dojrzewaniu, pokonywaniu lęku itd.

Pojęcie mowy ezopowej przywołuję tu nie tylko ze względu na poetykę dramatu, lecz również z uwagi na niedawną publikację w moskiewskim wydawnictwie Новое литературное обозрение (НЛО) monografii Łosiewa (1937–2009) *Эзопов язык в русской литературе* (2024), która wydaje się znaczącym kontekstem i jednocześnie komentarzem do tekstu Demiszkiewicz. Łosiew emigrował z ZSRR pod koniec lat 70., napisał swoją pracę już za granicą i wydał ją po angielsku niewielkim nakładem w 1984 roku. Rosyjski rękopis odnalazła i przygotowała do druku antropolożka Aleksandra Archipowa, już wówczas figurująca na kremłowskiej liście agentów zagranicznych i pozostająca poza Rosją. Książka wyszła jako rzecz historyczna, choć w sposób oczywisty aktualna politycznie. W obszernym wstępie Archipowa uznaje literacki język ezopowy za rodzaj broni słabych (za Jamesem Scottem)²⁸ — nieprzemocowych praktyk ukrytego, często biernego oporu tych, którzy nie posiadają zasobów do otwartego buntu przeciwko systemowi. Ich celem jest, jak podkreśla: „не столько передать скрываемую информацию, сколько объединить людей, продемонстрировать солидарность, незаметно подмигнуть собеседнику, чтобы он почувствовал, что он не один”²⁹. Antropolożka wysoko ceni tę formę „semiotycznego sprzeciwu” za skuteczne przeciwdziałanie wytwarzanemu przez propagandę „wrażeniu, że wszyscy wokół myślą inaczej”³⁰, budowanie opozycyjnych wspólnot i wzmacnianie społecznej akceptacji dla postaw antysystemowych. Łosiewa mniej interesował społeczny aspekt zjawiska, choć uczony zauważał,

²⁸ Zob. J. C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Heaven–London 1987.

²⁹ A. Архипова, *Советские тайные языки*, w: Л. Лосев, *Эзопов язык в русской литературе (современный период)*, Новое литературное обозрение, Москва 2024.

³⁰ A. Archipowa, *Skrzyżowane palce za plecami*, rozmowę przepr. K. Syska, „Nowa Europa Wschodnia” 2024, nr 3, s. 47.

że strukturalną cechą tekstu ezopowego jest głęboki mechanizm społeczno-psychologicznego *katharsis* doświadczanego jako intelektualny tryumf nad opresyjną władzą:

Again and again in a society where ideological censorship prevails, the reader will animatedly follow this dangerous game in which intellect bests authority; [...] not analyzing or responding emotionally to the text so much as celebrating it as he would a mythical ritual³¹.

Pozytywne oceny subwersywnego potencjału pisania między wierszami, wybrzmiewające w monografii i we wprowadzeniu do niej wydawnictwo zderza jednak z krytyczną recenzją Igora Gulina, przedrukowując ją (jako jedyną zresztą) na swojej stronie. Dziennikarz wskazuje na ambiwalentny charakter piśmiennictwa ezopowego, uważa je za konformistyczny mechanizm wbudowany w późnosowiecki system totalitarny:

система в целом от существования эзопова языка только выигрывает. Он позволяет канализировать умеренное недовольство; им можно управлять, слегка меняя негласные правила игры — меру допустимого и недопустимого; [...]. Интеллигенция и власть участвуют в игре эзопова языка на равных. Это игра не диссидентов и доктринеров, но умных конформистов с обеих сторон³².

Przy tym sam Gulin, wówczas jeszcze mieszkający i publikujący w Rosji, korzystał z historycznego kostiumu, a więc w pewnym stopniu uczestniczył w owej grze: jego krytyka dotyczy wyłącznie pisarskich praktyk w ZSRR, bez jawnego wskazywania na narzucające się paralele między późnym okresem radzieckim a Rosją AD 2024.

Rozstrzygnięcie etycznych dylematów wokół praktyk pośredniej krytyki reżimu wykracza poza cele tego artykułu i, jak się zdaje, poza cele wydawnictwa. НЛО, zestawiając teksty odmiennie traktujące fenomen literackiej mowy ezopowej, demonstruje pewną dozę krytyki w stosunku do własnej działalności. Jednocześnie otwiera przestrzeń włączającej dyskusji o strategiach komunikowania oporu w warunkach ograniczonej wolności słowa, rozpiętą między biegunami milczenia i otwartego buntu, zwracając uwagę na dynamikę, napięcia i sprzeczności powstające w tym polu.

³¹ L. Loseff, *On the Beneficence...*, s. 230.

³² И. Гулин, *Поэтика междустрочья. „Эзопов язык в русской литературе”: как и зачем писать намеками*, „Коммерсантъ Weekend”, 24.05.2024, <https://www.kommersant.ru/doc/6693604> (10.01.2026).

Między biegunami kompromisu i ryzyka porusza się również Demiszkiewicz, która podejmuje grę umożliwiającą literacką samorealizację w Rosji, nie rezygnując przy tym z intelektualnej niezależności i wyrażania antywojennych poglądów. W tekście dramatu owa ambiwalencja uwidacznia się w dwojakiej funkcji odniesień do uschematyzowanych form folkloru ustnego (bajka magiczna, byliczka) — jako subwersywnego chwytu mowy ezopowej oraz jako narzędzia dyscyplinowania i podporządkowania bohaterów. Co jednak znamienne, w świecie przedstawionym pisarka dokonuje szczególnego rodzaju kompensacji, modeluje bowiem protagonistę jako tego, który przekracza granicę bezpieczeństwa i otwarcie łamie narzucone przez władzę reguły wypowiedzi.

REFERENCES

- Archipowa, Aleksandra. Interview by Syska, Katarzyna. "Skrzyżowane palce za plecami." *Nowa Europa Wschodnia*, 2024, no. 3: 38–49.
- Kowalczyk, Kamila. *Baśń w zwierciadle popkultury. Renarracje baśni ze zbioru "Kinder und Hausmärchen" Wilhelma i Jakuba Grimmów w przestrzeni kultury popularnej*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2016.
- Loseff, Lev. *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*. München: Sagner, 1984.
- Ługowska, Jolanta. *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław: Ossolineum, 1981.
- Meerzon, Yana, Kaluzhsky, Mikhail. *Performing Censorship: The Russian Case*. Cham: Palgrave Macmillan, 2025.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven–London: Yale University Press, 1987.
- "The Bucha Victim Who Became a Symbol of Ukraine's Suffering," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, <<https://www.crferl.org/a/symbol-civilian-suffering-bucha/32282748.html>>.
- Адоньева, Светлана. *Прагматика фольклора*. Санкт-Петербург: Пальмира, 2018.
- Архипова, Александра. "Советские тайные языки." *Эзопов язык в русской литературе (современный период)*. Лосев, Лев (ed.). Москва: Новое литературное обозрение, 2024.
- Афанасьев, Александр (ed.). *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в 3 томах*. Vol. 1. Москва: Наука, 1984–1985, <<https://azbyka.ru/fiction/narodnye-russkie-skazki-afanasev/>>.
- Богатырев, Петр, Якобсон, Роман. "Фольклор как особая форма творчества." *Вопросы народного творчества*. Богатырев, Петр (ed). Москва: Искусство, 1971: 369–383, <<https://www.ruthenia.ru/folklore/jacobson1.htm>>.
- "Ваши ребята выбрали такую судьбу." Что сказал Путин на встрече с матерями военных и кого на нее не позвали." 25.11.2022, <<https://www.bbc.com/russian/news-63756383>>.

- Гулин, Илья. “Поэтика междустрочья. ‘Эзопов язык в русской литературе’: как и зачем писать намеками.” 24.05.2024, *Коммерсантъ Weekend*, <<https://www.kommersant.ru/doc/6693604>>.
- Демишкевич, Ася. *Раз мальчишка, два мальчишка*. Москва: Альпина проза, 2024.
- Демишкевич, Ася. *Раз мальчишка, два мальчишка*, <<https://lubimovka.art/demishkevich>>.
- Демишкевич, Ася. Interview by Пырина, Анна. “О страшных сказках, наскучивших маньяках и новой книге,” <<https://media.2x2tv.ru/asya-demishkevich-intervyu/>>.
- Демишкевич, Ася. Interview by Сызганцев, Сергей. “У читателей и у маньяков есть общая черта,” <<https://godliterature.ru/articles/2024/07/22/asia-demishkevich-u-chitatelej-i-u-maniakov-est-obshchaia-cherta>>.
- Курант, Елена. “‘Эхо’ против войны: российская антивоенная драматургия.” *Przegląd Rosycystyczny*, 2025, no. 1 (189): 233–253.
- Подлубнова, Юлия. “Раз Ася Демишкевич, два Ася Демишкевич.” *Артикуляция. Литературно-художественный альманах*, 2024, no. 23, <<http://articulationproject.net/17987>>.
- Пропп, Владимир. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986.
- “Сайт фестиваля Любимовка,” <<https://lubimovka.art/news/14>>.
- Сызганцев, Сергей. “Считалка разрушенных жизней,” <<https://gorky.media/reviews/schitalka-razrushennyh-zhiznej/>>.
- Тимофеева, Оксана. “Влечение к смерти: от империи к фашизму.” *Перед лицом катастрофы*. Плотников, Николай (ed.). Münster: LIT Verlag, 2023: 103–116.

ALEKSANDER WAWRZYŃCZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7817-2107>

Uniwersytet Jagielloński

TRAUMA REPRESJI WOBEC WIERZĄCYCH A PRAWOSŁAWNY STALINIZM AUTOBIOGRAFICZNA PROZA ALEKSANDRA PROCHANOWA

THE TRAUMA OF REPRESSION AGAINST BELIEVERS AND ORTHODOX STALINISM
THE AUTOBIOGRAPHICAL PROSE OF ALEKSANDR PROKHANOV

The article examines two autobiographical novels by Aleksandr Prokhanov, a prominent Russian writer and journalist widely regarded as one of the leading ideologues of Russian imperialism during Vladimir Putin's presidency. By exploring the author's early life and formative experiences, these works provide a basis for reconstructing the foundations of his contemporary worldview, commonly described as Orthodox Stalinism. The analysis demonstrates that Prokhanov's ideological formation was shaped by two principal influences: first, his ancestors' involvement in Evangelical Baptist and Molokan communities; and second, the cult of Stalin that dominated the sociopolitical environment of his youth. The quasi-religious character of Prokhanov's ideological beliefs contributes to the perpetuation of a distorted interpretation of the Stalinist period and fosters imperial resentment within Russian society.

Keywords: Prokhanov, sects, trauma, autobiographical prose, Russian imperialism, Stalinism, orthodox

Aleksander Prochanow (ur. 1938) należy obecnie do najbardziej zajadłych i agresywnych retorycznie zwolenników inwazji rosyjskiej na Ukrainę. Postawa tego pisarza i publicysty — jednego z liderów środowiska narodowo-patriotycznego, łączącego różne nurty skrajnej prawicy i skrajnej lewicy — jest przejawem głoszonych przezeń konsekwentnie od lat idei imperialnych. Już w końcu lat 60. zasłynął reportażami z przygranicznego konfliktu radziecko-chińskiego, zaś później tworzył prozę opiewającą inwazję radziecką na Afganistan w latach 1979–1989, a także zaangażowanie czerwonego imperium w wiele innych konfliktów w państwach Trzeciego Świata, propagując zarówno ustrój komunistyczny, jak też radziecki militarizm. Rozpad gloryfikowanego przez siebie Kraju Rad Prochanow od początku

uznawał za „geopolityczną katastrofę” będącą, w jego przekonaniu, wynikiem spisku państw Zachodu dążących do przekształcenia Rosji w swoją bazę surowcową i konsekwentnie przez lata nawoływał do politycznego rewanzu i odrodzenia imperium¹.

Po objęciu rządów przez Władimira Putina, Prochanow początkowo zachowywał dystans wobec nowego prezydenta, postrzegając go jako kontynuatora polityki Borysa Jelcyna, którego rządy oceniał zdecydowanie negatywnie. Wielokrotnie na łamach założonego przez siebie tygodnika „Zawtra” zjadliwie krytykował wywodzącego się z KGB włodarza Kremla². Jego stosunek do Putina zaczął stopniowo zmieniać się po słynnym, konfrontacyjnym wobec Zachodu, wystąpieniu tegoż na konferencji w Monachium (luty 2007) oraz wojnie z Gruzją (sierpień 2008), zaś pełne przełamanie lodów nastąpiło w latach 2012–2014, kiedy Kreml najpierw rozprawił się z protestami społecznymi przeciwko sfalszowanym wyborom parlamentarnym (grudzień 2011) oraz prezydenckim (marzec 2012), a następnie dokonał aneksji Krymu i aktywnie wsparł zbrojnych separatystów na Donbasie. Zachwycony imperialną ekspansją Moskwy Prochanow, nawiązując do pierwszego podboju Półwyspu Krymskiego przez Imperium Rosyjskie w drugiej połowie XVIII wieku, nazwał prezydenta „Putinem Taurydzkim”³.

Przez kolejne lata redaktor naczelny „Zawtra” pozostawał w forpoczcie rosyjskiego aparatu propagandowego, nieustannie żądając od władz bardziej stanowczych działań wobec Kijowa w celu obrony rzekomo prześladowanej mniejszości rosyjskiej i rosyjskojęzycznej. Brak pełnoskalowej inwazji wojskowej na Donbas w 2014 roku, uważał za błąd i stratę szansy na szybki i skuteczny podbój Ukrainy. Bliskie mu były poglądy Leonida Iwaszowa, generała w stanie spoczynku, eksperta „Klubu Izborskiego”⁴, twierdzącego, że odwlekanie

¹ Zob.: A. Wawrzyńczak, *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*, Scriptum, Kraków 2014, s. 265.

² Zob. np.: A. Проханов, *Сталин просил Путина его не беспокоить*, <https://zavtra.ru/blogs/2002-03-1211> (20.01.2026); tegoż, *Урны надувные, Бюллетени липовые*, <https://zavtra.ru/blogs/2004-02-0411> (20.01.2026).

³ Zob.: A. Проханов, *Путин Таврический*, <https://izborsk-club.ru/2849> (20.01.2026).

⁴ Klub Izborski — narodowo-patriotyczny think tank założony z inicjatywy Prochanowa we wrześniu 2012 r. Głównym celem organizacji jest formowanie środowiska eksperckiego propagującego idee imperialnego odrodzenia Rosji. Więcej informacji zob.: *О клубе*, <https://izborsk-club.ru/about> (20.01.2026); K. Świder, *Klub Izborski wobec Ukrainy*, „Studia Polityczne” 2015, nr 2 (38), s. 121–137.

inwazji uczyni ją niemal niewykonalną, gdyż ukraińska armia zdoła się do niej przygotować. Zatem gdy na początku 2022 roku wizja napaści na suwerenne państwo ukraińskie stała się realna, pisarz dołączył do wąskiego grona członków Wszechrosyjskiej Rady Oficerskiej (Всероссийское офицерское собрание), przestrzegających przed jej fatalnymi skutkami w sferze geopolityki i wzywających Putina, by ten podał się do dymisji⁵. Prochanow brał aktywny udział w redagowaniu listu, ale, jak słusznie zauważa wnikliwy obserwator wydarzeń związanych z trwającą już cztery lata wojną, Grzegorz Przebinda:

Gdy jednak Putin 21 lutego [2022 roku — A.W.] ogłosił swoje złowrogie uznanie niezależności samowłańczych republik Donbasu, Prochanow wrócił do militarystyczno-wojennej retoryki z 2014 roku. Zrobił to nazajutrz, 22 lutego [...] „Z przemówienia Putina zrozumiałem, że dalsza akcja wojenna jest nieuchronna. [...] Ukraina tworzy broń jądrową, NATO już prawie oswoiło sobie Ukrainę [...]”. A za najważniejsze w przemówieniu Putina uznał słowa o „przywróceniu historycznej sprawiedliwości”⁶.

W ciągu kolejnych lat wojny sędziwy pisarz nieustannie głosił krwiożercze wojenne postulaty, swą retoryką przypominające najmroczniejsze czasy stalinizmu oraz hitlerowskiej III Rzeszy. Apologetyka Stalina stanowi fundament światopoglądu Prochanowa i jest lejtmotywem jego publicystyki oraz twórczości literackiej okresu postsowieckiego, a szczególnie czasu rządów Putina. W 2006 roku, ogłaszając swój utopijno-imperialny projekt Piątego Imperium, za wzór dla nowego „imperatora” stawiał właśnie Stalina. Swoje uwielbienie dla sowieckiego tyrana tłumaczył faktem, że urodził się w epoce jego rządów, a zatem czuje się „człowiekiem radzieckim”, „stalinowskim pisklęciem” oraz „ostatnim żołnierzem imperium”⁷.

⁵ 9 lutego 2022 roku na łamach tygodnika „Zawtra” oraz w wielu mediach elektronicznych i społecznościowych ukazał się *List otwarty Wszechrosyjskiej Rady Oficerskiej*, w którym poddano ostrej krytyce stan armii rosyjskiej, a także trafną ocenę skutków napaści — długotrwały konflikt wojenny, międzynarodowa izolacja Rosji i głęboki kryzys gospodarczy i społeczny. Autorzy odezwy konkludowali: „От президента РФ, мы офицеры России, требуем отказаться от преступной политики провоцирования войны, в которой РФ окажется в одиночестве против объединенных сил Запада, создать условия для реализации на практике ст. 3 Конституции РФ и уйти в отставку”. Zob.: *Обращение „Общероссийского офицерского собрания”*, <https://exler.me/blog/obrashcheniye-obshcherossiyskogo-ofiterskogo-sobraniya.htm> (20.01.2026).

⁶ G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa Filologa z Rosją*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2023, s. 67.

⁷ Zob: A. Wawrzyńczak, *Imperialista, technokrata, mistyk...*, s. 289.

Dowodził, że Stalin zbudował wielkie technokratyczne imperium i poprowadził „naród radziecki” do zwycięstwa nad śmiertelnym wrogiem — hitlerowskimi Niemcami. Oczywiście, konsekwentnie pomijał milczeniem kwestię paktu Ribbentrop-Mołotow i sojuszu sowiecko-niemieckiego w latach 1939–1941.

Traktowanie Prochanowa wyłącznie jako radykalnego pogrobowca stalinizmu jest uproszczeniem jego imperialnych wizji, gdyż te mają również zakorzenienie w tradycji carskiej i prawosławno-mocarstwowej. Od lat głosi on bowiem potrzebę zawarcia sojuszu „białych” i „czerwonych” patriotów, co stanowi — jego zdaniem — warunek sukcesu projektu „Piątego Imperium”. Kierując wspomnianym Klubem Izborskim, zdobywał coraz większy posłuch ze strony kremlo-wskiej *wierchuszki*, konsekwentnie rozwijał swą ideologię, nadając jej pod koniec drugiej dekady obecnego stulecia formę ostateczną, którą określić możemy „prawosławnym stalinizmem”. Koronnym postulatem propagatorów tej, jak trafnie zauważa Maciej Pieczyński, pseudo-chrześcijańskiej inicjatywy⁸, jest kanonizacja generalissimusa, co budzi sprzeciw wielu hierarchów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, choć za znamienny można uznać brak oficjalnego stanowiska w tej sprawie patriarchy Cyryla⁹. Polski badacz zwraca również uwagę na manichejski charakter prawosławnego stalinizmu, wskazując, że łączy on w sobie „chrześcijaństwo, komunizm, pogaństwo i kosmizm”¹⁰. Tym samym mamy do czynienia ze zjawiskiem, które przypomina sektę, co zarazem wpisuje się w historyczną tradycję duchowości w państwie rosyjskim i pozostaje w istotnym związku z historią rodu pisarza.

Przodkowie współczesnego stalinisty, reprezentujący ród Prochanowów, zaś ze strony jego matki, ród Fiefiolowów, związani byli z diasporami religijnymi baptystów oraz mołokanów zwalczanych przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną. W poszukiwaniu schronienia przed spodziewanymi represjami, Prochanowowie w połowie XIX wieku osiedli w gruzińskiej stolicy, Tyflisie. Stryjeczny pradziad w linii oj-

⁸ Zob.: M. Pieczyński, *Stalin wiecznie żywy. Obraz Czerwonego cara we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2023, s. 227.

⁹ Patriarcha Cyryl kilkakrotnie wypowiadał się na temat oceny roli Stalina w historii. Osądzał prześladowania wyznawców prawosławia w latach 20. i 30. XX w., ale też zaznaczał zasługi Stalina w zwycięstwie w wielkiej wojnie ojczyźnianej i zakończeniu w tym czasie walki z kościołem prawosławnym. Zob. np.: *Патриарх Кирилл призвал помнить о положительных достижениях советской эпохи*, <https://www.interfax.ru/russia/477368> (20.01.2026).

¹⁰ M. Pieczyński, *Stalin wiecznie żywy...*, s. 253.

cowskiej pisarza, Iwan Prochanow był założycielem Wszechrosyjskiego Związku Ewangelicznych Chrześcijan¹¹, z kolei pradziad ze strony matki, Tit Fiefiolow, był znanym na Kaukazie przedsiębiorcą i aktywnym działaczem diaspory mołokańskiej¹². Pozostali członkowie obu rodów również uczestniczyli w życiu wspomnianych wspólnot religijnych. Przewrót bolszewicki i wydarzenia związane z ustanowieniem komunizmu oznaczały krach ich dotychczasowego życia. Część rodu Prochanowów, na czele z Iwanem, emigrowała z ZSRR w 1929 roku, zaś ci, którzy zdecydowali się zostać, zmuszeni byli, jak cioteczni dziadowie przyszłego pisarza, Michaił i Nikołaj Prochanowowie, ukrywać się przed bolszewicką władzą bądź też, jak rodzice Aleksandra, zaakceptować nową rzeczywistość¹³.

W takim oto złożonym rodzinnym otoczeniu — z jednej strony lojalnie funkcjonującym w realiach stalinowskiego reżimu, z drugiej zaś kultywującym duchowe dziedzictwo przodków — dorastał przyszły „słowik sztabu generalnego”¹⁴. Działo się to już w Moskwie, do której rodzice przenieśli się kilka miesięcy po narodzinach Aleksandra i w której spędził on niemal całe swoje dalsze życie. To tutaj kształtowała się świadomość chłopca, którego los nie różnił się od losu milio-nów jego rówieśników. Wychowaniem przyszłego pisarza zajmowały się mama oraz babka, gdyż ojciec chłopca, Andriej Prochanow, zginął na froncie podczas bitwy pod Stalingradem. O wpływie tej tragedii na pisarza, a także o wielkości wywołanej nią traumy świadczy chociażby fakt, że wątek poległego rodzica jest stałym punktem biografii protagonistów jego utworów, począwszy od debiutanckiego zbioru opowiadań *Иду в путь мой* (1971, Ruszam własną drogą), a na powieści *Он* (2022, On) skończywszy. Słuszne zatem wydaje się przyjrzenie się jego prozie właśnie pod kątem traumy i prób jej przezwyciężenia — zarówno w przypadku samego pisarza, jak i jego bohaterów, gdyż studia nad traumą nie ograniczają się jedynie do opisu bólu fizycznego, cierpień emocjonalnych i psychicznych, ale podejmują także kwestię szukania sposobów na zrozumienie i przepracowanie

¹¹ Zob.: G. Pelczyński, *Ewangeliczni chrześcijanie-baptyści w Rosji i Związku Radzieckim*, „Sensus Historiae” 2011, t. 4, nr 3, s. 86.

¹² Zob.: Л. Данилкин, *Человек с яйцом. Жизнь и мнения Александра Проханова*, Ad Marginem, Москва 2007, s. 25–28.

¹³ Zob.: tamże, s. 37–38.

¹⁴ Tak pisarza za jego prozę wychwalającą sowiecką interwencję wojskową w Afganistanie nazwała pod koniec lat 80. krytyczka literacka Alla Łatynina. Zob.: А. Латынина, *Колокольный звон — не молитва*, „Новый мир” 1988, nr 8, s. 100.

trudnych doświadczeń indywidualnych i zbiorowych. Pewne przejawy traumy mogą stać się istotnym elementem kapitału kulturowego jednostki lub społeczeństwa i odgrywać kluczową rolę w procesie kreowania i budowania tożsamości — zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej. Tak właśnie dzieje się w przypadku Prochanowa, kiedy nieprzepracowana trauma ma, jak się wydaje, istotny wpływ na wyznawane poglądy polityczne. Paradoksalny wydaje się fakt, że będąc w pełni świadomym tragicznych losów swoich przodków w realiach państwa totalitarnego, przez dziesięciolecia pisarz konsekwentnie broni Stalina i stawia jego rządy za wzór rosyjskiego imperializmu. Jego poglądy są tożsame z postawą sporej części społeczeństwa rosyjskiego, którą Dmitrij Głuchowski uznaje za przejaw syndromu sztokholmskiego¹⁵. Amerykański psychiatra Frank Ochberg charakteryzuje wspomniane zjawisko jako silną więź między oprawcą a ofiarą, obejmującą „strach, nieufność lub gniew wobec władz zewnętrznych”¹⁶. Syndrom sztokholmski jest formą traumy, która, wedle opinii Cathy Caruth, nie wynika z samego wydarzenia z przeszłości, ale ze sposobu, w jaki brak jej przepracowania wpływa na jej życiowe wybory¹⁷. Przeszkodą w przepracowaniu i przezwyciężeniu traumy jest fakt, że jest ono doświadczeniem bezsilnych — jak odnotowuje Judith L. Herman, „w momencie traumy ofiara jest bezradna wobec przeważającej siły”¹⁸. Można zatem wysnuć wniosek, że właśnie doświadczenie traumy i brak jej przepracowania dobrze charakteryzują źródła ewolucji światopoglądowej Prochanowa, co postaram się wykazać na podstawie analizy dwóch jego autobiograficznych powieści — *Наднучь* (2005, Inskrypcja) oraz wspomnianego wyżej utworu *Он*.

Autobiografizm jest dominantą niemal całej beletrystyki Prochanowa, ale do lat dzieciństwa oraz wczesnej młodości pisarz długo w swoich utworach do niego nie nawiązywał. Dopiero w powieści *Наднучь*, której bohaterem jest *alter ego* pisarza — początkujący dziennikarz i literat Michaił Korobiejnikow — wątek relacji z matką i babką, a za ich pośrednictwem z pozostałymi przodkami, stał się

¹⁵ Zob.: Д. Глуховский, *Мы. Дневник падения*, Vidim Books, Bratislava 2024, s. 19.

¹⁶ Cyt. za: J. Dimsdale, *Psychologia manipulacji*, Przeł. M. Kowalczyk, Wydawnictwo RM, Warszawa 2024, s. 173.

¹⁷ Zob.: C. Caruth, *Experience: Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996, s. 3–4.

¹⁸ J. L. Herman, *Trauma. Od przemocy domowej do terroru politycznego*, przeł. M. Reimann, Czarna owca, Warszawa 2024, s. 52.

jednym z wiodących. Podobnie rzecz się ma z drugą z powieści, której protagonistą jest Oleg Murawiov — mieszkający w powojennej Moskwie nastolatek, wychowywany przez matkę i babkę. Właśnie w tych dwóch utworach, na wskroś autobiograficznych, pisarz odsłonił przed czytelnikami proces kształtowania się własnej osobowości i imperialnego światopoglądu.

Bohatera uznanej w środowisku nacjonalistycznym¹⁹ powieści *Наднучь* poznajemy w momencie jego pierwszego sukcesu dziennikarskiego. Ambitny Korobiejnikow, będący w szczęśliwym związku małżeńskim, wkracza w świat dziennikarskiej i artystycznej bohemy Moskwy drugiej połowy lat 60. XX wieku. Epoka odwilży jest już historią, ale stolica wciąż zdaje się żyć w atmosferze twórczej wolności, dzięki czemu Korobiejnikow poznaje wiele ciekawych osobowości, grup towarzyskich reprezentujących szerokie spektrum idei charakterystycznych dla ówczesnych elit twórczych. Na jego drodze stają typowi partyjni karierowicze, jak pisarz Sablin lub dziennikarz Mark Solim, oraz utalentowani twórcy, jak nienazwany z nazwiska niezależny pisarz, niegdyś laureat Nagrody Stalinowskiej — łatwo w nim rozpoznać Jurija Trifonowa, któremu autor omawianej powieści zawdzięczał początki swojej kariery²⁰. Ciekawy świata, ale przede wszystkim żądny sławy, bohater poddawany jest wielu pokusom, których stawką staje się nie tylko dalsza kariera literacka, ale też przyszłość jego rodziny — romans z żoną swego protektora, Solima, omal nie doprowadza do rozpadu małżeństwa młodego pisarza.

Azylem przed wyniszczającym romansem i rozżaloną żoną stają się dla bohatera mieszkanie matki i babki oraz powrót do wiary. Pod wpływem zaprzyjaźnionego kustosa muzeum w Nowej Jerozolimie pod Moskwą Michaił przyjmuje chrzest. Moment obrzędu kojarzy mu się z przebudzeniem i początkiem nowego życia:

Стоя в купели, Коробейников вдруг испытал такую легкость, просветленность, радостную обновленность, словно перелетев громадные пространства, сжег в этом перелете ненужное, сорное время, усталую обветшалую плоть. [...] Все его дремавшие чувства вдруг пробудились как у ясновидяще-

¹⁹ Znany i ceniony przed wojną również w Europie narodowo-bolszewicki pisarz Zachar Prilepin — uczestnik walk na Donbasie w latach 2014–2018 — zamieścił tę powieść na liście 25 ulubionych utworów. Zob.: G. Przebinda, *Umarli są szczęśliwi? Dziennik trzeciego roku wojny*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2025, s. 557–558.

²⁰ Zob.: A. Wawrzyńczak, *Imperialista, technokrata, mistyk...*, s. 46–47.

го. [...] И он стоял в купели, любящий, рожденный заново, радостно озира-
ясь в поисках тех, кому мог выразить свою безграничную любовь²¹.

Decyzja o przyjęciu chrztu z rąk przedstawiciela Moskiewskiego Patriarchatu ma symboliczny wymiar — Michaił odrzuca tradycję duchową przodków, która była źródłem traumy, i okazuje zaufanie instytucji niegdyś ich prześladowającej, a jednocześnie znajdującej się pod kontrolą państwa. Wydarzenie to stanowi punkt zwrotny w życiu bohatera i jest początkiem procesu kształtowania się jego etatystyczno-imperialnych przekonań.

W towarzystwie matki i babki Michaił ma z kolei czas na refleksję i uporządkowanie życiowych priorytetów. O niezbywalnej wartości rodziny przekonuje go również przyjazd z Australii ciotki Taisji — przedstawicielki tej części rodu, która niegdyś emigrowała z radzieckiej Rosji. Spotkanie z daleką krewną jest dla Michaiła przełomowym momentem. Egzotyczne opowieści cioci budzą w nim smutne refleksje na temat losu tych bliskich, którzy nie zdecydowali się opuścić porażonej w rewolucyjnym chaosie ojczyzny:

А в это время здесь, в Москве, старились и умирали любимые старики. По одному выпадали из жизни, как могучие истлевшие дубы. Коробейников хоронил одного за другим, снося с этажей тяжелые гробы, видя, как в цветах желтеют их крупные носы, надбровные дуги, выставленные подбородки с чертами фамильного сходства (s. 219).

Traumatyczne wspomnienia rodzą zasadne obawy o jedność i przetrwanie rodu:

Три сестры, накрытые великолепным австралийским покрывалом, молчали, сблизив похожие, постарелые лица. Но их сближение было мнимым. Между ними присутствовало прожитое по-разному время, поместившее их в две несопоставимые истории. И цены, которые они заплатили за проживание в двух разных историях, были несопоставимы (s. 219–220).

Jedynym łącznikiem między brutalnie rozdzielonymi przez żywioł historii krewnymi jest pamięć o przodkach. Rozłąka stała się doświadczeniem traumatycznym dla pokolenia dziadków i rodziców bohatera; w jego własnym przypadku działa ona jednak mobilizująco,

²¹ А. Проханов, *Надпись, tegoż, Собрание сочинений в пятнадцати томах*, Книгобек, Москва 2010, s. 572–573. Wszystkie cytaty z tej powieści pochodzą z tego wydania i będą opatrywane numerem strony podanym w nawiasie po cytowanym tekście.

skłaniając go nie tylko do podjęcia działań na rzecz przyszłości swojego małżeństwa, lecz także do przewyciężenia nieufności wobec instytucji państwa, które w przeszłości brutalnie doświadczyły jego bliskich. Michaił wraca do żony i dzieci oraz zmienia radykalnie priorytety zawodowe — zrywa z nieformalnymi środowiskami i przyjmuje ofertę współpracy z radzieckim wywiadem, dając się skusić wizji ponadczasowego imperialnego projektu, jaką rysuje przed nim werbujący go oficer operacyjny:

Мы начинаем открывать забытую историю родины. [...] Вновь, несмотря на все партийные запреты и идейные гонения, оживают теории русских космистов, религиозных философов, символистов Серебряного века. Назревает духовный подъем, взлет литературы, искусства. [...] это учение пророчит встречу двух русских Космосов, технического и духовного. Создание на их основе уникального мирового явления — „русской цивилизации”, где техника одухотворена, а дух поселяется в машине [...]. „русская цивилизация” сулит небывалый расцвет страны, неодолимое могущество, сделает XXI век русским веком, воспроизводя на духовном уровне Победу сорок пятого года (s. 753).

Pod patronatem KGB Korobiejnikow zostaje orędownikiem radzieckiego imperializmu, pisarzem-etatystą i technokratą, odnajdując w tym sposób na dziennikarską i pisarską karierę. Chrztem bojowym stają się dlań reportaże z terenu konfliktu na granicy radziecko-chińskiej, za które zostaje uhonorowany na Kremlu odznaczeniem państwowym. W sercu radzieckiej stolicy bohater przeżywa wizję, która ma nadawać jego misji wymiaru religijnego:

Он вышел из дворца на Ивановскую площадь, окруженную соборами, наполненную млечным туманом, в котором тонули купола и кресты, уходила ввысь, пропадала колокольня Ивана Великого. За белой мглой, под круглой золотой головой, на трех темных обручах, была начертана надпись. Золотая, на исчезнувшем языке, содержала вещей смысл бытия, тайну жизни, разгадать которую поручил ему Творец. [...] Бесшумный могучий порыв подхватил его, будто невидимый ангел поднял его в воздух. [...] Та же сила в бесшумной буре повлекла его вокруг колокольни, трижды обнесла, и на черных кольцах, как на траурных лентах, он прочел золотую надпись. „Бог есть” — было начертано на верхнем кольце. „Ты умрешь” — вещало второе. „Россия — мученица” сияло на нижней ленте. Пылало золото, выжигало надпись в сердце и разуме, и было ликование и бесстрашие, и благодарение Господу, открывшему триединую формулу жизни (s. 890–891).

Quasi-religijna wizja, zainspirowana nie przez siły wyższe, lecz przez służby wywiadu, której doświadcza bohater, zwiastuje jego

dalszy los — naznaczoną poświęceniem służbą na rzecz imperium sowieckiego. Biograficzna zbieżność losów Korobiejnikowa z życiorysem Prochanowa pozwala potraktować perypetie tej postaci jako specyficzną formę manifestu, a nawet ubraną w formę fikcji literackiej, spowiedź pisarza. Ideowe i twórcze poszukiwania ambigenego, egocentrycznego młodzieńca, kończą się nieoczywistym dla ludzi z jego pokolenia wyborem.

Powieść *Надпись* Prochanow opublikował w czasach, gdy jeszcze krytycznie oceniał reżim Putina, uznając go za kontynuatora jelcynizmu. Po latach, jako gorący zwolennik imperialno-wojennej polityki rosyjskiego dyktatora, zaczął porównywać jego działania do osiągnięć idola, Józefa Stalina. Sam twierdził, że pozostaje wierny swym poglądom od najwcześniejszych lat swojego życia. Starał się również dowodzić tego w prozie, o czym świadczy powieść *Он*. Akcja utworu toczy się w latach 1951–1953 w Moskwie, zaś centralną jego postacią i zarazem pierwszoosobowym narratorem jest nastoletni Oleg Murauiow, który z perspektywy kilkunastu lat odtwarza swoje ówczesne perypetie życiowe. Chociaż jest to postać inna niż Korobiejnikow, to i w tym przypadku cały zespół wątków biograficznych, dotyczących zarówno jego, jak i postaci bliższych i dalszych krewnych oraz przyjaciół, a także odtwarzana z niezwykłą topograficzną dokładnością przestrzeń Moskwy, nakazuje wręcz traktować Olega jako kolejne literackie *alter ego* Prochanowa.

Wychowywany przez matkę i babkę Oleg, choć wydaje się zwyczajnym nastolatkiem, uczęszczającym do szkoły, spędzającym wolny czas z kolegami z podwórka i przeżywającym typowe dla jego wieku emocje — bliskie relacje z rodziną i przyjaciółmi, pierwszą miłość, marzenia o przyszłości i wymarzonej pracy — w rzeczywistości żyje w cieniu tragicznej śmierci ojca w bitwie pod Stalingradem. Najważniejszym wspomnieniem z przeszłości jest dlań ostatnie spotkanie z rodzicem podczas wakacji 1942 roku, spędzanych w ewakuacji w Czeboksarach:

Отец, мокрый, залитый солнцем, выходит из реки, берет меня и несет к воде. Мне страшно, вода холодит мои пятки, достигает колен, живота. [...] Я тесно прижимаюсь к отцу, верю, что он меня не отпустит, река меня не несет. [...] Волга катит свои воды к югу, к Сталинграду, где уже горит, грохочет, рвет на куски, поджидает отца его смертный бой. Это было мое прощание с отцом [...] ²².

²² A. Проханов, *Он*, Вече, Москва 2022, s. 125–126. Wszystkie cytaty z tej powieści pochodzą z tego wydania i będą opatrywane numerem strony podanym w nawiasie po cytowanym tekście.

Braku ojca nie rekompensuje ani troska matki i babci, ani uwaga ze strony dalszych krewnych — ciotecznych dziadków Michaiła i Nikołaja. Gruntownie wykształceni seniorzy rodu — przed rewolucją skończyli Uniwersytet w Heidelbergu — mają krytyczny stosunek do bolszewików. Michaił, niegdyś wspierający białogwardzistów, od lat ukrywa się przed NKWD, o co Nikołaj, obawiający się o los pozostałej rodziny, ma do brata pretensje. Złośliwie nazywa go „germanofilem”, co w obliczu niedawno zakończonej wojny brzmi wręcz jak oskarżenie o zdradę. Przytoczmy fragment dialogu bohaterów, który, jak się wydaje, doskonale unaocznia skomplikowane przez historyczne dramaty relacje rodziny Olega:

— Я говорил, все надо ехать! Взять золото и уехать! — Дед Михаил сердито тряс бородой — Василий уехал — и жив. Шурочка уехал — и жив! А вы остались!

— Но ты не уехал! „Подождем, подождем, все вернется”! Это ты говорил! Двадцать лет на Каретном на антресолях прятался, все ждал. Под боком у Лубянки. Искали тебя, а мучили нас!

[...] Что ж, по-твоему, я должен был прийти на Лубянку и сказать: „Вот он я, расстреливайте”!

— Должен, если ты благородный человек!

[...] С антреселей всю войну не слезал, немцев ждал! [...] Думал, немцы в Москву придут, тебя бургомистром сделают!

[...] Ты позор семьи! От тебя все несчастья!

— За что меня? За что ты меня? — дед Михаил зарыдал, закрыл руками глаза, затрясся. — За что?

— Ты нас всех погубил. И Катю, и Петю, и меня, и Шурочку! — кричал на него дед Николай (s. 92–93).

Świadomość tego, że ostre spory niczego nie zmieniają, szybko studzi emocje. W pamięci Olega, po zażartej kłótni sędziwi krewni rozstają się w zgodzie. Ale ogólna sytuacja rodziny bohatera pokazuje, zapewne wbrew intencjom autora, realia systemu stalinowskiego. Strach przed represjami, ból i smutek po stracie najbliższych mieszają się tu z tradycyjną w kulturze rosyjskiej uległością wobec państwa. W efekcie bliscy Olega zachowują się jak osoby cierpiące na syndrom sztokholmski — uciskani i prześladowani przez państwo, winią za zaistniałą sytuację nie jej sprawcę, lecz samych siebie²³.

²³ Zob.: Е. Семенова, *Стокгольмский синдром сталинизма*, Изба_читальня, <https://www.chitalnya.ru/work/2801406/> (20.01.2026). O „syndromie sztokholmskim” u Prochanowa w kontekście licznych wystąpień pisarza w debatach telewizyjnych w latach 2000. pisał Aleksander Fuks. Jego blog od kilku lat jest już niedostępny w sieci. Zob.: A. Wawrzyńczak, *Imperialista, technokrata, mistyk...*, s. 289.

Żyjący w strachu dziadkowie nie spełniają oczekiwań Olega, uparczywie poszukującego dla siebie wzorca męskości. Przez pewien czas zdaje się go odnajdywać w starszym o dwa lata koledze Władku. Podziwia go za odwagę, wiedzę i władczość, a przede wszystkim za fakt, że Władek ma szanowanego powszechnie ojca — konstruktora samolotów. Oleg we wszystkim naśladowe koleżę, pozostaje pod jego przemożnym wpływem i nie dostrzega, że obdarzony wybujałą fantazją Władek zręcznie nim manipuluje. Dopiero rywalizacja o względy poznanej na wakacjach dziewczyny uświadamia mu nieuczciwość kolegi. Podczas konfrontacji Władek, aby poniżyć młodszego rywala, ucieka się do typowych dla psychicznego oprawcy manipulacji:

— Ты бесишься, потому что женщина тебе отказала. Любая женщина от тебя убежит. Ты слюняй, слабак. Всю жизнь будешь неудачником. Никогда не напишешь книгу, никогда не станешь великим, Ты будешь жить в тени, если не моей так другого. Я в тебе не нуждаюсь. Ты всегда был чужой (s. 378).

Kulminacją sporu są sformułowane w języku nowomowy oskarżenia o rzekomą nieprawowierność ojca oraz całej rodziny Olega:

[...] Ты недобитый последыш. Когда мой отец строил боевые самолеты, твоя родня отсиживалась в лагерях.

— Не отсиживались! Мой отец погиб на войне. Не то, что другие отцы, прятались под женскими юбками.

— Еще надо узнать, что там с твоим отцом. Он ведь штрафник? (s. 378)

Kłótnia kończy się bójką i definitywnym rozstaniem przyjaciół. Jednak w jednym Władek ma rację — Oleg potrzebuje idola, który zastąpi mu ojca. Tę rolę spełnia tytułowy On — Stalin. Postać „ojca narodów” pojawia się w powieści raptem dwa razy — na początku utworu, gdy Oleg uczestniczy w pochodzie pierwszomajowym i na Placu Czerwonym przez chwilę mogą podziwiać Generalissimusa na trybunie mauzoleum:

На одно мгновение толпа разомкнулась. В тонкий исчезающий прогал я увидел Мавзолей, в розовом блеске, шлифованные уступы и на верхнем уступе — Сталин. Он был в темном френче, драгоценной каплей мерцала звезда, краснела на фуражке кокарда, на бледном лице виднелись серые усы, под которыми улыбался рот. Правая рука была поднята и слабо махала. Он исчез, заслоненный толпой. Но этого было достаточно, чтобы от Сталина ко мне прилетел волшебный луч, осветил меня словно я был из стекла, и остался во мне навсегда.

Тогда на площади Сталин поцеловал меня и этот поцелуй я чувствую всю жизнь. Сталин присутствует во мне, как огонь в лампе, как чудесный миф, розовый голубой, трепещущий на граните Мавзолея (s. 18–19).

Krótkie spotkanie z Wodzem bohater traktuje jako mistyczną wizję, obcowanie z Absolutem. Religijny wymiar Święta Pracy potęguje obecność symboli rosyjskiego prawosławia — uszczęśliwiony Oleg wraz z tłumem przechodzi od mauzoleum w stronę Cerkwi Wasyla Błogosławionego. Już na początku utworu wyraźnie zaakcentowany zostaje mistyczny wymiar władzy i państwa — dwóch kategorii sakralizowanych od zawsze przez naród rosyjski. Wszystkim doświadczeniom Olega — obejmującym dramaty rodzinne, codzienność szkolną, toksyczną relację z Władkiem oraz fascynację Galą — patronuje figura „Ojca Narodów”. To dzięki niemu bohater powieści Prochanowa o rysach autobiograficznych pozostaje na przekór okolicznościom niezmiennie radosnym nastolatkiem. Stan ten ulega zmianie dopiero, gdy Moskwą wstrząsa wieść o chorobie tegoż Ojca Narodów, przy czym jego młody wyznawca początkowo nie dopuszcza do siebie podobnej informacji:

Медицинские сведения, вид больничной палаты, пузырьки с лекарствами не касались прекрасного дорогого лица, [...] пылающего в небесах в луче прожектора, того волшебного видения на Мавзолее в розово-голубой дымке. Это видение не могло болеть, небо не могло болеть [...] Но мама и бабушка были удручены, притихли (s. 348).

We wspomnieniach Olega radziecka stolica zamiera w oczekiwaniu najgorszego. Wiadomość o śmierci Stalina zastaje chłopca w domu i reakcja jego bliskich oddaje atmosferę, która dominowała w społeczeństwie radzieckim:

И вдруг ахнуло — умер Сталин. Об этом воспаленно, с истошной жутью, по многу раз в день извещало радио. Музыка, рыдающая, грозовая, тоскливая, плыла из репродуктора. Бабушка тихо охала, Мама молчала, поджимая губы. Соседка по лестничной площадке [...] рыдала (s. 349).

Emocje głównego bohatera są jednak znacznie intensywniejsze. Śmierć wodza odbiera on niemal jak koniec świata, jednak nie znalazł innej rzeczywistości, jak ta ze Stalinem:

Сколько я ни жил, ни взрослал, Сталин был всегда, как всегда, были воздух, вода, мама, [...] красная кирпичная школа, похоронка отца, ордена на груди блестящих военных. [...] Все это было, но остановилось, прекратилось,

оцепенело, стало медленно проваливаться. Случилась жуткая тишина [...] (s. 349).

Oleg z grupą kolegów postanawia oddać ostatni hołd zmarłemu władcy. Wyprawa chłopców zamienia się w dramatyczną walkę o życie — najpierw omal nie zostają stratowani przez napierający tłum, a gdy decydują się przedostać pod Dom Rad, w którym odbywa się ceremonia pożegnania, przemieszczając się po dachach domów, ich awanturniczy zamiar kończy się tragicznie — podczas przeskakiwania na dach kolejnego domu ginie jeden z chłopców. Śmierć kolegi, nawiązująca do tragicznych wydarzeń z pogrzebu Stalina²⁴, nie powstrzymuje pozostałych. Gdy docierają oni do upragnionego celu, Oleg ponownie przeżywa mistyczne obcowanie z ciałem Wodza:

Из цветов смотрел Сталин, его усы, желтоватый лоб, закрытые веки, подборонок, часть шеи с воротником френча. Он был тихий, покорно позволил положить себя в гроб, усыпать тяжелыми, пахнувшими анжиром розами. [...] Я всматривался в спокойное, под затуманенными люстрами лицо, и мне показалось, что это лицо стало вдруг уменьшаться, утекать в воронку, как вода в ванной. Все втягивалось в эту воронку — колонны, люстры, штывы солдат, стоящие у гроба Молотов и Берия. И я исчезал в этой воронке вместе со всеми городами, небесами. Пропадал в этом желтоватом усатом лице (s. 350).

Wbrew obawom bohatera świat nie kończy się jednak wraz ze śmiercią wodza, co więcej, po powrocie do domu, gdzie witany jest przez matkę i babcię jak niemal cudownie ocalały, czeka go kulminacyjny dla całego utworu moment — szczerza rozmowa z matką:

— Олег, я тебе хочу что-то сказать — Мамин голос был тихий. [...] — Сталин — великий вождь. Его смерть огромное горе. Но ты должен знать. Твоего прадеда Тита Алексеевича в Тифлисе убил Сталин. Многих наших родных убили по приказу Сталина. Бабу Катю, деда Николая, тетю Веру сослали в лагерь по приказу Сталина. Деда Петра замучили в лагере по указанию Сталина (s. 359).

Wyjawiona dalej przez matkę w szczegółach tragiczna historia rodu, przez dziesięciolecia zatajana w obawie przed kolejnymi represjami, choć niewątpliwie wstrząsa Olegiem, to z biegiem lat nie ma wpływu

²⁴ W dniu pogrzebu Stalina na ulicach Moskwy zginęło ponad 100 osób. Zostały one uduszone i stratowane przez tłum pragnący oddać hołd dyktatorowi. Zob.: O. V. Khlevniuk, *Stalin: New Biography of a Dictator*, Yale University Press, New Haven 2015, s. 317.

na jego światopogląd. Autobiograficzny bohater Prochanowa już z dzisiejszej perspektywy wyraża jednoznaczną deklarację:

Я сталинист. Всю жизнь меня окружали великие люди — ученые, военные, художники. Я посещал лаборатории, атомные города, грандиозные стройки. Я служил стране, построенной Сталиным, любил страну, любил ее великого строителя. Мама перед смертью, уже не вставая с постели, извещав все тяготы сталинского железного века, сказала: „А все-таки мы жили в великую эпоху”. Всю жизнь меня рвет на части память об истребленном роде и преклонение перед великим, спасшим страну вождем. Так и уйду с разорванным сердцем (s. 361).

Opowieść matki jest formą kształtowania pamięci syna poprzez uzmysłowienie mu faktów, których dotąd nie znał, a które są dlań traumatyczne. Jednocześnie rodzicielka przekonuje chłopca, że cierpienia doznane przez jego bliskich służyły wyższym celom i dlatego ich sprawca zasługuje nie tylko na wybaczenie, ale wręcz na podziw. Wyznanie dorosłego już bohatera-narratora potwierdza skuteczność manipulacji, powstałej na poziomie aparatu propagandy państwowej, a następnie przekazywanej przez zmanipulowane już starsze pokolenie pokoleniom młodszemu. Jak zauważa Joel Dimsdale, „[...] terror, przerażenie naznacza ludzi — młodych i starych, naiwnych i wykształconych [...], maltretowane żony i dzieci. Ofiary są wdzięczne, że ich doświadczenia nie były gorsze”²⁵. Takie znamiona posiada właśnie przekaz matki Olega — nasza rodzina doświadczyła cierpień, ale nasz los mógł być znacznie gorszy, gdyby nie wielkość naszego oprawcy. W relacji dorosłego już bohatera powyższa rozmowa ma decydujący wpływ na wyznawany przezeń stalinizm. Możemy więc traktować omawiany utwór jako literacką spowiedź pisarza, pozostającego ważnym ideologiem Rosji Putina.

Z obu autobiograficznych powieści Aleksandra Prochanowa wyłania się jednoznaczny portret człowieka, dla którego państwo rosyjskie realizujące imperialne cele nie tylko kosztem krwi i cierpień innych państw i narodów, ale również własnego społeczeństwa, pozostaje najwyższą wartością. Fakt, że źródłem jego niebezpiecznych poglądów pozostaje rodzinna trauma, ma kardynalne znaczenie. Wyrastające z egocentrycznych ambicji pragnienie pogodzenia dwóch nurtów imperialnych — narodowo-prawosławnego i stalinowskiego — doprowadziło do wykreowania przez Prochanowa pseudochrześcijańskiej,

²⁵ J. Dimsdale, *Psychologia manipulacji...*, s. 171.

quasi-religijnej hybrydy, nazwanej przez Pieczyńskiego postsowieckim wariantem dwojewierija²⁶. Realizacja tej wizji, sprzecznej *nota bene* z pacyfizmem głoszonym przez jakoby bliskich Prochanowowi mołokanów, w praktyce niesie ze sobą ucisk i przemoc — od prześladowań opozycji politycznej do zbrodni wojennych dokonywanych na innych narodach i państwach.

Dodatkowo, propagując w swoich powieściach historycznie fałszywą, podpieraną quasi-religijną symboliką wizję stalinizmu, Prochanow uczestniczy w procesie kształtowania postpamięci obecnych pokoleń, które rządy Generalissimusa znają jedynie z relacji starszych generacji, różnych tekstów kultury lub propagandowych przekazów rosyjskich mediów. Twórczość pisarza, w tym omówione wyżej dwie powieści, można zatem uznać za sztandarowy przykład tego, jak traumatyczne doświadczenia (własne, rodowe i społeczne), w przypadku ich nieprzepracowania, prowadzą do szerzenia szkodliwych i niebezpiecznych ideologii, służących autorytarnemu reżimowi, ale sprzecznych z humanistyczną misją literatury.

REFERENCES

- Caruth, Cathy. *Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Dimsdale, Joel. *Psychologia manipulacji*. Transl. Kowalczyk, Marcin. Warszawa: Wydawnictwo RM, 2024.
- Herman, Judith L. *Trauma. Od przemocy domowej do terroru politycznego*. Transl. Reimann, Maria. Warszawa: Czarna owca, 2024.
- Khlevniuk, Oleg. *Stalin: New Biography of a Dictator*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Pelczyński, Grzegorz. "Ewangeliczni chrześcijanie-baptyści w Rosji i Związku Radzieckim." *Sensus Historiae*, 2011, vol. 4, no. 3: 75–97.
- Pieczyński, Maciej. *Stalin wiecznie żywy. Obraz Czerwonego cara we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim*. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2023.
- Przebinda, Grzegorz. *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa Filologa z Rosją*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2023.
- Przebinda, Grzegorz. *Umarli są szczęśliwi? Dziennik trzeciego roku wojny*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2025.
- Świder, Konrad. "Klub Izboworski wobec Ukrainy." *Studia Polityczne*, 2015, no. 2 (38): 121–137.
- Wawrzyńczak, Aleksander. *Imperialista, technokrata mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Scriptum, 2014.

²⁶ Zob.: M. Pieczyński, *Stalin wiecznie żywy...*, s. 253.

- Латынина, Алла. “Колокольный звон — не молитва.” *Новый мир*, 1988, no. 8.
“Обращение ‘Общероссийского офицерского собрания,’” <<https://exler.me/blog/obrashcheniye-obshcherossiyskogo-ofitserского-sobraniya.htm>>.
“О клубе” <<https://izborsk-club.ru/about>>.
- Проханов, Александр. *Надпись. Собрание сочинений в пятнадцати томах*, vol. 13. Москва: Книговек, 2010.
- Проханов, Александр. *Он*. Москва: Вече, 2022.
- Проханов, Александр. “Путин Таврический,” <<https://izborsk-club.ru/2849>>.
- Проханов, Александр. “Сталин просил Путина его не беспокоить,” <<https://zavtra.ru/blogs/2002-03-1211>>.
- Проханов, Александр. “Урны надувные, Бюллетени липовые,” <<https://zavtra.ru/blogs/2004-02-0411>>.
- Семёнова, Елена. “Стокгольмский синдром сталинизма,” <<https://www.chitalnya.ru/work/2801406/>>.

ROMAN GAWARKIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1700-8151>

Uniwersytet Szczeciński

WIZERUNEK PUTINA W NARRACJI AUTOBIOGRAFICZNEJ ANGELI MERKEL: JĘZYK DYPLMACJI I DYSTANSU

PUTIN'S IMAGE IN ANGELA MERKEL'S AUTOBIOGRAPHICAL NARRATIVE: THE LANGUAGE OF DIPLOMACY AND DISTANCE

This article aims to reconstruct the image of Vladimir Putin as retained in the memory of Angela Merkel and described by her in the autobiography *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021*. The study draws on an analysis of recurring lexical, metaphorical, and evaluative elements in the narrative, which reveal how the author conceptualizes key categories such as power, communication strategies, geopolitics, and the historical identity of the Russian leader. Based on this analysis, a semantic profile of Putin is constructed, highlighting dominant negotiation practices, mechanisms of interpersonal control, and symbolic enactments in diplomatic interactions. A significant aspect of the study is the role of the narrator's affectivity: her emotional responses function as a cognitive tool, enabling the interpretation of intentions and the management of asymmetric political relations. The findings suggest that the former German chancellor's autobiography constitutes a valuable source for the study of contemporary diplomatic mechanisms, where communication, power, and emotions collectively shape decision-making under conditions of pressure and asymmetry.

Keywords: Angela Merkel, Vladimir Putin, political discourse, political image, communication strategies

Kto kontroluje strategię, kontroluje wynik.
Henry Kissinger

WSTĘP

Autobiografia Angeli Merkel stanowi interesujące źródło do analizy sposobów interpretowania działań politycznych Władimira Putina przez jedną z najważniejszych europejskich uczestniczek relacji dyplomatycznych z Rosją w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku. Wspomnienia opublikowane pod tytułem *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021*¹, opracowane we współpracy z Beate Bauman, zawiera-

¹ A. Merkel, B. Baumann, *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021*, Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln 2024 (dalej cytuję, podając numery stron w tekście). Autobiografia

ją liczne fragmenty odnoszące się do bezpośrednich kontaktów byłej liderki Niemiec z rosyjskim przywódcą. Narracja wspomnień łączy elementy autorefleksji, rekonstrukcji doświadczeń dyplomatycznych oraz interpretacji gestów i strategii komunikacyjnych, co pozwala dostrzec te aspekty relacji międzynarodowych, które zazwyczaj pozostają niewidoczne w oficjalnym dyskursie dyplomatycznym.

Takie wydarzenia jak aneksja Krymu, eskalacja konfliktu w Donbasie oraz rosyjska agresja na Ukrainę w roku 2022 radykalnie zmieniły sposób postrzegania i oceny polityki Kremla w Europie. W tym kontekście relacje Merkel z kolejnych spotkań z Putinem nabierają wartości źródła pozwalającego na wskazanie mechanizmów komunikacyjnych towarzyszących negocjacom politycznym prowadzonym w warunkach narastającego napięcia międzynarodowego. Ich opisy zawarte w autobiografii, w moim przekonaniu, są cennym materiałem poznawczym na temat tego, w jaki sposób zachodni przywódcy interpretują strategię komunikacyjną rosyjskiego prezydenta oraz jakie znaczenie przypisują jego sposobowi prowadzenia rozmów dyplomatycznych.

W niniejszym artykule koncentruję się na rekonstrukcji wizerunku Putina utrwalonego w narracji autobiograficznej Merkel. Analizie poddaję fragmenty wspomnień, przetworzonych w autorefleksji analitycznej i emocjonalnej, odnoszących się do bezpośrednich kontaktów dyplomatycznych między obojgiem przywódców, w których autorka opisuje zarówno przebieg rozmów, jak i własne interpretacje zachowań prezydenta Federacji Rosyjskiej. Szczególną uwagę poświęcam sposobowi, w jaki Merkel, polityczka balansująca między dążeniem do utrzymania dialogu a rosnącym dystansem wynikającym z doświadczeń kolejnych kryzysów w relacjach z Rosją, interpretuje strategię komunikacyjną Putina, jego styl prowadzenia negocjacji oraz znaczenie sygnałów pozawerbalnych pojawiających się podczas spotkań dyplomatycznych.

została napisana przez Angelę Merkel we współpracy z jej wieloletnią doradczynią Beate Baumann, która uczestniczyła przede wszystkim w redakcyjnym opracowaniu tekstu. Sama autorka zaznacza jednak, że podstawą narracji są jej własne wspomnienia. Jak podkreśla w zakończeniu: „Dialogi przytoczone w tej książce w dosłownym brzmieniu opierają się na pamięci, a nie na stenograficznych zapisach ani elektronicznych nagraniach sporządzonych w trakcie rozmów”, s. 7 (ten cytat jak i każdy kolejny podaję we własnym tłumaczeniu na język polski; w dalszej części artykułu, ze względu na ograniczenia dotyczące objętości tekstu podaję cytaty tylko w wersji polskojęzycznej). Wskazuje to, że przedstawione w autobiografii relacje i opisy interakcji, w tym dotyczące kontaktów z Władimirem Putinem, mają charakter pamięciowej rekonstrukcji doświadczeń autorki.

W dotychczasowych badaniach naukowych wizerunek Putina analizowany był z wielu perspektyw. Przedmiotem analiz były między innymi oficjalne wystąpienia rosyjskiego prezydenta, jego komunikacja medialna, aktywność w przestrzeni cyfrowej oraz dyskurs kultury popularnej. Dostępne są również opisy wyników badań dotyczących retoryki politycznej Kremla, strategii propagandowych oraz sposobów konstruowania narracji historycznych w wystąpieniach Putina². W tym kontekście mieszczą się również moje wcześniejsze badania, w których analizowałem przestrzeń mentalną konstruowaną przez Putina w wystąpieniach kierowanych do narodu, a także funkcję słów-kluczy, mitów historycznych i figur retorycznych w dyskursie rosyjskiej propagandy politycznej³. Wnioski płynące z tych badań stanowią istotne tło

² Prace te reprezentują szerokie spektrum podejść metodologicznych i źródłowych oraz podejmują analizy wizerunku Putina, wskazując, że jest on budowany na poziomie różnych rejestrów komunikacyjnych. I tak, Paulina Gala w artykule *Wizerunek i kierunki polityki Władimira Putina w mediach społecznościowych w kampanii prezydenckiej w 2018 roku* analizuje oficjalne konta Putina na Twitterze, łącząc metody ilościowe i jakościowe w badaniu strategii autoprezentacji i komunikacji politycznej („Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 16 (3), s. 33–47). Marcin Trendowicz w opracowaniu *Stirlitz na prezydenta. Wykorzystanie obrazu Stirlitza w kształtowaniu wizerunku Władimira Putina* ukazuje, jak postać fikcyjna Stirlitza została wykorzystana w dyskursie kulturowym i popularnym dla kształtowania wizerunku Putina poprzez memy, żarty i stereotypy historyczne („Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 4 [176], s. 219–238). Zina Stovickova z kolei w tekście *Model Putin Forever: A Critical Discourse Analysis on Vladimir Putin’s Portrayal in Czech Online News Media*, opierając badania na regułach krytycznej analizy dyskursu, wskazuje jak dominujące ramy medialne konstruują obraz Putina jako globalnego gracza i potencjalnego zagrożenia („Central European Journal of Communication” 2021, vol. 14, nr 1 [28], s. 44–61). Badania Evgeniia Kablukova *Иосиф Сталин и Владимир Путин: практики конструирования образа политического лидера в дискурсе советских и российских медиа* pokazują natomiast praktyki konstrukcji wizerunku politycznego lidera w rosyjskich mediach, porównując dyskurs Putina z praktykami mediów sowieckich i analizując nominacje oraz slogany służące legitymizacji władzy („Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, t. 9, nr 2, s. 73–84). Gabriela Dudek-Waligóra podejmuje analizy retoryczne przemówień Putina, ujmując elementy językowe i ideologiczne w dyskursie publicznym (*Taktyki uznania i rozwiązania problemu jako główne wyznaczniki przywództwa w dyskursie W. W. Putina*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica” 2018, nr 16, s. 41–49), i opisuje, jak język formalny i medialny służy budowaniu strategii przywództwa. Wskazane prace są inspirującą reprezentacją studiów i analiz poświęconych rekonstrukcji wieloaspektowego i wielowymiarowego wizerunku prezydenta Federacji Rosyjskiej, od badania jego strategii komunikacyjnych przez ramy kulturowe i popularne, do praktyk medialnych i dyskursu politycznego.

³ Zagadnienia te omówiłem w dwóch następujących testach: *Narracja wojenna prezydenta Federacji Rosyjskiej. Analiza przestrzeni mentalnej wygenerowanej*

dla rozważań podejmowanych w niniejszym artykule, ponieważ ukazują, w jaki sposób Putin formuje ramy interpretacyjne własnych działań, co z kolei pozwala zrozumieć, jak ważne jest spojrzenie zewnętrzne zachodniego przywódcy pozostającego z nim w relacjach politycznych. Zapisy Merkel pozwalają uchwycić elementy interakcji, które pozostają poza zasięgiem analiz opartych wyłącznie na przekazach medialnych⁴ lub oficjalnych wystąpieniach, to jest mechanizmy interakcji negocjacyjnych i strategię budowania przewagi, reakcje na gesty drugiej strony oraz sposoby manifestowania stanowczości i dystansu. To właśnie ta perspektywa, osadzona w doświadczeniu politycznym i osobistym, stanowi podstawę odtworzenia obrazu Putina w relacji jednej z kluczowych europejskich aktorek politycznych ostatnich dekad.

Celem artykułu jest zatem poszukiwanie odpowiedzi na kilka następujących pytań: 1) jak w narracji Merkel formułowany jest obraz Putina jako rozmówcy i aktora politycznego, 2) w jaki sposób była kanclerka opisuje jego styl działania, 3) jakie cechy przypisuje jego sposobowi prowadzenia dialogu oraz 4) jak interpretuje sygnały odbierane podczas kolejnych spotkań i negocjacji.

TEORETYCZNO-METODYCZNY KONTEKST BADANIA

Rekonstrukcja wizerunku Putina w narracji Merkel wymaga zastosowania aparatu teoretycznego pozwalającego uchwycić zarówno

przez W. Putina w wystąpieniach do narodu, „Przegląd Wschodniosłowiański” 2024, t. 15, nr 2, s. 181–197; *Die militärische Spezialoperation. Mythen und Schlagwörter der russischen Propaganda*, w: M. Brzozowska-Szulc, B. Rodziewicz (red.), *Schlagwörter und argumentative Topoi im europäischen Diskurs über den Krieg in der Ukraine*, Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, Göttingen 2024, s. 19–52.

⁴ Pokazały to przeprowadzone przeze mnie analizy wybranych europejskich lewicowych i prawicowych mediów („Krytyka Polityczna”, „Gazeta Polska Codziennie”, niemieckich „Tageszeitung” i „Compact”, francuskich „L’Humanité” i „Le Figaro”, hiszpańskich „El Diario” i „El Mundo” oraz brytyjskich „The Guardian”, „The Times” i „The Telegraph”). Wyniki moich badań porównawczych jednoznacznie wykazały, że przedstawienia Putina i interpretacje rosyjskiej agresji tworzą silnie spolaryzowane, ideologicznie nacechowane obrazy: od narracji akcentujących brutalność działań Rosji po ujęcia relatywizujące jej odpowiedzialność. Analiza ta, choć kluczowa dla uchwycenia publicznych reprezentacji konfliktu, nie obejmuje jednak mikrowymiaru bezpośrednich interakcji politycznych, który odsłaniają dopiero relacje uczestników negocjacji. (R. Gawarkiewicz, *Krieg in der Ukraine. Schlagwörter ausgewählter europäischer Pressendiskurse. Eine komparative Analyse*, w: M. Brzozowska-Szulc, B. Rodziewicz (red.), *Schlagwörter und argumentative Topoi...*, s. 165–176).

psychologiczny wymiar relacji politycznych, jak i komunikacyjny charakter interakcji dyplomatycznych oraz narracyjne mechanizmy konstruowania wizerunku partnera politycznego⁵. *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021* jako tekst pamięciowy nie jest jedynie zapisem wydarzeń, jest przede wszystkim interpretacyjną rekonstrukcją doświadczeń politycznych, w której autorka porządkuje przeszłość, nadaje jej znaczenie i osadza ją w określonych ramach narracyjnych. Moja analiza wspomnień Merkel koncentruje się na sposobach interpretowania opisywanych wydarzeń oraz na językowym konstruowaniu sensu, w ramach którego doświadczenia wynikające z relacji autorki z prezydentem Rosji zostają uporządkowane, ocenione i osadzone w strukturach narracyjnych i semantycznych⁶.

Przyjmuję tu, że perspektywy psychologii polityki, teorii komunikacji wysokiego kontekstu i teorii negocjacji nie funkcjonują jako

⁵ Zagadnienia języka polityki oraz strategii komunikacyjnych stosowanych przez przywódców państw stanowi przedmiot licznych badań z zakresu lingwistyki, nauk o komunikacji i o polityce. W pracach podejmujących tę problematykę wskazuje się m.in. na strategiczny charakter wypowiedzi politycznych oraz ich funkcję w kształtowaniu interpretacji rzeczywistości społecznej i politycznej. Zagadnienia te opisuje m.in. Kazimierz Ożóg, który analizuje język polityki jako narzędzie perswazji i legitymizowania władzy (*Język w służbie polityki*, PWN, Warszawa 2004). Mirosław Karwat z kolei charakteryzuje mechanizmy delegitymizowania przeciwników politycznych oraz strategię dyskredytacji w sporach politycznych (*O złośliwej dyskredytacji. Manipulowanie wizerunkiem przeciwnika*, PWN, Warszawa 2007). W odniesieniu do rosyjskiego dyskursu politycznego interesującym głosem w dyskusji jest praca Urszuli Patockiej-Sigłowej (*Komunikowanie polityczne w Rosji: specyfika dyskursu prezydenckiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019), w której badaniom poddano specyfikę komunikacji prezydenckiej w Rosji, opartej na silnej personalizacji oraz na powiązaniach z narracjami geopolitycznymi.

⁶ Przyjęte przeze mnie ujęcie autobiografii jako konstrukcji interpretacyjnej wpisuje się we współczesne badania nad dyskursem i narracją autobiograficzną, które podkreślają, że teksty pamięciowe nie odzwierciedlają rzeczywistości w sposób bezpośredni, lecz porządkują ją poprzez konwencje gatunkowe i ramy znaczeniowe. Takie podejście jest spójne z klasycznymi ujęciami dyskursu jako praktyki sensotwórczej, w której język pełni funkcję nie tylko opisową, lecz także interpretacyjną i poznawczą. Patrz: M. Żardecka, *Pomiędzy narracją a tożsamością. Meandry autobiografii*, „Człowiek i społeczeństwo” 2023, t. 56, s. 45–69; E. Dryll, A. Cierpka, *Narracja autobiograficzna w biegu życia*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2023, t. 56, s. 23–43. Analiza dyskursu pamięciowego ujawnia, że narracje wspomnieniowe jako praktyki dyskursywne konstruują wiedzę i władzę nad sensem wydarzeń poprzez język i styl użycia. Zob: B. Ciesek-Ślizowska, B. Duda, K. Sujkowska-Sobisz, *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs — Text und Diskurs” 2020, nr 13, s. 63–79.

izolowane wątki, lecz przenikają się, tworząc komplementarny aparat analityczny, pozwalający interpretować opisy relacji Merkel z Putinem w materiale autobiograficznym. Psychologiczny wymiar relacji politycznych obejmuje takie zjawiska jak presja negocjacyjna, zarządzanie emocjami czy próby narzucania interpretacji sytuacji przez jednego z uczestników interakcji. Mechanizmy te zostały wyczerpująco opisane w pracach z zakresu badań nad specyfiką komunikacji wysokiego kontekstu, gdzie znaczenia przekazywane są wielokanałowo, a elementy niewerbalne i sytuacyjne często dominują nad treściami literalnymi⁷. Wyniki badań nad dyplomacją wysokiego kontekstu wskazują, że w relacjach asymetrycznych przewaga bywa budowana niejawnie, poprzez sygnały symboliczne, kontrolę sytuacji i celową niejednoznaczność komunikacji. Richard Lewis na podstawie swoich badań opisuje Rosję⁸ jako kulturę wysokiego kontekstu i wysokiego dystansu władzy, Niemcy⁹ natomiast sytuuje na stronie kultur niskiego lub umiarkowanego kontekstu komunikacyjnego oraz relatywnie niskiego dystansu władzy. Oznacza to, że interakcje między tymi porządkami kulturowymi obciążone są strukturalną asymetrią, w której strona wysokiego kontekstu dysponuje większym repertuarem niejawnych strategii kontroli sytuacji, a strona kultury niskiego kontekstu preferuje komunikację eksplicitną i proceduralną. Ujęcia te uzupełniają teorie negocjacji akcentujące znaczenie sterowania definicją sytuacji i narzucania interpretacyjnych ram rozmowy, zwłaszcza w warunkach nierównowagi pozycji stron¹⁰.

⁷ K. Skarżyńska, *Prezydent na trudne czasy: analiza psychologiczno-społeczna*, „Studia Politologiczne” 2016, nr 42, s. 124–140.

⁸ R. Lewis, *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*, Nicholas Brealey International, London–Boston 2006, s. 372–379.

⁹ Tamże, s. 223–233.

¹⁰ Zagadnienia te drobiazgowo omówił Jerzy Mikułowski-Pomorski, który, powołując się na badania Edwarda T. Halla, Geerta Hofstedeego i innych autorów, analizuje mechanizmy komunikacji wysokiego kontekstu, wskazując, że w relacjach asymetrycznych znaczenie przekazu zależy od kontekstu kulturowego, sygnałów niewerbalnych oraz strategii interakcyjnych uczestników (J. Mikułowski-Pomorski, *Jak narody porozumiewają się w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Universitas, Kraków 2006). Ważnym ujęciem dla badań nad procesami negocjacyjnymi pozostaje również stanowisko Zbigniewa Nęckiego, według którego negocjacje należy traktować jako sekwencję działań komunikacyjnych, w których przebieg rozmowy i interpretacja sytuacji mogą być sterowane przez strony w sposób strategiczny (Z. Nęcki, *Chwyty negocjacyjne — przegląd zagadnień*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2018, nr 48 [2], s. 129–146).

W autobiografii Merkel triada emocje, sygnały niewerbalne oraz ramy interpretacyjne tworzą logicznie uporządkowaną strukturę opisu relacji z Putinem. Zastosowane perspektywy teoretyczne nie stanowią zatem zbioru doraźnie dobranych narzędzi, lecz umożliwiają uchwycenie tego, co w analizowanym materiale jest kluczowe, tj. sposobu, w jaki przywódczyni państwa demokratycznego interpretuje działania lidera autorytarnego w sytuacjach mających jednocześnie charakter osobisty, polityczny i symboliczny.

Dopełnieniem tej triangulacji jest analiza narracyjna, wynikająca z natury tekstu autobiograficznego, który tworzy dyskursywny obraz świata będący efektem wyboru określonych kategorii pojęciowych, modalności oraz struktur opowieści¹¹. Modalność, presupozycje, konstrukcje dystansujące, wahania tonacyjne oraz autokomentarze stają się w narracji Merkel równorzędnymi nośnikami znaczenia, zarówno w odniesieniu do opisu działań Putina, jak i do autorefleksji nad własnymi reakcjami, w których napięcie między emocją a kontrolą zostaje zakodowane językowo. Przedmiotem analizy będą zatem nie same wydarzenia, do których odwołuje się narracja, lecz sposoby ich językowego i dyskursywnego ujęcia: wybór tematów, strategie narracyjne, konstrukcja aktorów politycznych, profilowanie znaczeń oraz aksjologiczne ramowanie opisywanych sytuacji.

Podstawowym narzędziem analitycznym zastosowanym w badaniu jest pojęcie jądra semantycznego, wywodzące się z etnolingwistycznej koncepcji JOS i definiowane jako zbiór kulturowo i tekstowo utrwalonych znaczeń oraz cech konstytutywnych, które wyłaniają się z powtarzalnych użyczeń językowych, narracyjnych realizacji i wyobrażeń. Rekonstrukcja jądra semantycznego wizerunku Putina wymaga uwzględnienia mechanizmu jego profilowania, to jest selekcji i hierarchizacji elementów znaczeniowych dokonanych przez Merkel w określonym kontekście sytuacyjnym, komunikacyjnym i aksjologicznym¹², które wpłynęły na ostateczny kształt obrazu prezydenta

¹¹ W. Czachur, *Diskursive Weltbilder im Kontrast. Linguistische Konzeption und Methode der kontrastiven Diskursanalyse deutscher und polnischer Medien*, Oficyna Wydawnicza ATUT and Waldemar Czachur, Wrocław 2011.

¹² Pojęcie jądra semantycznego i zagadnienie profilowania, wprowadzone do etnolingwistycznego nurtu studiów nad językiem i kulturą przez Jerzego Bartmińskiego (m.in. w: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007) obszernie omówiłem w monografii *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy – Niemcy – Rosjanie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011 oraz w artykułach: *Polsko-*

Rosji jaki utrwalił się w jej pamięci. W autobiografii proces ten ulega spotęgowaniu, ponieważ doświadczenie osobiste zostaje poddane narracyjnej obróbce pamięciowej. Jak pisze Maria Czempka-Wiewióra, proces „pisania z pamięci” realizuje się poprzez takie strategie jak selektywność wspomnień, dystans temporalny wobec opisywanych zdarzeń, autokomentarz interpretacyjny czy modulowanie emocjonalnego tonu narracji¹³. W autobiografii Merkel strategie te porządkują i legitymizują narrację, umożliwiając autorce jednocześnie zachowanie pozycji uczestniczki wydarzeń i ich analitycznej komentatorki.

Takie podejście do materiału badawczego pozwala ustalić, jakie strategie komunikacyjne i behawioralne Merkel uznaje za charakterystyczne, jak interpretuje emocje i intencje rozmówcy oraz w jaki sposób językowo i dyskursywnie przedstawia Putina. W analizie uwzględniłam również narracyjną organizację autobiografii, selekcję epizodów, ich układ i kontekstualizację, traktując tekst Merkel jako interpretacyjny model relacji dyplomatycznych, w których doświadczenie osobiste splata się z diagnozą polityczną, tworząc materiał do rekonstrukcji wielowymiarowego obrazu rosyjskiego prezydenta.

CZĘŚĆ ANALITYCZNA

Identyfikacja jądra semantycznego oparta na analizie powtarzalnych elementów znaczeniowych i ocen obecnych w narracji Merkel profilowanych w opisach konkretnych spotkań i sytuacji dyplomatycznych, pozwoliła na wskazanie przyjętych przez autorkę sposobów konceptualizacji władzy, stylu działania i roli politycznej Putina. Elementy te ujawniają się przede wszystkim w opisach konkretnych spotkań dyplomatycznych oraz sytuacji negocjacyjnych, w których autorka interpretuje zachowania rosyjskiego przywódcy i przypisuje im określone znaczenia polityczne i komunikacyjne.

Centralną komponentą rekonstruowanego jądra semantycznego jest kategoria władzy, która w narracji Merkel pojawia się w powi-

niemiecko- i rosyjskojęzyczny obraz „innego” i „obcego”. Analiza porównawcza pól asocjacyjnych, „Studia Rossica Posnaniensia” 2020, t. 45, nr 2, s. 147–161, a także w: *Profile semantyczne przyjaciela i wroga w polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznym obrazie świata*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2021, t. 46, nr 1, s. 51–69.

¹³ M. Czempka-Wiewióra, „Pisanie z pamięci” — strategie narracyjne we współczesnej literaturze autobiograficznej, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2011, nr 14 (2), s. 192–202.

zaniu z leksyką odwołującą się do kontroli instytucjonalnej oraz doświadczenia Putina zdobytego podczas pracy w KGB. W charakterystyce rosyjskiego prezydenta powracają takie określenia jak „władza”, „kontrola”, „prezydentura”, „służby bezpieczeństwa”, „oficer KGB”, „konstytucja”, „reelekcja”, „centralna postać”. Zestawienie tej leksyki tworzy obraz przywódcy silnie zakorzenionego w państwowym aparacie władzy. Merkel konsekwentnie wiąże tę konfigurację ze stylem sprawowania władzy charakterystycznym dla Putina oraz jego instrumentalnym podejściem do ram konstytucyjnych. Wielokrotnie wskazuje również, że praktyka polityczna Putina polega na łączeniu formalnych instytucji państwa z mechanizmami kontroli, w których znaczącą rolę odgrywa koncentracja praw do podejmowania decyzji w kompetencjach jednego ośrodka władzy. W jej narracji Putin przypisuje sobie prawo do elastycznej interpretacji ram konstytucyjnych i dostosowywania ich do własnych bieżących potrzeb politycznych.

Drugą ważną komponentą omawianego jądra semantycznego jest geopolityczny sposób interpretowania polityki międzynarodowej, który Merkel opisuje na podstawie wypowiedzi i działań Putina. W jej narracji pojawiają się odniesienia do takich pojęć jak „katastrofa geopolityczna”, „świat wielobiegunowy”, „wpływy”, „strefa wpływów”, „rozszerzenie NATO”, „Rosja jako biegun”. Kontekst ich użycia wskazuje, że Merkel interpretuje sposób myślenia Putina jako silnie zakorzeniony w regułach mocarstwowej rywalizacji i przedstawia go jako polityka, dla którego Rosja jest samodzielnym biegunem siły i dąży do zachowania autonomii wobec dominacji Zachodu. Autorka jednocześnie podkreśla, że taka interpretacji porządku międzynarodowego stanowi trwały filtr poznawczy, przez który Putin ocenia działania państw zachodnich oraz procesy integracyjne zachodzące w Europie Wschodniej. „Rozszerzenie NATO” pojawia się w tym kontekście jako przykład inicjatywy interpretowanej przez rosyjskiego lidera w kategoriach próby naruszenia równowagi geopolitycznej.

Trzecią komponentą rekonstruowanego jądra semantycznego jest dyskurs opozycji wobec Zachodu, w którym centralną rolę odgrywa pojęcie suwerenności. W narracji Merkel pojawiają się takie określenia jak „świat jednobiegunowy”, „hegemonia”, „łamanie prawa międzynarodowego”, „obrona przeciwrakietowa”, „NATO”, „USA”, „suwerenność”. Merkel interpretuje zbudowaną wokół tych pojęć retorykę Putina jako element strategii delegitymizacji przeciwnika politycznego, polegającej na przedstawianiu działań Zachodu jako zagrożenia dla równowagi międzynarodowej. W przekonaniu autor-

ki retoryka ta ma charakter systemowy, ponieważ pozwala Putinowi jednocześnie krytykować działania państw zachodnich i uzasadniać własną politykę w kategoriach obrony suwerenności państwa. Narracja ta, jak ocenia autorka, opiera się na moralizującym języku krytyki politycznych konkurentów, przy jednoczesnym pomijaniu naruszeń prawa międzynarodowego dokonywanych przez Rosję.

Istotnym uzupełnieniem tego obrazu są opisy relacji interpersonalnych, w których, zdaniem Merkel, ujawnia się charakterystyczny styl komunikacyjny Putina. W opisach spotkań dyplomatycznych pojawiają się określenia „niepunktualność”, „dominacja”, „inscenizacja”, „prowokacja”, „demonstracyjne gesty”, „kontrola nad sytuacją” oraz „mowa ciała”. Wyrażenia te pojawiają się w kontekstach, w których autorka opisuje zachowania Putina jako świadome strategie organizowania i kontrolowania interakcji dyplomatycznych, w których relacja między rozmówcami staje się przestrzenią symbolicznej demonstracji siły. W autobiografii takie zdarzenia jak celowe spóźnienia, wykorzystywanie rekwizytów podczas spotkań czy naruszanie strefy komfortu rozmówcy nie mają charakteru anegdotycznego. Merkel zdecydowanie traktuje je jako symptomy powtarzalnego stylu komunikacyjnego, który opisuje jako połączenie psychologicznej presji i demonstracyjnej kontroli nad sytuacją. W tym kontekście pojawiają się również określenia charakteryzujące styl działania Putina, takie jak „wyrachowany”, „pozbawiony emocji”, „taktyczny”, „zimny”, „racjonalny”, „strategiczny”. Ich zestawienie tworzy obraz przywódcy działającego w sposób kalkulacyjny i konsekwentny, którego decyzje polityczne podporządkowane są długofalowej strategii. Merkel wielokrotnie zestawia ten styl działania z własnym etosem dialogu i negocjacji, podkreślając różnicę między pragmatycznym, proceduralnym podejściem do dyplomacji a stylem przywództwa opartym na demonstracji siły.

Opis wizerunku Putina uzupełniają charakterystyki wskazujące na typowy dla niego autorytaryzm, którego skutkiem jest ograniczenie demokracji i kontrola społeczeństwa obywatelskiego w Rosji. W tym kontekście Merkel odwołuje się do takich kategorii jak „ograniczenie demokracji”, „społeczeństwo obywatelskie”, „prawa człowieka”, „ustawa o organizacjach pozarządowych”, „autorytarny”, „ograniczenie wolności”, „naruszenie prawa międzynarodowego”, „atak”, „aneksja”, „napaść”, „integralność terytorialna”, „Ukraina”, „operacja specjalna”. Określenia te stanowią podstawę opisu Putina w powiązaniu z jego decyzjami podejmowanymi w ramach polityki wewnętrznej

Rosji, jak i z takimi wydarzeniami o wymiarze międzynarodowym, jak aneksja Krymu czy wojna przeciw Ukrainie, które autorka interpretuje jako przejaw gotowości do użycia siły w celu realizacji celów politycznych.

Merkel w swojej narracji przywołuje również retorykę Putina, w której podkreśla on rosyjską tożsamość i rangę historyczną Rosji na arenie międzynarodowej („tysiącletnia historia”, „tradycja”, „niepodległość”, „misja rosyjska”, „porządek świata”). W interpretacji autorki takie odwołania pełnią funkcję legitymizującą, ponieważ pozwalają Putinowi przedstawiać własne działania polityczne jako element długofalowego projektu odbudowy pozycji Rosji w świecie, w których ujawnia się wizja Rosji jako bytu historycznego o specyficznej misji dziejowej.

W rezultacie otrzymujemy profil semantyczny, z którego wyłania się obraz Putina jako polityka zorientowanego na koncentrację władzy, przekonanego o szczególnej roli Rosji w porządku międzynarodowym oraz skłonnego do wykorzystania zarówno instrumentów geopolitycznych, jak i symbolicznych w celu realizacji własnej strategii politycznej. Co istotne, spójność tego obrazu wynika nie z pojedynczych ocen Merkel, lecz z długofalowej ciągłości interpretacyjnej, obejmującej okres od początku prezydentury Putina po agresję na Ukrainę w 2022 roku.

Rekonstrukcję jądra semantycznego traktuję jako punkt wyjścia do analizy działań komunikacyjnych Putina. Jego strategie komunikacyjne, jak relacjonuje Merkel, nie są dodatkiem do polityki, lecz jej integralną częścią podporządkowaną władzy, geopolitycznej rywalizacji i odwoływaniu do symboli i emocji. Była kanclerka udokumentowała zarówno działania werbalne, jak i pozawerbalne (gesty, inscenizacje), co pozwala przywołać typowe dla Putina performatywne mechanizmy komunikacji oraz demonstrowania władzy i dominacji.

We *Freiheit* relacje z Putinem przedstawione zostały jako sekwencje sytuacji, w których posługuje się on konsekwentnym repertuarem strategii komunikacyjnych opartych na psychologicznym nacisku, symbolicznej inscenizacji i retorycznej dominacji. Merkel, obserwatorka precyzyjna, świadoma rytuałów dyplomacji, skrupulatnie rejestruje zarówno działania werbalne, jak i te, które rozgrywają się pomiędzy słowami — w gestach, rytmie, opóźnieniach, tonach i inscenizacjach. Charakterystyczne jest przy tym to, że autorka, formułując własne interpretacje praktyk komunikacyjnych Putina, nie zawsze opisuje je wprost, pozwala raczej, by jego intencje były rekonstru-

owane na podstawie powtarzalnych wzorców dyskursywnych, performatywnych aktów komunikacyjnych oraz strategii ramowania¹⁴, które zestawione razem tworzą spójny model dominacji rosyjskiego przywódcy w konkretnych interakcjach dyplomatycznych.

Jednym z najbardziej emblematycznych działań Putina, wielokrotnie przywoływanych przez Merkel, jest manipulacyjne zarządzanie czasem, będące skuteczną formą psychologicznej dominacji. Relacjonując szczyt G8 w Heiligendamm autorka wspomina: „Brakowało tylko jednego, Władimira Putina. Czekaliśmy i czekaliśmy. Dokładnie 45 minut” (s. 375). W interpretacji Merkel spóźnienie to nie było gestem przypadkowym, lecz stanowiło komunikat dotyczący hierarchii i statusu uczestników spotkania. Putin, poprzez kontrolę czasu, determinuje rytm wydarzeń, destabilizując tym samym komfort emocjonalny partnerów i wprowadzając nierównowagę sytuacyjną. Znaczące jest przy tym dopowiedzenie Merkel, że „powodem spóźnienia miało być spożywanie przez Putina skrzynki piwa Radeberger, dostarczonej na jego życzenie do pokoju” (s. 481). W tej narracji spóźnienie nabiera charakteru performatywnego aktu komunikacyjnego, pokazującego, że to rosyjski przywódca decyduje o przebiegu spotkania i o tym, kto oraz jak długo będzie na niego czekał. Szczególnego znaczenia nabiera fakt, że wśród oczekujących znajdował się także prezydent Stanów Zjednoczonych, co Merkel interpretuje jako element symbolicznej gry o status i hierarchię w relacjach międzynarodowych.

Podobną funkcję pełni opisany przez Merkel epizod z Soczi. Putin, wiedząc o jej lęku, dopuszcza do niej swojego labradora Koni. Merkel wspomina: „Myślałam tylko, zachowaj spokój, skoncentruj się na fotografiach” (s. 380). Autorka zauważa jednocześnie zadowolenie widoczne na twarzy Putina, interpretując to wydarzenie nie jako żart, lecz jako świadomą próbę naruszenia równowagi interpersonalnej i testowania granic komfortu rozmówcy.

¹⁴ W studiach nad dyskursem politycznym język i praktyki komunikacyjne traktuje się jako aktywne formy tworzenia znaczeń i struktur władzy, które kształtują postrzeganie sytuacji politycznych i relacji między aktorami. Ramowanie odnosi się do sposobów selekcji i organizowania elementów przekazu, co wpływa na interpretację treści politycznych oraz strategii perswazji i utrzymania władzy. Zagadnienie to szczegółowo omawia Agata Małyska w pracy *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, w której prezentuje metody analizy dyskursu politycznego i interakcyjnych strategii komunikacyjnych, w tym te związane z organizacją przekazu i relacji interpersonalnych w dyskursie politycznym.

Fundamentalnym komponentem strategii Putina jest także retoryczna ofensywa wymierzona w Zachód oparta na konstrukcjach dyskursywnych przedstawiających Rosję jako obrońcę globalnej równowagi. Merkel przywołuje jego przemówienie monachijskie z 2007 roku, w którym stwierdza on, że „pewne normy, a właściwie prawie cały system prawny państwa, oczywiście przede wszystkim Stanów Zjednoczonych, przekroczyły swoje granice we wszystkich sferach” (s. 450). Merkel interpretuje tę wypowiedź jako próbę delegitymizacji przeciwnika politycznego, polegającą na przedstawieniu działań Zachodu jako naruszenia zasad ładu międzynarodowego. Istotne jest przy tym, że, jak zauważa autorka, Putin pomija odniesienia do konfliktów i naruszeń prawa międzynarodowego w bezpośrednim otoczeniu Rosji, co narratorka odczytuje jako element selektywnej moralizacji, krytyki Zachodu połączonej z milczeniem na temat własnej odpowiedzialności (s. 450).

Z analogicznym mechanizmem, jak relacjonuje Merkel, mierzyli się ona, Emmanuel Macron i Wołodymyr Zełenski podczas negocjacji dotyczących Donbasu (Paryż, 2019). Putin „nalegał na przestrzeganie porozumień mińskich” (s. 702). Merkel interpretuje tę strategię jako przejaw kalkulacji wynikającej z reguły, że strona kontrolująca definicję sytuacji kontroluje również zakres możliwych działań politycznych. W dalszej części relacji autorka opisuje moment, w którym Putin zaczyna tracić zainteresowanie porozumieniem mińskim, co w jej ocenie sygnalizuje zmianę strategicznej kalkulacji i zapowiedź odejścia od ustaleń negocjacyjnych (s. 704).

W tym kontekście szczególnie interesujące są momenty pozornej elastyczności negocjacyjnej jak w dyskusji o tarczy antyrakietowej w 2007 roku. „Putin zaproponował, aby Amerykanie zrezygnowali z planów budowy systemu obrony przeciwrakietowej w Polsce i Czechach i zamiast tego podjęli współpracę z Rosją” (s. 381). W interpretacji Merkel jest to przykład taktyki negocjacyjnej polegającej na przejęciu kontroli nad strukturą debaty, poprzez przesunięcie punktu ciężkości rozmów i przedstawienie Rosji jako partnera racjonalnego i skłonnego do współpracy.

Znaczącym aspektem opisu Putina są także przywołane przez Merkel jego odniesienia do najnowszej historii Rosji. Wśród nich szczególnie miejsce zajmuje uznanie przez niego rozpadu ZSRR za „największą katastrofę geopolityczną XX wieku” (s. 379). Merkel interpretuje tę wypowiedź jako klucz do rozumienia sposobu myślenia Putina o polityce międzynarodowej. W jej ocenie wypowiedź powyż-

sza nie jest jedynie wyrazem nostalgii historycznej, lecz elementem ideologicznej rekonstrukcji przeszłości, mającym uzasadnić działania o charakterze neoimperialnym. Podobnie Merkel interpretuje rozmowę w Tomsku z 2006 roku, podczas której Putin stwierdził, że „rosyjska konstytucja dopuszcza ponowny wybór prezydenta po jednej kadencji przerwy” (s. 378). Autorka odczytuje tę uwagę jako sygnał polityczny, zapowiadający przyszłe działania legislacyjne umożliwiające Putinowi utrzymanie władzy.

Nie bez znaczenia pozostają również opisy drobnych gestów Putina, które Merkel interpretuje jako element fasady uprzejmości połączonej z demonstracją kontroli. Podarowany jej w 2006 roku duży pluszowy pies jako „wyjątkowy prezent” (s. 380) autorka odczytuje jako działanie symboliczne, w którym dominacja realizuje się poprzez grę na emocjach, symbolach i sytuacyjnej asymetrii.

W relacji Merkel wszystkie opisane działania układają się w spójną strukturę komunikacyjną. Z perspektywy wcześniej zrekonstruowanego profilu semantycznego wizerunku Putina stanowią one rozwinięcie kategorii władzy, kontroli, strategicznej racjonalności oraz symbolicznej gry o status. Z przedstawionych opisów wyłania się obraz Putina nie tylko jako aktora geopolitycznego, lecz również jako świadomego reżysera sytuacji komunikacyjnych, w których sama relacja między uczestnikami spotkania staje się narzędziem realizacji celów politycznych.

Treść *Freiheit* pozwala również odtworzyć złożony wachlarz reakcji emocjonalnych Merkel wobec działań i stylu komunikacyjnego Putina. W narracji autorki emocje nie pełnią wyłącznie funkcji subiektywnego przeżycia, stają się także narzędziem analitycznym, umożliwiającym interpretację strategii komunikacyjnych partnera. Emocje ujawniają sięw precyzyjnie rekonstruowanych epizodach, w których możliwe jest wskazane zarówno typu afektu, jak i kontekstu sytuacyjnego oraz zastosowanej strategii regulacji emocjonalnej.

W początkowym okresie kontaktów dominowały emocje ciekawości oraz ostrożności, związane z procesem stopniowego rozpoznawania stylu działania Putina. Merkel opisuje pierwsze spotkania jako momenty intensywnej obserwacji zachowań rozmówcy, w których starała się zrozumieć znaczenie wysyłanych przez niego sygnałów. W jednym z fragmentów wspomina: „Nie miałam pojęcia, do czego zmierzał” (s. 378). Ciekawość, o której pisze Merkel, nie ma charakteru poznawczej neutralności, lecz stanowi element ostrożnego mapowania intencji Putina. Autorka zachowuje jednocześnie wyraźny

dystans interpretacyjny, który pozwala jej analizować zachowanie rosyjskiego przywódcy bez ujawniania własnych ocen w trakcie dyplomatycznej interakcji.

W okresie 2006–2008 widoczny jest wyraźny wzrost takich emocji negatywnych, jak irytacja, frustracja oraz dyskomfort, pojawiających się w reakcji na dominacyjne gesty Putina. Przykładem jest opis szczytu G8, podczas którego spóźnienie rosyjskiego prezydenta wywołało w Merkel silną irytację, którą musiała ukryć wobec innych uczestników: „Na zewnątrz rozmawiałam swobodnie z innymi, ale w środku gotowałam się ze złości” (s. 375). Zewnętrzne opanowanie stanowiło w tej sytuacji świadomie przyjętą strategię regulacji emocji, umożliwiającą utrzymanie roli gospodarza spotkania oraz uniknięcie ujawnienia słabości wobec partnera stosującego strategię dominacyjną. Podobną funkcję pełniła fasada opanowania podczas rozmów w Moskwie w 2006 roku, gdzie Merkel, jak sama przyznaje, musiała balansować między wymogami protokołu dyplomatycznego a osobistym poczuciem frustracji: „Robiłam dobrą minę do złej gry” (s. 380). Autorka wskazuje przy tym zasadę, którą przyjmowała w trudnych sytuacjach dyplomatycznych *never explain, never complain* (s. 380). Strategia ta polegała na utrzymaniu dystansu komunikacyjnego oraz na świadomym wykorzystywaniu ironii jako subtelного środka modulowania przekazu. Dystans ten pełnił funkcję strategii ochronnej, która umożliwiała rozpoznanie intencji Putina przy jednoczesnym zachowaniu kontroli nad własną ekspresją emocjonalną oraz ograniczaniu ryzyka eskalacji napięć w toku negocjacji.

Merkel w swojej narracji ujawnia także emocje o charakterze moralnym, szczególnie w kontekście retoryki Putina skierowanej przeciwko Zachodowi. Reakcja ta ujawnia się m.in. w odniesieniu do jego przemówienia monachijskiego z 2007 roku, które autorka interpretuje jako moment szczególnego napięcia aksjologicznego. Była kancierka pisze:

Najbardziej irytowała mnie jego hipokryzja. Ani słowa o nierozwiązanych konfliktach tuż za jego progiem w Górskim Karabachu, Mołdawii i Gruzji, krytyka interwencji NATO w Serbii, ale ani słowa o okrucieństwach Serbów podczas rozpadu byłej Jugosławii, ani słowa o rozwoju sytuacji w samej Rosji (s. 450).

Oburzenie pełni w tym przypadku funkcję epistemiczną, ponieważ sygnalizuje rozpoznanie dysonansu między deklarowaną przez Putina moralnością polityczną a selektywnym pomijaniem odpowiedzialności Rosji za konflikty w regionach, w których państwo to dąży do

utrzymania swojej strefy wpływów. W ten sposób opisana przez Merkel emocja staje się elementem interpretacji rosyjskiego dyskursu politycznego i wykracza poza poziom reakcji osobistej.

Istotnym elementem strategii adaptacyjnej Merkel jest również racjonalne argumentowanie, które pojawia się w sytuacjach konfrontacji z narracją Putina. Przykładem jest rozmowa w Tomsku w 2006 roku, w której prezydent Rosji sugeruje, że protesty na kijowskim Majdanie były finansowane przez Zachód. Merkel odpowiada wówczas, odwołując się do własnego doświadczenia: „Ale przecież w NRD nie zostaliśmy nakłonieni do pokojowej rewolucji pieniędzmi Amerykanów. Chcieliśmy jej i zmieniła ona nasze życie na lepsze. Dokładnie tego samego chcieli ludzie w Ukrainie” (s. 378). Przytoczenie opisu z własnej biografii pełni tu funkcję kontrnarracyjną, ponieważ wprowadza alternatywną ramę interpretacyjną, podważającą narrację Putina i rekonfigurującą znaczenie analizowanych wydarzeń. W ten sposób autorka wykorzystuje doświadczenie osobiste jako argument w sporze o interpretację zjawisk o charakterze społecznym i politycznym, przeciwstawiając narracji delegitymizującej oddolne mobilizacje społeczne narrację odwołującą się do doświadczenia społecznego zaangażowania i własnych motywacji uczestników protestów.

W późniejszym okresie relacji (2013–2015) w narracji Merkel pojawia się strategiczna asertywność, połączona z próbą mediacji między stronami konfliktu. Przykładem jest opis sytuacji w Wilnie w 2013 roku, kiedy autorka komentuje działania Putina wobec Wiktora Janukowycza: „Strach wyciekał z każdego milimetra jego skóry. Prawdopodobnie sam zdawał sobie sprawę, że znalazł się między młotem a kowadłem. Putinowi udało się odebrać mu przewagę i przeciągnąć Ukrainę na swoją stronę” (s. 468). Opis ten stanowi interpretację skuteczności presji wywieranej przez Putina, która prowadzi do osłabienia pozycji negocjacyjnej partnera. W negocjacjach dotyczących Donbasu (2015) Merkel starała się natomiast ograniczyć możliwość jednostronnych ustępstw. Jak podkreśla: „Dla Hollande’a i dla mnie ważne było, aby nie negocjować z Putinem niczego, co nie zostało wcześniej uzgodnione ze stroną ukraińską” (s. 485). Asertywność ta miała charakter proceduralny i koordynacyjny, podporządkowany utrzymaniu kontroli nad ramowaniem sytuacji negocjacyjnej i utrzymaniu podmiotowości strony słabszej.

W okresie 2014–2021 wobec malejącej możliwości prowadzenia dialogu z Putinem, emocje Merkel ewoluują w kierunku realistycznej i zdystansowanej oceny. Przykładem jest opis spotkania w Moskwie

w 2021 roku, podczas którego autorka odczuła wyraźne ograniczenie możliwości wpływu na rosyjskiego przywódcę: „Miałam wrażenie, że prezydent Putin był już myślami przy następnym rządzie niemieckim i nie wyrażał zainteresowania omawianiem ze mną ważnych tematów” (s. 705). Wycofanie nie oznacza tu rezygnacji z dialogu, stanowi raczej rozpoznanie granic sprawczości dyplomatycznej w sytuacji, gdy partner nie wykazuje zainteresowania kontynuowaniem rozmów.

W ostatniej fazie, to jest po wtargnięciu wojsk rosyjskich na Ukrainę w 2022 roku, w narracji Merkel pojawia się wyraźne moralne potępienie działań Putina. Autorka interpretuje te wydarzenia w kategoriach krytyki moralnej i prawnej:

Po ataku Rosji na Krym w 2014 r. rzekoma operacja specjalna Putina była niczym innym jak kolejnym najazdem, tym razem na całą Ukrainę, w wyniku którego Rosja naruszyła integralność terytorialną i suwerenność niepodległego państwa, co stanowiło rażące złamanie prawa międzynarodowego (s. 444).

Afektywny wymiar tej wypowiedzi łączy komponentę emocjonalną z jednoznaczną oceną normatywną. W tej perspektywie emocje Merkel mają charakter refleksji moralno-politycznej, współtworząc obraz Putina jako przywódcy działającego w sposób wyrachowany i pozbawiony skrupułów.

WNIOSKI

Analiza autobiografii *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021* pozwoliła zrekonstruować model interpretacyjny wizerunku Putina obecny w narracji Angeli Merkel.

Rekonstrukcja jądra semantycznego, oparta na powtarzalnych elementach leksykalnych oraz kontekstach ich użycia wskazuje, że autorka postrzega rosyjskiego prezydenta przede wszystkim przez pryzmat kategorii władzy, kontroli oraz geopolitycznej rywalizacji. Kategorie te porządkują sposób ujmowania zarówno jego decyzji politycznych, jak i sposób prowadzenia komunikacji dyplomatycznej.

W toku analizy możliwe było wyróżnienie trzech wzajemnie powiązanych poziomów konstrukcji tego wizerunku. Pierwszy z nich stanowi poziom semantyczny, obejmujący słowa-klucze i pola znaczeniowe organizujące obraz Putina w narracji Merkel. Drugi poziom tworzą strategie komunikacyjne, obejmujące zarówno działania werbalne, jak i performatywne akty komunikacji, takie jak demon-

stracyjne gesty, inscenizacje czy manipulacyjne zarządzanie czasem. Trzecim poziomem są reakcje emocjonalne byłej kanclerki, które, jak pokazuje analiza, wykraczają poza wymiar osobistego komentarza i współtworzą interpretację relacji władzy ujawniających się w interakcjach dyplomatycznych z Putinem.

Zestawienie tych trzech perspektyw pozwala uchwycić spójny schemat interpretacyjny, w którym działania Putina przedstawiane są jako konsekwentne próby utrzymania przewagi negocjacyjnej oraz kontroli nad sytuacją polityczną. Merkel nie ogranicza się przy tym do rejestrowania faktów, lecz podejmuje również ich interpretację, uwzględniając subtelne sygnały gry o władzę zarówno obecne w treści wypowiedzi, jak i w gestach czy symbolicznej organizacji przestrzeni komunikacyjnej. W tym sensie autobiografia staje się źródłem wiedzy o mechanizmach komunikacji politycznej, pozwalającym na pogłębione zrozumienie sposobów funkcjonowania rosyjskiej dyplomacji w relacjach międzynarodowych.

Relacje Merkel–Putin można interpretować jako zapis politycznych doświadczeń oraz zarazem jako studium dyplomacji prowadzonej w warunkach asymetrii władzy. Autobiografia pełni w tym kontekście funkcję narzędzia poznawczego, umożliwiającego rekonstrukcję wzorców interakcyjnych oraz sposobów interpretowania zachowań partnera politycznego. Dzięki temu możliwe jest uchwycenie przebiegu relacji, w których negocjacje stają się procesem obejmującym nie tylko wymianę argumentów, ale również zarządzanie percepcją, emocjami i symbolami władzy.

Wnioski wynikające z tej analizy wykraczają poza jednostkową historię spotkań Merkel z Putinem. Narracja autorki ujawnia bowiem szersze mechanizmy funkcjonowania współczesnej dyplomacji prowadzonej w warunkach nieprzewidywalności, presji politycznej oraz asymetrii sił. Pokazuje ona, że negocjacje z Putinem wymagają zarówno kompetencji proceduralnych, jak i zdolności rozpoznania strategii komunikacyjnych partnera, utrzymywania kontroli nad sposobem definiowania sytuacji oraz świadomego zarządzania własnymi reakcjami emocjonalnymi. W tym sensie wspomnienia Merkel potwierdzają, że dyplomacja XXI wieku jest procesem złożonej interakcji poznawczej i komunikacyjnej, w której emocje, strategie komunikacyjne oraz narracje polityczne współtworzą wspólną przestrzeń podejmowania decyzji. Analiza tej perspektywy zarówno pozwala lepiej zrozumieć sposób interpretowania działań Putina przez wieloletnią liderkę rządu niemieckiego, jak i uchwycić mechanizmy

kształtujące współczesne negocjacje międzynarodowe w warunkach konfliktu i napięcia geopolitycznego.

REFERENCES

- Bartmiński, Jerzy. *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007.
- Ciesek-Ślizowska, Bernadetta, Duda, Beata, Sujkowska-Sobisz, Katarzyna. "Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej." *Tekst i dyskurs – Text und Diskurs*, 2020, no. 13: 63–79.
- Czachur, Waldemar. *Diskursive Weltbilder im Kontrast. Linguistische Konzeption und Methode der kontrastiven Diskursanalyse deutscher und polnischer Medien*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT and Waldemar Czachur, 2011.
- Czempka-Wiewióra, Maria. "'Pisanie z pamięci' – strategie narracyjne we współczesnej literaturze autobiograficznej." *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 2011, no. 14 (2): 192–202.
- Dryll, Elżbieta, Cierpka, Anna. "Narracja autobiograficzna w biegu życia." *Człowiek i Społeczeństwo*, 2023, vol. 56: 23–43.
- Dudek-Waligóra, Gabriela. "Taktyki uznania i rozwiązania problemu jako główne wyznaczniki przywództwa w dyskursie W.W. Putina." *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica*, 2018, no. 16: 41–49.
- Gala, Paulina. "Wizerunek i kierunki polityki Władimira Putina w mediach społecznościowych w kampanii prezydenckiej w 2018 roku." *Polityka i Społeczeństwo*, 2018, vol. 16, no. 3: 33–47.
- Gawarkiewicz, Roman. "Die militärische Spezialoperation. Mythen und Schlagwörter der russischen Propaganda." *Schlagwörter und argumentative Topoi im europäischen Diskurs über den Krieg in der Ukraine*. Brzozowska-Szulc, Magdalena, Rodziejewicz, Barbara (eds.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2024: 19–52.
- Gawarkiewicz, Roman. *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy–Niemcy–Rosjanie*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011.
- Gawarkiewicz, Roman. "Krieg in der Ukraine. Schlagwörter ausgewählter europäischer Pressendiskurse. Eine komparative Analyse." *Schlagwörter und argumentative Topoi im europäischen Diskurs über den Krieg in der Ukraine*. Brzozowska-Szulc, Magdalena, Rodziejewicz, Barbara (eds.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2024: 165–176.
- Gawarkiewicz, Roman. "Narracja wojenna prezydenta Federacji Rosyjskiej. Analiza przestrzeni mentalnej wygenerowanej przez W. Putina w wystąpieniach do narodu." *Przegląd Wschodniosłowiański*, 2024, vol. 15, no. 2: 181–197.
- Gawarkiewicz, Roman. "Polsko-, niemiecko- i rosyjskojęzyczny obraz 'innego' i 'obcego'. Analiza porównawcza pól asocjacyjnych." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2020, t. 45, no. 2: 147–161.
- Gawarkiewicz, Roman. "Profile semantyczne przyjaciela i wroga w polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznym obrazie świata." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2021, t. 47, no. 1: 51–69.

- Kablukov, Evgenii. "Иосиф Сталин и Владимир Путин: практики конструирования образа политического лидера в дискурсе советских и российских медиа." *Przegląd Wschodniosłowiański*, 2020, vol. 11, no. 2: 73–84.
- Karwat, Mirosław. *O złośliwej dyskredytacji. Manipulowanie wizerunkiem przeciwnika*. Warszawa: PWN, 2007.
- Lewis, Richard. *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*. London–Boston: Nicholas Brealey International, 2006.
- Małyńska, Agata. *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Merkel, Angela, Baumann, Beate. *Freiheit. Erinnerungen 1954–2021*. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, 2024.
- Mikułowski Pomorski, Jerzy. *Jak Narody porozumiewają się w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*. Kraków: Universitas, 2006.
- Nęcki, Zbigniew. "Chwyty negocjacyjne — przegląd zagadnień." *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*, 2019, vol. 48, no. 2: 129–146.
- Ożóg, Kazimierz. *Język w służbie polityki*. Warszawa: PWN, 2004.
- Potocka-Sigłowy, Urszula. *Komunikowanie polityczne w Rosji: specyfika dyskursu prezydenckiego*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2019.
- Skarżyńska, Krystyna. "Prezydent na trudne czasy: analiza psychologiczno-społeczna." *Studia Politologiczne*, 2016, no. 42: 124–140.
- Stovickova, Zina. "Model Putin Forever: A Critical Discourse Analysis on Vladimir Putin's Portrayal in Czech Online News." *Central European Journal of Communication*, 2021, vol. 14, no. 1 (28): 44–61.
- Trendowicz, Marcin. "Stirlitz na prezydenta. Wykorzystanie obrazu Stirlitza w kształtowaniu wizerunku Władimira Putina." *Przegląd Rusycystyczny*, 2021, no. 4 (176): 219–238.
- Żardecka, Magdalena. "Pomiędzy narracją a tożsamością. Meandry autobiografii." *Człowiek i społeczeństwo*, 2023, vol. 56: 45–69.

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

JĘZYK ROSYJSKI W POLSCE: AKTUALNA SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA

RUSSIAN IN POLAND: CURRENT SOCIOLINGUISTIC SITUATION

This article aims to present the role of Russian in the Polish linguistic sphere and the changes in its position over recent decades. In the late 1980s, it was the most widely known foreign language among Poles, but political transformation, socio-economic changes, and a pro-Western orientation in foreign policy have led to a gradual decline in its role. This has been influenced, among other things, by changes in education, where Russian has gone from being the first and mandatory foreign language to one of several optional, giving way not only to English but also to other Western European languages. Russian is spoken in Poland not only by Poles and the Russian minority but mainly by immigrants from the former USSR, primarily Ukraine and Belarus. The article discusses changes in the use of Russian, attitudes towards it, and its current functioning in the press, education, social media, and various social and national groups.

Keywords: Russian language, Ukrainian language, language situation in Poland, sociolinguistics, the language of minorities, migration, language policy

WSTĘP

Sytuacja językowa jako podstawowa kategoria socjolingwistyki to zespół systemów językowych (tzn. języków i ich wariantów), wykorzystywanych przez jednostki tworzące wspólnotę w obrębie regionu, ustroju polityczno-terytorialnego lub państwa¹. Sytuacje językowe opisuje się według kilku kryteriów, z których najważniejsze to liczba języków wykorzystywanych w granicach danego społeczeństwa lub państwa, ich funkcje społeczne oraz wzajemne relacje między nimi. Są to elementy wykorzystywane w postulowanym przez Eina-

¹ Н. Мечковская, *Социальная лингвистика*, Аспект Пресс, Москва 1996, s. 101.

ra Haugena² podejściu do opisu języków, określonym jako ekologia językowa lub ekolingwistyka. Polega ona na wieloaspektowym przedstawieniu sytuacji językowej z uwzględnieniem standaryzacji języka, jego funkcji w społeczeństwie, sfer użycia, relacji z innymi językami i jego statusu politycznego. Polska jest krajem wielojęzycznym: poza językiem polskim, który ma status urzędowego, istnieją dialekty i języki mniejszości etnicznych lub narodowych, w tym język kaszubski, który na mocy znowelizowanej w 2005 roku Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym ma status języka regionalnego³.

Adam Pawłowski⁴ rozróżnia cztery modele polityki językowej stosowane w krajach europejskich, w tym występujący w Polsce (a poza tym w Austrii, Bułgarii, Chorwacji, Hiszpanii, Serbii, Słowacji i in.) model monolingwalny umiarkowany: konstytucja określa język oficjalny państwa (w szczególności język urzędowy), jednocześnie gwarantując szeroki zakres praw członkom mniejszościowych grup językowych. Artykuł 27 rozdziału I „Rzeczpospolita” Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (uchwalonej 2 kwietnia 1997) brzmi: „W Rzeczypospolitej Polskiej językiem urzędowym jest język polski. Przepis ten nie narusza praw mniejszości narodowych wynikających z ratyfikowanych umów międzynarodowych”. Artykuł 35 rozdziału II „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela” dotyczy mniejszości narodowych:

1. Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury. 2. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej.

Według danych Narodowego Powszechnego Spisu Ludności rosyjska mniejszość narodowa w Polsce w roku 2002 liczyła 6103 osób, w 2011 roku 13 000 osób, a w 2021 – 15 977 osób⁵. Liczba pochodzących z Ro-

² E. Haugen, *The Ecology of Language. Essays by Einar E. Haugen*, A. Dil (red.), Stanford University Press, Stanford 1972.

³ Zgodnie z ustawą w gminach, w których mniejszość narodowa liczy co najmniej 20% ludności, należące do niej osoby mogą posługiwać się w komunikacji urzędowej językiem mniejszości.

⁴ A. Pawłowski, *Język w konstytucjach wybranych państw europejskich*, „Poradnik Językowy” 2004, nr 4, s. 13 i n.

⁵ Główny Urząd Statystyczny, *Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależ-*

sji rezydentów zagranicznych w Polsce na dzień 30 czerwca 2025 wynosiła 18 046 osób⁶.

Liczba użytkowników języka nie pokrywa się jednak z liczbą osób, deklarujących przynależność do określonej narodowości. Jest tak dlatego, że — po pierwsze — część tych osób to potomkowie migrantów do Rzeczypospolitej z XVII i XVIII wieku (głównie staroobrzędowców), a także Rosjan, którzy pozostali w Polsce po emigracji porewolucyjnej (w tym dezertów z okresu wojny polsko-bolszewickiej), a także po powojennym podziale granic. Osoby te urodziły się w Polsce i na co dzień posługują się językiem polskim, a język rosyjski fragmentarycznie pełni funkcje specjalistyczne (np. w dyskursach religijnych). Po drugie, językiem rosyjskim posługują się współcześni migranci z krajów byłego ZSRR, przede wszystkim z Białorusi, Ukrainy i Mołdawii, z których większość nie deklaruje narodowości rosyjskiej. Po trzecie, język rosyjski jest drugim (trzecim, czwartym itd.) językiem obcym rdzennych mieszkańców Polski. Znajomość rosyjskiego znajduje m.in. wyraz w stosowaniu makaronizmów i reminiscencji pochodzenia rosyjskiego. W środowisku inteligencji szeroko znany jest cytat z wiersza Fiodora Tiutczewa:

Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная стать —
В Россию можно только верить!

Słowa te przywołuje m.in. Krzysztof Masłoń w artykule *Buratino, won!* na łamach konserwatywnego periodyku „Do Rzeczy”⁷. Skoro autor posługuje się cytatem w języku rosyjskim, można wnioskować, że jest użytkownikiem tego języka, choćby mało aktywnym, a skoro zamieszcza rosyjskojęzyczny cytat w tekście dziennikarskim, zakłada znajomość języka rosyjskiego również w środowisku swoich czytelników.

Z uwagi na to, że sytuacja demograficzna w Polsce ciągle się zmienia, zwłaszcza w kontekście trwającej wojny rosyjsko-ukraińskiej, zachodzą też zmiany w sytuacji językowej, przede wszystkim stopniowa

ności do wyznania religijnego, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaloznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html> (21.01.2026).

⁶ Portal rządowy „Migracje.gov.pl”, <https://migracje.gov.pl> (07.09.2025).

⁷ K. Masłoń, *Buratino, won!* „Do Rzeczy” 2022, nr 17–18, <https://dorzeczy.pl/opinie/292657/maslon-buratino-won.html> (08.09.2025).

redukcja sfer używania języka rosyjskiego i jego przewartościowania. Wymaga to analizy zachodzących w tym obszarze procesów socjolingwistycznych, przede wszystkim analizy środowiska użytkowników oraz sfer używania języka. W pierwszym rozdziale artykułu przedstawimy krótki przegląd zmian w zakresie funkcjonowania języka rosyjskiego w Polsce w ciągu ostatnich dziesięcioleci, a w drugim — jego obecną sytuację socjolingwistyczną.

1. JĘZYK ROSYJSKI W POLSCE: OD POWOJNIA DO WSPÓŁCZESNOŚCI

Funkcjonowanie języka rosyjskiego w Polsce po drugiej wojnie światowej można podzielić na trzy okresy: 1) okres PRL; 2) okres po zmianie ustrojowej 1989 roku; 3) okres współczesny — po rosyjskiej inwazji na Ukrainę. W każdym z tych okresów występuje inne społeczno-polityczne uwarunkowanie statusu języka, jego funkcji i wizerunku, choć Władysław Figarski w stylu wyraźnie publicystycznym pisze, że stosunek do języka rosyjskiego w Polsce zawsze był negatywny: „Więcej u Polaków [w stosunku do języka rosyjskiego] niechęci, drwiny i lekceważenia niż normalności, nie mówiąc już o tak potrzebnej w tej kwestii racjonalności. Tak było od dawna, a chciałoby się powiedzieć — od zawsze”⁸.

W okresie PRL (lepsza lub gorsza) znajomość języka rosyjskiego miała charakter masowy — z kilku względów. Po pierwsze, język rosyjski wprowadzono do szkół na mocy zarządzenia Ministra Oświaty z 12 czerwca 1945 roku⁹. Stał się on obowiązkowym językiem obcym we wszystkich szkołach i uczelniach wyższych¹⁰. W liceach, szkołach zawodowych i wyższych młodzież dodatkowo miała do wyboru jeden z trzech języków zachodnioeuropejskich: angielski, francuski lub niemiecki¹¹.

⁸ W. Figarski, *Język rosyjski w Polsce — fakty i mity*, „Przegląd Rusycystyczny” 2008, nr 1, s. 87.

⁹ O. Opólska-Danecka, *Nauczanie języka rosyjskiego w szkołach polskich od r. 1945 do chwili obecnej*, „Język Rosyjski” 1954, nr 6(34), s. 7.

¹⁰ W. Figarski, *Język rosyjski w Polsce...*, s. 89; A. Jurek, *Języki obce dawniej i dziś. Cz. II: Z historii nauczania języków obcych w Polsce — od okresu Polski Ludowej*, „Języki Obce w Szkole” 2007, nr 2, s. 4; M. Karolczuk, *Nauczanie języka rosyjskiego jako drugiego języka obcego z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Prymat, Białystok 2016, s. 112; H. Komorowska (red.), *Kształcenie językowe w Polsce. 60 lat czasopisma Języki Obce w Szkole*, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2017, s. 22.

¹¹ A. Jurek, *Języki obce dawniej i dziś...*, s. 4 i n.

Halina Zająć¹² pisze, że początkowo „zalecano równomierne uwzględnienie tych języków i unikanie wyraźnej przewagi któregośkolwiek z nich w szkole”, jednak stopniowo język rosyjski zdominował języki zachodnioeuropejskie — zarówno ze względów praktycznych (w szkołach, zwłaszcza na prowincji, brakowało nauczycieli innych języków), jak i ze względów ideologicznych: władze edukacyjne faworyzowały rosyjski jako „język braterstwa narodów socjalistycznych”. Michał Sarnowski przywołuje charakterystyczny pod tym względem fragment jednego z ówczesnych programów nauczania:

Język rosyjski powinien współdziałać z innymi przedmiotami nauczania w kształtowaniu postaw i przekonań właściwych obywatelowi w pełni zaangażowanemu i oddanemu sprawom socjalistycznej ojczyzny, a w szczególności sprzyjać rozumieniu dziejowej racji przyjaźni i współpracy ze Związkiem Radzieckim¹³.

Mimo powszechności języka rosyjskiego w szkolnictwie¹⁴ „poziom nauczania i jego efekty okazywały się zdecydowanie mierne”¹⁵. Nauczanie języka rosyjskiego „nie miało [...] celów komunikacyjnych, a nosiło charakter komunikatu politycznego na temat funkcjonujących wówczas sojuszy”¹⁶.

Po drugie, szerokiej znajomości języka rosyjskiego sprzyjała także popularność kultury rosyjskiej, zwłaszcza literatury i filmu — niekoniecznie ze względów politycznych. Popularność ta szczególnie się nasiliła w okresie odwilży, m.in. dzięki twórczości takich literatów i bardów, jak Michaił Bułhakow, Bułat Okudźawa, Władimir Wysocki, Andriej Wozniesiński, Jewgienij Jewtuszenko i in. Regularnie organizowano Dni Kultury Radzieckiej, a w latach 1965–1989

¹² H. Zająć, *Ewolucja teorii nauczania języka rosyjskiego w szkole polskiej w latach 1950–2000*. Cz. I: *Metody glottodydaktyczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2008, s. 8.

¹³ M. Sarnowski, *Ideologizacja polskich podręczników do nauki języka rosyjskiego — próba rekonesansu*, w: I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa (red.), *Ideologie w słowach i obrazach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 196.

¹⁴ Figarski, powołując się na źródła rosyjskie, przytacza liczbę 7 117 000 Polaków, uczących się języka rosyjskiego w 1974 roku. W. Figarski, *Język rosyjski w Polsce...*, s. 89.

¹⁵ H. Komorowska, *Kształcenie nauczycieli języków w obcych w Polsce — osiągnięcia i trudności*, w: L. Aleksandrowicz-Pędich, H. Komorowska (red.), *Kształcenie nauczycieli języków obcych w Polsce. Narodziny systemu. Przykłady funkcjonowania. Potrzeby*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1999, s. 10.

¹⁶ Tamże.

popularny w społeczeństwie Festiwal Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze.

Sytuacja radykalnie zmieniła się w latach 90. XX wieku wraz ze zmianą ustroju społeczno-politycznego w Polsce. „Uwolnienie się Polski spod wpływów Związku Radzieckiego”, o którym pisze Kazimierz Ożóg jako o jednej z cech demokratyzacji, spowodowało, że język rosyjski stracił pozycję priorytetową: przestał on być przedmiotem obowiązkowym w szkołach¹⁷, a uczniowie otrzymali możliwość wyboru jednego języka obcego w wyższych klasach szkoły podstawowej i dwóch języków w szkołach średnich¹⁸. O ile jeszcze w drugiej połowie lat 80. XX wieku dominacja języka rosyjskiego w szkolnictwie była absolutna, a lekcje rosyjskiego stanowiły 83% wszystkich zajęć z języków obcych w polskich szkołach podstawowych i średnich, o tyle pod koniec stulecia było to już tylko 24%, w pierwszej dekadzie XXI wieku – 5,3%, a pod koniec drugiej dekady – 1,7%¹⁹. Pozycję rosyjskiego stopniowo przejmowała i przejęła angielszczyzna – właśnie lekcje angielskiego stanowią obecnie ok. 92% wszystkich zajęć językowych w polskich szkołach²⁰.

Marzanna Karolczuk²¹ pisze, że transformacja ustrojowa wiązała się z symbolicznym oczyszczeniem przestrzeni edukacyjnej z narzuconych wcześniej elementów ideologicznych, co w praktyce oznaczało usunięcie języka rosyjskiego jako „komunistycznego” ze szkół. Zdaniem Karolczuk nie korespondowało to „z nowoczesnym rozumieniem rzeczywistości i idei porozumiewania się ludzi różniących się między sobą kulturą, tradycjami oraz doświadczeniem historycznym”, jednak reakcja odwetowa²² na wieloletni przymus językowy

¹⁷ K. Ożóg, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza”, Rzeszów 2001, s. 16.

¹⁸ W. Figarski, *Glottodydaktyka rusycystyczna w Polsce – tradycje i współczesność*, w: J. Lukszyn (red.), *Publikacja jubileuszowa III. Lingwistyka stosowana – języki specjalistyczne – dyskurs zawodowy*, Wydawnictwo Katedry Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 102; A. Jurek, *Języki obce dawniej i dziś...*, s. 9; H. Zajac, *Ewolucja teorii nauczania języka rosyjskiego...*, s. 11.

¹⁹ A. Pawłowski, *The linguistic landscape of modern Poland: A return to the future?* w: T. Schoonheim, J. Van Hoorde (red.), *Language Variation: A Factor of Increasing Complexity and a Challenge for Language Policy within Europe: Contributions to the EFNIL Conference 2018 in Amsterdam*, Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2019, s. 165.

²⁰ Tamże.

²¹ M. Karolczuk, *Nauczanie języka rosyjskiego...*, s. 116.

²² Określenia *odwet* używa też Figarski: „Rozpoczął się mianowicie czas odwetu, tj. eliminowania tego języka ze szkół i to na skalę masową, ponury czas dyskry-

była tak silna, że wielu rusycystów było zmuszonych do przekwalifikowania się i nauczania innych przedmiotów²³.

Ponieważ od 1990 roku status rosyjskiego został zrównany z innymi językami obcymi i był on częścią oferty dydaktycznej w wyższych klasach szkoły podstawowej, w szkołach średnich i na uczelniach wyższych, powstała konieczność wypracowania nowej koncepcji nauczania tego języka, a także nowej ideologii kształcenia językowego — postawienia akcentu na „otwartość i tolerancję wobec innych kultur, języków, obyczajów oraz poszanowanie przedstawicieli innych krajów”²⁴.

Mimo powszechnych trendów dekomunizacji i westernizacji kultura rosyjska w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku nie zniknęła całkowicie. Nastąpiło przewartościowanie Rosji i kultury rosyjskiej, czemu szczególnie sprzyjała „odwilż kulturowa” i liberalizacja mediów w Rosji za czasów Borysa Jelcyna (1991–1999). Rozkwit kultury alternatywnej, undergroundu, a także popkultury na wzór zachodni budził zainteresowanie Rosją jako krajem przemian. Za przykład może posłużyć popularność (szczególnie w pierwszej połowie lat 2000.) zespołu muzyki popkulturowej *Tatu*: kontrowersyjny wizerunek zespołu oraz nowoczesne brzmienie było atrakcyjne dla polskiej młodzieży. Wielu młodych Polaków znało i powtarzało refren jednej z piosenek tego zespołu *Nas nie dogoniat*. Był on też wielokrotnie używany jako tekst precedensowy w artykułach dziennikarskich, jako wpis na portalach społecznościowych, jako naklejka na samochód w ofercie firm handlowych, jako mem itd.

2. JĘZYK ROSYJSKI W POLSCE PO ROSYJSKIEJ INWAZJI NA UKRAINĘ

Prezydentura Władimira Putina (od 1999 roku z przerwą w latach 2008–2012) ukształtowała współczesny autorytarny model Rosji. Centralizacja władzy, ograniczenie wolności obywatelskich, likwidacja niezależnych mediów i organizacji pozarządowych, inwigilacja cyfrowa i kontrola internetu, cyberataki na procesy wyborcze w innych krajach, sabotaż infrastruktury, wojny hybrydowe to wszystko są

minowania zarówno samego języka, jak i jego nauczycieli. [...] Nie miało to nic wspólnego z nowoczesnym pojmowaniem świata i istotą porozumiewania się ludzi o różnych doświadczeniach historycznych, odmiennych kulturach i tradycjach”; W. Figarski, *Język rosyjski w Polsce...*, s. 93.

²³ W. Figarski, *Glottodydaktyka rusycystyczna w Polsce...*, s. 102.

²⁴ M. Karolczuk, *Nauczanie języka rosyjskiego...*, s. 118; W. Figarski, *Język rosyjski w Polsce...*, s. 96.

charakterystyczne cechy nowoczesnego autorytaryzmu o globalnych ambicjach, który łączy represyjną politykę wewnętrzną z ofensywnymi technikami wpływu międzynarodowego. Apogeum przemocy międzynarodowej w ramach autorytarnego rewizjonizmu, łączącego cechy klasycznego militarystyki z nowoczesnymi formami wojny hybrydowej i łamania prawa międzynarodowego, stała się inwazja Rosji na Ukrainę w 2022 roku. Pod względem socjolingwistycznym inwazja miała kilka konsekwencji. Po pierwsze, w Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy i Ameryki Północnej, radykalnie pogorszył się wizerunek Rosji, a jednocześnie też wizerunek języka rosyjskiego: został on obciążony symbolicznym ciężarem agresji militarnej. Według badań realizowanych przez Pew Research Centre, w czerwcu 2022 roku tylko 2 % Polaków miało pozytywny stosunek do Rosji, podczas gdy aż 97 % wyrażało opinię negatywną²⁵. Dlatego i język rosyjski jako kluczowy atrybut rosyjskiej tożsamości stał się językiem agresora i symbolicznego przeciwnika. Nałożyły się to na wcześniejsze problemy i słabnąca pozycja społeczną języka rosyjskiego. Na przykład, od roku szkolnego 2019–2020 zawieszono Olimpiadę Języka Rosyjskiego z powodu wycofania się Uniwersytetu Warszawskiego i braku chętnych do przejścia inicjatywy. Sytuację pogorszyła słabnąca pozycja rusycystyki oraz spadek zainteresowania językiem rosyjskim w kontekście agresji Rosji na Ukrainę i zerwanych kontaktów akademickich. Joanna Ćwiek-Świedcka²⁶ przytacza dane Ministerstwa Edukacji i Nauki, które wskazują na alarmujący spadek liczby placówek oferujących lekcje w ramach standardowych programów nauczania na poziomie podstawowym i średnim. Mniej jest szkół, które organizują lekcje języka rosyjskiego jako drugiego języka obcego — 970 na 14 000 szkół podstawowych i 1133 na 6800 szkół średnich (2023–2024) w porównaniu z 1136 szkołami podstawowymi i 1333 szkołami średnimi (2022–2023)²⁷.

Po drugie, wojna w Ukrainie spowodowała falę emigracji do krajów europejskich, w pierwszej kolejności do Polski. Od początku pełnoskalowej inwazji w lutym 2022 roku Polska przyjęła ponad 1,5 miliona ukraińskich uchodźców. Migranci z Ukrainy nie stanowią ję-

²⁵ D. Tilles, *Only 2% of Poles View Russia Favourably, Lowest of any Country in Global Study*, <https://notesfrompoland.com/2022/06/22/only-2-of-poles-view-russia-favourably-lowest-of-any-country-in-global-study/> (09.09.2025).

²⁶ J. Ćwiek-Świedcka, *Polskie szkoły rezygnują z nauczania języka rosyjskiego*, „Rzeczpospolita” 29.02.2024, <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art-39915041-polskie-szkoly-rezygnuja-z-nauczania-jezyka-rosyjskiego> (29.02.2024).

²⁷ Tamże.

zykowo jednorodnej grupy — ich kompetencje i preferencje językowe obejmują zarówno język ukraiński, jak i rosyjski.

Do opisu tej nowej sytuacji językowej stosujemy socjolingwistyczną teorię odmian języka. Ich typologia jest oparta na dwóch kryteriach: z jednej strony, jest to kryterium podmiotowe, czyli grupy użytkowników, a z drugiej strony — kryterium funkcjonalne, czyli obszary użytkowania²⁸. Uważamy, że te dwa kryteria mogą być wykorzystywane także przy opisie języków mniejszości: po pierwsze, należy wyodrębnić grupy użytkowników języka, po drugie — jego konteksty społeczne i formy komunikacji.

2.1. STAROBRZĘDOWCY

Starobrzędowcy pojawili się na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w końcu XVII wieku, kiedy to w Rosji nasiliły się represje wobec zwolenników starego obrządku po reformach patriarchy Niko-na. Największe i historycznie najstarsze skupiska starobrzędowców znajdują się na terenie Suwalszczyzny. Obecnie w Polsce funkcjonują trzy parafie starowierskie w Gabowych Grądach, Suwałkach i Wojnowie oraz okresowo używana molenna (świątynia starobrzędowców) w Wodзилkach. Są jedynie szacunkowe dane o liczbie użytkowników języka rosyjskiego w tym środowisku. Wspólnota (Wschodni Kościół Starobrzędowy) oficjalnie liczy 1260 osób, a powstała po schizmie w 2004 roku i zarejestrowana w 2013 Cerkiew Mariusza Jefimowa (Staroprawosławna Cerkiew Starobrzędowców) — 460 osób²⁹.

Język rosyjski występuje w tym środowisku w dwóch odmianach. Pierwsza to gwara, posiadająca cechy gwary pskowsko-nowogrodzkiej (z zachodnich dialektów środkowowielkoruskich)³⁰, mocno róż-

²⁸ S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003, s. 123; A. Kiklewicz, *Warianty języka: próba systematyzacji*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2009, nr 45, s. 69.

²⁹ Dane statystyczne pokrywają się z obserwacjami z badań terenowych; por. P. Cieląg, A. Góralczyk, G. Gudaszewski, Z. Pasek, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021*, Warszawa 2022, s. 104–105, https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/3/1/wyznania_religijne_w_polsce_w_latach_2019-2021.pdf; M. Głuszkowski, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2011, s. 24–26.

³⁰ M. Grupa-Dolińska, *Zachowane elementy dialektalne we frazeologii rosyjskiej gwary starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Prace Językoznawcze” 2022, nr 24 (2), s. 47–60.

niąca się od rosyjskiego języka literackiego, a także od współczesnych gwar pskowskich ze względu na dużą liczbę polskich zapożyczeń leksykalnych (adaptowanych i nieadaptowanych), polskie wpływy składniowe i fonetyczne (głównie w zakresie systemu spółgłoskowego). Znajomość gwary jest zróżnicowana: linie podziałów mają charakter pokoleniowy (młodzi–starzy) i lokalizacyjny (miasto–wieś). Najstarsi mieszkańcy wsi znają gwarę niemal tak dobrze, jak polszczyznę, a u osób młodszych i zamieszkujących miasta głównie występuje znajomość bierna, choć także wśród młodzieży trafiają się czynni użytkownicy języka odziedziczonego³¹.

Drugą odmianę stanowi rosyjski język literacki, znany osobom z grupy pokoleniowej 40+ — głównie dzięki edukacji szkolnej. W ankiecie przeprowadzonej w 2021 roku na niereprezentatywnej próbie, w której znalazły się głównie osoby aktywne w mediach społecznościowych, około 33% respondentów uznało swój stopień znajomości języka rosyjskiego za dobry.

Gwara jest używana w komunikacji codziennej wewnątrzspołecznościowej, najczęściej w środowisku wiejskim (Gabowe Grądy i Bór) lub na terenach przy molenniu w Suwałkach przed i po nabożeństwach, zwłaszcza z udziałem starszych osób; z najstarszymi osobami na wsi gwarą stara się mówić nawet młodzież. Obecność osób spoza wspólnoty powoduje przejście na polski³².

Rosyjski język literacki jest używany w działalności zawodowej, np. podczas spotkań biznesowych, w służbach granicznych lub w drobnym handlu na Litwie i Białorusi. Starsze osoby chętnie oglądają rosyjskojęzyczne kanały TV (głównie z Białorusi), a także słuchają muzyki, m.in. rosyjskiego szansonu.

Ponieważ staroobrzędowcy (zarówno osoby starsze, jak i młodsze) znają na tym samym poziomie lub wyższym język polski, funkcja komunikacyjna języka rosyjskiego jest znikoma — ma raczej znaczenie symboliczne: posługiwanie się nim jest wyrazem szacunku dla tradycji. Nazwy rosyjskie są przede wszystkim używane w określonych obszarach tematycznych (takich jak tradycyjne ubiory, narzędzia, kuchnia, obrzędowość), gdy brakuje odpowiedników w języku polskim. Zarówno gwara, jak i język literacki stanowi jeden z wyznaczników tożsamości tego środowiska, jest jej emblematem.

³¹ M. Głuszkowski, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania...*, s. 242–244.

³² С. Гжибовский, М. Глушковский, *Диалогия и сферы употребления польского языка и русского говора в общине старообрядцев сувальско-августовского региона (Польша)*, w: Л. Касаткин (red.), *Русские старообрядцы. Язык. Литература. История, Языки Славянской Культуры*, Москва 2013, s. 379–389.

2.2. MIGRANCI

Po aneksji Krymu i wojnie w Donbasie wzrosła liczba ukraińskich imigrantów w Polsce. Po 2020 roku fala owa przyspieszyła z powodu trudnej sytuacji gospodarczej w Ukrainie i ograniczeń pandemicznych w innych krajach UE. Inwazja Rosji na Ukrainę w lutym 2022 roku doprowadziła do największego kryzysu uchodźczego w Europie od czasów II wojny światowej: według danych ONZ do końca 2022 roku ponad 8 milionów Ukraińców opuściło kraj, z czego ponad 1,5 miliona znalazło schronienie w Polsce.

Drugim źródłem migracji jest Białoruś. Po tym, jak w 2020 roku reżim Aleksandra Łukaszenki brutalnie stłumił protesty antyrządowe, tysiące Białorusinów uciekło z kraju. Polska stała się głównym kierunkiem emigracji ze względu na sąsiedztwo, wsparcie instytucji demokratycznych oraz stypendia i programy pomocowe. Liczba migrantów z Białorusi wynosi około 133 tysięcy osób³³.

Na skutek migracji z Europy Wschodniej radykalnie wzrosła liczba osób, które w sferze publicznej posługują się językiem mniejszości: rosyjskim, ukraińskim lub (w mniejszym stopniu) białoruskim. O ile Białorusini w zdecydowanej większości posługują się rosyjskim³⁴ na poziomie rodzimych użytkowników³⁵ (*native speaker*), czego potwierdzeniem są w przeważającej części rosyjskojęzyczne grupy na Facebooku: *Беларусы ў Варшаве*³⁶ i *Белорусы в Польше*³⁷, o tyle językowe zwyczaje i preferencje migrantów ukraińskich są bardziej zróżnicowane. W przypadku wielu tych osób trauma wojenna spowodowała zmianę wyborów językowych (zjawisko określane jako zmiana języko-

³³ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Ukrainy (wg stanu na dzień 31 lipca 2024 r.)*, <https://www.gov.pl/attachment/831fe2c9-ecbc-4c06-a9d5-7380e82457ea> (14.10.2025).

³⁴ Język rosyjski w byłych republikach ZSRR (Kazachstanie, Ukrainie, Białorusi i in.) ma charakter wariantu funkcjonalnego, który różni się od standardowego języka rosyjskiego cechami leksykalnymi i fonetycznymi; Д. Шайбакова, *Является ли русский язык плюралистическим?* „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, t. 7 (2), s. 259.

³⁵ O. Chmiel, P. Kaźmierkiewicz, K. Sauka, A. Kulesa (red.), *Migracje Białorusinów do Polski i Unii Europejskiej. Krajobraz po sierpniu 2020 r.*, CASE-Center for Social and Economic Research, Warszawa, s. 38. <https://ideas.repec.org/p/sec/belins/0003.html#download> (21.01.2026).

³⁶ „Беларусы ў Варшаве”, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/239-997233307809> (10.09.2025).

³⁷ „Белорусы в Польше”, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/95197-0198619803> (10.09.2025).

wa; ang. *language shift*): nastąpiło odrzucenie języka rosyjskiego jako symbolu państwa-agresora i przedstawienie się na język ukraiński jako symbol tożsamości narodowej³⁸. Wołodymyr Kułyk przytacza dane statystyczne, które wskazują, że liczba obywateli Ukrainy, posługujących się w komunikacji codziennej językiem ukraińskim wzrosła z 48,3% w 2012 roku do 62,6% w 2022 roku, podczas gdy liczba użytkowników języka rosyjskiego spadła z 35,2% w tych samych latach do 15,8%³⁹. Z badania ankietowego, przeprowadzonego jesienią 2022 roku w grupie ukraińskich studentów (z których 85% deklaroowało język ukraiński jako ojczysty), wynika, że 65,7% respondentów uznało wzrost prestiżu języka ukraińskiego w czasie wojny. W przypadku rosyjskiego zaszły zmiany w odwrotnym kierunku: 77,3% respondentów stwierdziło, że w czasie wojny ich stosunek do języka rosyjskiego się pogorszył⁴⁰.

Istnieje też druga grupa Ukraińców, w tym imigrantów i uchodźców z Ukrainy, w której występuje dyglosja, tzn. przełączanie kodów między ukraińskim i rosyjskim w zależności od sytuacji komunikacyjnej. Olha Szewczuk-Kliuzewa tłumaczy obecność rosyjskiego złożoną naturą praktyk komunikacyjnych w rodzinie, gdzie więzi emocjonalne z obu językami utrzymują się niezależnie od zmieniających się ideologii⁴¹. Kułyk pisze o tendencji do używania ukraińskiego w przestrzeni publicznej, a rosyjskiego w życiu prywatnym⁴². Badacz ten powołuje się na badania ankietowe, w których ukraińscy respondenci wypowiadali się przeciw zakazowi używania języka rosyjskiego, uzasadniając swoje stanowisko praktycznymi trudnościami w posługiwaniu się ukraińskim w przeważająco rosyjskojęzycznej Ukrainie Wschodniej, a także tym, że język rosyjski od dłuższego czasu dominował w wielu środowiskach. Niektórzy respondenci wprost kwestionowali zasadność ukrajinizacji społeczeństwa, zwłaszcza jej charakter przymusowy.

W przypadku wielu Białorusinów i Ukraińców, w tym także tych, którzy zamieszkali w Polsce, narodowość nie określa języka komunikacji: deklarując tożsamość białoruską lub ukraińską, w komunika-

³⁸ V. Kulyk, *Language Shift in Time of War: the Abandonment of Russian in Ukraine*, „Post-Soviet Affairs” 2024, nr 40(3), s. 159–174;

³⁹ V. Kulyk, *Language Shift in Time of War...*, s. 166; O. Shevchuk-Kliuzheva, *Forced Migration and Family Language Policy: The Ukrainian Experience of Language*, „Cognitive Studies” 2024, nr 24, s. 1–14.

⁴⁰ L. Yaremko, P. Levchuk, *Language Consciousness and Ukrainian Students' Attitudes Towards the Ukrainian Language in a Time of War*, „Cognitive Studies” 2023, nr 23, s. 6 i n.

⁴¹ O. Shevchuk-Kliuzheva, *Forced Migration and Family...*, s. 13.

⁴² V. Kulyk, *Language Shift in Time of War...*, s. 170 i n.

cji prywatnej wielu z nich posługuje się językiem rosyjskim⁴³. Pawło Lewczuk zbadał używanie języka rosyjskiego w środowisku uchodźców wojennych z Ukrainy w Polsce w trzech grupach: w grupie osób, dla których pierwszym jest 1) język ukraiński (U), 2) język rosyjski (R), 3) obydwie języki (UR)⁴⁴. Ankietywanie wykazało, że w drugiej grupie rosyjskim codziennie posługuje się 82,50% osób, w trzeciej grupie — 75,30%, a w pierwszej grupie — 18,20%.

Istnienie dość licznej grupy migrantów z Europy Wschodniej, którzy w komunikacji codziennej posługują się językiem rosyjskim, sprawia, że jest on słyszalny też w przestrzeni publicznej: na ulicach polskich miast, w sklepach, w transporcie itd. Pisze o tym dziennikarz Shaun Walker na łamach *The Guardian*:

Nawet gdy większość obywateli Rosji jest niemile widziana w Polsce, język rosyjski jest coraz częściej słyszany w kraju. Do tej pory Warszawa stała się prawdopodobnie najbardziej rosyjskojęzycznym miastem poza krajami, dawniej częścią Związku Radzieckiego. Rosyjscy mówcy są zdecydowanie najbardziej zauważalną mniejszością językową⁴⁵.

Podobnie wygląda sytuacja w krajach bałtyckich. Jeden z wpływowych litewskich dziennikarzy, Edmundas Jakilaitis, w 2025 roku opublikował w mediach społecznościowych post, w którym zwrócił uwagę na niebezpieczne, jego zdaniem, zjawisko — powszechność języka rosyjskiego w przestrzeni publicznej na Litwie, zwłaszcza w dużych miastach, które tłumaczy migracją ludności z krajów byłego ZSRR, przede wszystkim zarobkową⁴⁶.

⁴³ P. Levchuk, *Trójjęzyczność rosyjsko-ukraińsko-polska rosyjskojęzycznych Ukraińców mieszkających w Polsce*, „Przegląd Rusycystyczny” 2018, nr 2 (162), s. 210.

⁴⁴ Tegoż, *Wielojęzyczność migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 75.

⁴⁵ S. Walker, „Warsaw Feels Like a Mini Soviet Union:” How Russian is Gaining Ground in Poland’s Capital, „The Guardian”, 11.08.2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/jun/10/warsaw-mini-soviet-union-russian-poland-capital-exiles> (23.07.2025). Oryginał: „But even as most Russian citizens are unwelcome in Poland, the Russian language is heard ever more frequently in the country. By now, Warsaw has become probably the most Russian-speaking city outside the countries formerly part of the Soviet Union. [...] Russian speakers are by far the most noticeable linguistic minority”.

⁴⁶ Д. Кишиневский, „Не будьте рабами, требуйте говорить по-литовски!” В Литве обсуждают „засилье” русского языка в Вильнюсе, Радио Свобода, <https://www.svoboda.org/amp/ne-budte-rabami-trebuyte-govorit-po-litovskiy-litve-obsuzhdayut-zasile-russkogo-yazyka-v-vilnyuse/33481991.html> (23.07.2025).

Języki mniejszości są używane w trzech sferach: prywatnej, publicznej i zawodowej, które szczegółowo zostały opisane przez Pawła Lewczuka⁴⁷. Wielojęzyczność migrantów znajduje wyraz w tym, że w zależności od interlokutora i sytuacji komunikacyjnej posługują się oni na przemian jednym z trzech języków: polskim, rosyjskim lub ukraińskim, choć w grupach osób, dla których pierwszym jest język rosyjski lub rosyjski i ukraiński, dominuje rosyjski, którego używa ponad 40% osób (tylko 15,7% w grupie osób, dla których pierwszym jest ukraiński).

Z inną sytuacją mamy do czynienia w komunikacji zawodowej. Mimo że, jak pisze Lewczuk, mogłoby się wydawać, iż językiem dominującym powinien być język kraju osiedlenia się, czyli polski, Ukraińcy, którzy od dawna są na polskim rynku pracy, wytworzyli pewnego rodzaju „getto językowe”, w którym językami komunikacji są najczęściej ukraiński i rosyjski⁴⁸. W tej sferze dominuje ukraiński, w tym w grupie osób, dla których pierwszym językiem jest rosyjski.

Fakt, że ukraińscy migranci w Polsce często biegle posługują się językiem rosyjskim, czyni ich bardziej konkurencyjnymi niż Polaków na rynku pracy w sektorach, wymagających znajomości języka rosyjskiego, co zdaniem niektórych badaczy powoduje dalszy spadek atrakcyjności studiów rosyjskojęzycznych⁴⁹.

W sferze publicznej, czyli w komunikacji poza domem, pracą i urzędami, o wyborze języka decyduje miejsce interakcji oraz osoba interlokutora. Najczęściej jest używany język ukraiński, drugim pod względem jest język polski, a trzecim rosyjski. Komentując tę sytuację, Lewczuk pisze: „Dość istotna jest też najsłabsza pozycja języka rosyjskiego w sferze publicznej, choć często jest słyszalny, szczególnie w dużych miastach, ale tylko jako język komunikacji z kimś bliższym — w sferze publicznej staje się językiem mającym słabą moc”⁵⁰.

Komunikacja publiczna w środowisku mniejszości narodowych i etnicznych w dużym stopniu jest zapośredniczona przez media. Jednym z najczęściej używanych kanałów takiej komunikacji są portale społecznościowe w internecie, opisane w publikacji Juri-ja Sieriebrianskiego⁵¹. Jedne grupy preferują język ukraiński, jak

⁴⁷ P. Levchuk, *Wielojęzyczność migrantów wojennych...*, s. 101 i n.

⁴⁸ Tamże, s. 105.

⁴⁹ M. Głuszkowski, G. Koneczniak, D. Paśko-Koneczniak, *Contemporary Challenges of Teaching Russian at Universities in Poland*, „Slavistična revija” 2024, nr 72 (3), s. 309.

⁵⁰ P. Levchuk, *Wielojęzyczność migrantów wojennych...*, s. 108.

⁵¹ Y. Serebriansky, *Language Distinctions in Russophone Groups of the Polish Segment of Facebook*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2024, t. 16, nr 1, s. 352–363.

np. *Українці в Ольштині*⁵², a inne język rosyjski, jak na przykład *Робота в Гданьске*⁵³. Oczywiście bez ograniczeń istnieje dostęp do źródeł internetowych, pochodzących z Europy Wschodniej.

Dziennikarstwo tradycyjne, w szczególności prasa, ma dziś znikome znaczenie. W latach 1957–1965 w Łodzi był wydawany „Русский ролос” — oficjalne czasopismo mniejszości rosyjskiej, poświęcone historii, kulturze i aktualnym problemom Rosjan w Polsce, a w mniej odległej przeszłości, w latach 1991–2022 — „Русский курьер Варшавы”. Wydawca RKW prowadził również portale: www.rosjanie.pl i www.warsaw.ru, ale obie strony są już nieaktywne, podobnie jak strona czasopisma. Obecnie w Polsce wydawane jest jedno czasopismo w języku rosyjskim — kwartalnik „Европа.RU”⁵⁴, początkowo ukazujący się jako miesięcznik. Czasopismo od 2003 roku wydawane jest przy współpracy ze stowarzyszeniem Russkij Dom. Istnieje też wersja internetowa czasopisma⁵⁵. „Европа.RU” ma profil społeczno-kulturalny, ale zamieszcza także krótkie fotoreportaże, teksty o literaturze.

Ponadto w 2009 roku nakładem olsztyńskiego stowarzyszenia Mała Rosja wydano kilka numerów czasopisma „Соседи”, którego problematyka dotyczyła obecności (aktualnej i historycznej) Rosjan w Polsce i Polaków w Rosji w obwodzie kaliningradzkim.

2.3. SPECJALIŚCI

Poza mniejszościami narodowymi i etnicznymi języków obcych używają też specjaliści — w sferze nauczania i badań, a także w sferze wydawniczej i reklamowej⁵⁶. Badanie ankietowe przeprowadzone po rozpoczęciu rosyjskiej inwazji w Ukrainie pozwoliło na szczegółowy opis aktualnych problemów dydaktyki rusycystycznej⁵⁷.

⁵² „Українці в Ольштині”, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/1896-84308197962> (11.09.2025).

⁵³ „Робота в Гданьске”, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/73359544-46477173> (11.09.2025).

⁵⁴ Strona czasopisma „Европа.RU”, <https://europaru.wordpress.com/> (10.09.2025).

⁵⁵ <https://europaru.wordpress.com> (11.09.2025).

⁵⁶ W. Kajtoch, R. Kuś, *Status, nauczanie i wykorzystywanie w mediach języków mniejszościowych i obcych we współczesnej Polsce*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2011, nr 54 (3–4), s. 197 i n.

⁵⁷ M. Głuszkowski, G. Konecniak, D. Paśko-Konecniak, *Contemporary Challenges...*

Zauważalny jest spadek zainteresowania studiami na kierunku „filologia rosyjska” w całym kraju, niezależnie od położenia geograficznego uniwersytetu. Jeszcze 20 lat temu roczniki na studiach pierwszego stopnia liczyły ponad 100 osób, obecnie ta liczba przekracza 30 osób⁵⁸ (zob. tab. 1). Niska liczba zgłoszeń na te studia spowodowała, że na kilku uczelniach wyższych (UWM w Olsztynie, UJK w Kielcach, KUL w Lublinie, Uniwersytecie w Siedlcach) kierunek studiów „filologia rosyjska” zamknięto wraz z likwidacją prowadzącej go jednostki.

Tabela 1. Przybliżone dane o rekrutacji na kierunek „filologia rosyjska” i pokrewne kierunki w 2025 roku⁵⁹

Uniwersytet	1. stopień	2. stopień
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu		
filologia rosyjska	46	b.d.
filologia rosyjsko-ukraińska	16	b.d.
filologia rosyjsko-angielska	28	b.d.
Uniwersytet Warszawski	70	10
Uniwersytet Jagielloński	35	14
Uniwersytet Gdański		
filologia rosyjska	25	13
rosjoznawstwo	25	b.d.
Uniwersytet Wrocławski	40	15
Uniwersytet Szczeciński	25	12
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu		
filologia rosyjska	10	0
lingwistyka stosowana z komponentem rosyjskim (rosyjsko- -czeska, rosyjsko-hispańska lub rosyjsko-albańska)	9	0
kultura Słowian — sp. język rosyjski	6	0
Uniwersytet Rzeszowski	0	16
Uniwersytet Zielonogórski	0	0
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej	0	11
Uniwersytet w Białymstoku	0	0

Trendy spadkowe w tej sferze tłumaczy się kilkoma przyczynami: przede wszystkim inwazją Rosji na Ukrainę i negatywnym wizerun-

⁵⁸ O sytuacji filologii rosyjskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim zob. artykuł: M. Haładaj, *Wszystko przez wojnę. „Rosyjskim” kierunkom na UJ-ocie grozi zamknięcie?* <https://glos24.pl/wszystko-przez-wojne-rosyjskim-kierunkom-na-uj-ocie-grozi-zamkniecie/> (10.09.2025).

⁵⁹ Opracowanie własne na podstawie informacji pozyskanych od pracowników poszczególnych jednostek. Dane odnoszą się do zgłoszeń we wrześniu 2025 i mogą różnić się od liczby osób, które podjęły studia w październiku.

kiem Rosji oraz języka rosyjskiego w Polsce, ale także kurczeniem się rynku pracy (czyli rynkowego zapotrzebowania na język rosyjski), brakiem możliwości wyjazdów do Rosji, większą atrakcyjnością innych języków, zwłaszcza angielskiego.

Język i kultura rosyjska są także przedmiotem badań naukowych. Na większości polskich uniwersytetów istnieją jednostki, zajmujące się nauczaniem i badaniem w tym zakresie, są realizowane projekty naukowe, organizowane konferencje i panele dyskusyjne. W latach 2011–2023 w ramach konkursu OPUS⁶⁰ panelu HS2 Narodowego Centrum Nauki zrealizowano 15 projektów badawczych, zawierających w opisach słowa kluczowe *Rosja* i *rosyjski* (zob. tab. 2).

Tabela 2. Wykaz projektów badawczych, zrealizowanych w ramach programu OPUS Narodowego Centrum Nauki w latach 2011–2023

Tytuł projektu	Rok przyznania grantu	Kierownik	Miejsce realizacji
Dokumentacja rosyjskiej gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce — internetowa baza danych	2011	2011–2013 — dr hab. Stefan Grzybowski; 2013–2015 — prof. dr hab. Michał Głuszkowski	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
„Dzieci Hagar” — literackie wizerunki Romów / Sinti / Cyganów. Studia imagologiczne (na materiale literatury polskiej i rosyjskiej)	2011	dr Anna Sobieska	Instytut Badań Literackich PAN
Wojna i pokój. Historia w twórczości Andreia Makine’a	2011	dr Agnieszka Duffy	Uniwersytet Wrocławski
Semiotyczna mapa kultury rosyjskiej: kluczowe koncepty i kategorie. Systemowe opracowanie wraz z przygotowaniem do druku monografii naukowej	2011	dr hab. Jakub Sadowski	Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX wieku	2012	prof. dr hab. Jolanta Mędelska-Guz	Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Piąty tom Collected Works of Bronisław Piłsudski (CWBP-5): Materials for the Study of the Nivhgu Language and Folklore	2012	prof. dr hab. Alfred Majewicz	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Monografia twórczości Jana Henryka Rosena (1891–1982) wraz z katalogiem dzieł	2012	dr Joanna Wolańska	Collegium Artium

⁶⁰ Pojedyncze projekty realizowano także w ramach programów Preludium i Etiuda.

Właściwości składniowe czasowników jako baza ich zintegrowanego opisu leksykalno-fonetycznego (w perspektywie konfrontatywnej polsko-bułgarsko-rosyjskiej)	2013	prof. dr hab. Małgorzata Korytkowska	Instytut Slawistyki PAN
Spuścizna i pamięć. Strategie przekazu i utrwalania kultury w I połowie XIX w. na przykładzie archiwum Rosy Marii i Davida Assingów w zbiorach Varnhagena w Krakowie	2014	dr Paweł Zarychta	Uniwersytet Jagielloński
Przełączanie kodów w warunkach polsko-rosyjskiego bilingwizmu w polskiej wyspie językowej na Syberii	2017	prof. dr hab. Michał Głuszkowski	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Polskie wzorce literackie i kulturowe w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku: przypadek Stefana Jaworskiego	2017	dr hab. Jakub Niedźwiedz	Uniwersytet Jagielloński
Saficki modernizm w twórczości pisarek z obszarów Imperium Rosyjskiego (literatura polska, rosyjska i ukraińska)	2020	dr Anna Dżabagina	Uniwersytet Warszawski
Idealistki, romantyczki, muzy. Rosyjskie katoliki w kulturze dziewiętnastowiecznej Europy	2021	dr hab. Urszula Małgorzata Cierniak	Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
Dziedzictwo George'a Orwella: postkomunistyczna dystopia w Rosji, Ukrainie i Białorusi	2022	prof. dr hab. Boris Lanin	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Litwa i Litwini w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1831–1914	2023	prof. dr hab. Radosław Okulicz-Kozaryn	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Rosyjski jest także językiem publikacji specjalistycznych w czasopiśmie branżowych — dane z lat 2008–2010 zostały przytoczone przez Wojciecha Kajtocha i Rafała Kusia⁶¹. Podobnie jak w innych sferach występuje tu tendencja spadkowa, na co wskazuje analiza czterech czasopism naukowych poświęconych problematyce rusycystycznej lub wschodniosłowiańskiej w okresie pięciu lat.

Tabela 3. Liczba publikacji w języku rosyjskim w wybranych czasopiśmie naukowych

Tytuł czasopisma	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Przegląd Rusycystyczny	31	22	27	26	19	10
Przegląd Wschodnioeuropejski	31	32	10	5	3	2
Slavia Orientalis	15	15	14	12	6	4
Studia Rossica Gedanensia	16	10	9	4	4	2
Razem	90	79	60	47	32	18

⁶¹ W. Kajtoch, R. Kuś, *Status, nauczanie i wykorzystywanie w mediach...*, s. 210.

Jak widzimy, sumaryczna liczba opublikowanych w języku rosyjskim artykułów w ciągu pięciu lat zmniejszyła się pięciokrotnie, co głównie tłumaczy się zawieszeniem współpracy naukowej polskich instytucji naukowych z badaczami, reprezentującymi państwowe ośrodki akademickie w Rosji.

2.4. OGÓŁ SPOŁECZEŃSTWA

Zmniejszająca się rola ruszczyzny w szkolnictwie wpływa na ogólne osłabienie znajomości tego języka w polskim społeczeństwie. Jeszcze w 2011 roku w Polskim Radiu 24 w programie *Moda na rosyjski* można było usłyszeć: „Młodzi zaczynają naukę od podstaw, a starsi wracają do niej po latach — coraz więcej Polaków uczy się rosyjskiego⁶²”. Według opublikowanego w 2012 roku raportu Eurobarometru umiejętność komunikacji w języku rosyjskim deklarowało 18% Polaków (przy średniej 5% w Unii Europejskiej), a według najnowszej edycji tego badania z końca 2023 roku jest to już zaledwie 5% (3% w Unii Europejskiej)⁶³.

Najbardziej dostępnym źródłem informacji w języku rosyjskim dla obywateli polskich jest internet, który daje możliwość korzystania z wyszukiwarek, portali, witryn, serwisów, aplikacji, platform, forów itd. niezależnie od kraju ich pochodzenia, w tym takich, które powstały w Europie Wschodniej. Aktywność korzystania z tych źródeł różni się w zależności od kompetencji, zainteresowań i poziomu znajomości języka.

Internet stał się także platformą publicznych debat na temat języka rosyjskiego. Tak np. dyskusja na platformie czasopisma „Forum Akademickie”⁶⁴ dotyczy odrębności języka ukraińskiego na tle innych języków narodowych oraz kwestii istnienia w przeszłości wspólnego języka „ogólnoruskiego”, z którego wywodzi zarówno ukraiński, jak i rosyjski.

⁶² *Moda na rosyjski*, Jedyńka Polskie Radio, <https://jedyńka.polskieradio.pl/artykul/442694,Moda-na-rosyjski> (11.09.2025).

⁶³ Zob. A. Pawłowski, *Pejzaż językowy Polski współczesnej: powrót do przyszłości?*, „Poradnik Językowy” 2019, nr 10 (769), s. 17; Eurobarometr 2024, *Europejczycy i ich języki*, <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=92669> (03.09.2025).

⁶⁴ N. Gergało-Dąbek, *Mit o jedności języków – komentarz badaczki z UMCS*, „Forum Akademickie”, 18.03.2022, <https://forumakademickie.pl/mit-o-jednosci-jezykow-komentarz-badaczki-z-umcs> (03.09.2025).

Forum na platformie Gazeta.pl (2022)⁶⁵ dotyczy tego, czy i w jakim zakresie rosyjski powinien być nauczany w szkołach średnich w Polsce, a także czy istnieje na niego funkcjonalne zapotrzebowanie. Zdania internautów się różnią. Część z nich uważa, że język rosyjski w dzisiejszej Polsce, zwłaszcza po inwazji na Ukrainę, stał się zupełnie bezużyteczny, choć inna, nie mniej liczna grupa sądzi, że znajomość tego języka daje pewne korzyści, na przykład w turystyce i hotelarstwie, gdyż nie wszyscy przybysze z krajów Europy Wschodniej znają angielski. Spośród innych sfer, w którym język rosyjski okazuje się przydatny, wymieniana jest literatura specjalistyczna, na przykład szachowa, a także wywiad. Internauci uważają, że znajomość rosyjskiego ułatwia rozumienie innych języków słowiańskich, takich jak ukraiński, serbski lub bułgarski. Wyrażany jest też pogląd, że ponieważ obecnie rosyjski nie jest popularny, jego znajomość może się okazać atutem w przyszłości.

Internauci omawiają też obecną sytuację językową w Polsce, związaną z masową migracją uchodźców wojennych z Ukrainy. Jeden z uczestników forum uważa, że „teraz, przy napływie Ukraińców, którzy używają również rosyjskiego, chyba stanie się bardziej popularny”. Internautka, która przedstawia się jako g.r.uuu, rozważa zróżnicowanie w środowisku migrantów pod względem językowym. Jej zdaniem ci, którzy mówią po ukraińsku, reprezentują biedniejszych mieszkańców wiejskich z terenów Ukrainy Zachodniej, podczas gdy mówiący po rosyjsku to mieszkańcy dużych miast. O tej drugiej grupie kobieta wypowiada się negatywnie: „Poznałam ukraińskich nacjonalistów mówiących po rosyjsku i to takich hardcore, w klimatach wręcz neonazi i Ukraina tylko dla białych Ukraińców”. Inni uczestnicy forum zaznaczają, że język rosyjski jest dość szeroko używany w krajach bałtyckich.

W artykule ukraińskiej artystki Anastazji Pugaczowej na platformie Fundacji EMIC⁶⁶ przytoczono wypowiedzi imigrantów, dla których pierwszym językiem jest rosyjski: z jednej strony, stanowi on ważny element ich osobowości i tożsamości, jednak z drugiej strony, w kontekście rosyjskiej inwazji na Ukrainę, wiąże się ze wstydem i autocenzurą.

Polacy, oczywiście, mają też dostęp do rosyjskojęzycznych tytułów prasowych, o których była mowa w rozdziale 2.2. Jeśli chodzi o tele-

⁶⁵ *Język rosyjski w szkołach (średnich)*, forum Gazeta.pl, https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,174052428,174052428,Jezyk_rosyjski_w_szkolach_srednich_.html (21.09.2025).

⁶⁶ A. Pugachova, *Język do zapomnienia, czyli inna perspektywa na język rosyjski*, <https://emic.com.pl/aktualnosci/jezyk-do-zapomnienia-czyli-inna-perspektywa-na-jezyk-rosyjski> (21.09.2025).

wizję, platforma telewizji satelitarnej Polsat Box ma w swojej ofercie kanał informacyjny Freedom TV, produkowany w Ukrainie, ale realizowany w języku rosyjskim. Stacja posiada też portal informacyjny w internecie⁶⁷ z możliwością oglądania programów na żywo.

Rozgłośnia Radio Poland nadaje programy informacyjne i publicystyczne w sześciu językach, jednym z których jest rosyjski. Mimo napięć politycznych w Rosji wciąż działają polskie organizacje naukowo-kulturalne, np. Instytut Polski w Moskwie, a w Polsce — rosyjskie, z których najbardziej znaną jest Rosyjski Dom, mający swoje oddziały w Warszawie i Gdańsku⁶⁸. Jak zauważa dyrektorka placówki Aleksandra Gołubowa, przedsięwzięcia społeczno-kulturalne nie są obecnie szeroko reklamowane i mają charakter zamknięty⁶⁹, ale osoby zainteresowane mogą dotrzeć do potrzebnych im informacji, a także brać udział w zróżnicowanej ofercie kursów języka rosyjskiego⁷⁰. Wokół działalności placówki pojawiło się wiele kontrowersji, związanych m.in. z przekazem propagandowym towarzyszącym organizowanym tam imprezom⁷¹.

Nie ma badań na temat czytelnictwa literatury w języku rosyjskim. Można jednak przypuszczać, że w pewnym stopniu i ten kanał pozyskiwania informacji w tym języku istnieje, dzięki działalności księgarni internetowych, takich jak www.knigi.pl. W ofercie księgarni są książki (klasyka rosyjska, literatura współczesna, pozycje z literatury zagranicznej przetłumaczone na język rosyjski, słowniki, albumy), czasopisma, audiobooki, płyty DVD, gry. Księgarnia rosyjska w Warszawie poza książkami oferuje też inne usługi, na przykład tłumaczeniowe⁷². Istnieje też możliwość zakupu płyt winylowych oraz CD wykonawców rosyjskich w sklepach

⁶⁷ Strona internetowa kanału telewizyjnego Freedom, <https://uatv.ua/live> (11.09.2025).

⁶⁸ Strona internetowa Rosyjskiego Ośrodka Nauki i Kultury — Rosyjski Dom w Warszawie, <https://ronik.org.pl/index.php> (11.09.2025).

⁶⁹ Aleksandra Gołubowa, *dyrektor Rosyjskiego Domu*, w odcinku podcastu „Oblicza Rosyjskiego Domu”, YouTube, 24.07.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=6b3g4b8yX3w> (11.09.2025).

⁷⁰ Oferta kursów języka rosyjskiego na stronie RONI-K, <https://ronik.org.pl/jezyk-rosyjski/> (11.09.2025).

⁷¹ P. Głuchowski, *Nie ma komu kłamać w Domu. Czy Rosjanie zamknęli warszawski RONI-K*, „Duży Format”, 26.01.2026, <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,32547067,nie-ma-komu-klamac-w-domu-czy-rosjanie-zamkneli-warszawski.html> (11.09.2025).

⁷² Księgarnia Rosyjska w Warszawie, <https://www.jezykrosyjski.com.pl/dodatkowe-uslugi/ksiegarnia-rosyjska-w-warszawie> (11.09.2025).

internetowych, takich jak www.merchbar.com z siedzibą w San Francisco w Kalifornii.

Powyższy przegląd nie uwzględnia wszystkich źródeł literatury i mediów w języku rosyjskim, ale pozwala na zobrazowanie ich zakresu i różnorodności. Dzięki szerokiej ofercie internetowej i dostępności materiałów w serwisach online, osoby zainteresowane treściami rosyjskojęzycznymi bez trudu do nich dotrą.

ZAKOŃCZENIE

Zmiany sytuacji języka rosyjskiego w Polsce można podzielić na kilka kategorii w zależności od ich natury oraz grupy społecznej lub narodowej, którą obejmują, jednak we wszystkich przypadkach są to tendencje związane ze zmniejszaniem funkcjonalnego znaczenia ruszczyzny. Pierwsza grupa to mieszkańcy Polski bez rosyjskich korzeni lub pochodzenia imigranckiego. W niej język rosyjski miał duże znaczenie w II połowie XX wieku jako pierwszy, a często jedyne język obcy, poznawany w toku edukacji — i choć opanowywany był na różnych poziomach, ogół społeczeństwa znał go przynajmniej pasywnie. Jednak w wyniku postępujących zmian od trzydziestu pięciu lat w kolejnych pokoleniach rola i poziom znajomości ruszczyzny spadają.

Druga grupa to mniejszość rosyjska w Polsce, do której zaliczamy także posiadających rosyjskie korzenie, ale rzadko jednoznacznie deklarujących rosyjską tożsamość staroobrzędowców. Język w wariacie literackim lub gwarowym zachowywany jest głównie ze względów tożsamościowych, choć w niektórych przypadkach służy także jako narzędzie komunikacji.

Najliczniejsza jest grupa trzecia, którą tworzą przybysze z byłego ZSRR: zarówno imigranci zarobkowi z krajów poradzieckich, jak i uchodźcy wojenni z Ukrainy oraz imigranci polityczni z Białorusi. Nie jest to społeczność jednorodna, bo o ile wśród Ukraińców występuje tendencja do odwrotu od ruszczyzny na rzecz ich języka narodowego, o tyle w pozostałych grupach etnicznych język rosyjski ma wciąż mocną pozycję.

Zmiany postaw ukraińskich imigrantów wynikają z trwającej wojny i spowodowanej przez nią niechęci nie tylko do rosyjskiego państwa, ale również do wytworów kultury i języka. Podobne czynniki obejmują także polskie społeczeństwo, dlatego wszelkie prognozy na

temat przyszłych losów języka rosyjskiego w Polsce muszą być prowadzone w odniesieniu do sytuacji politycznej.

REFERENCES

- “Aleksandra Gołubowa, dyrektor Rosyjskiego Domu, w odcinku podcastu ‘Oblicza Rosyjskiego Domu’.” *YouTube*, 24.07.2025, <<https://www.youtube.com/watch?v=6b3g4b8yX3w>>.
- Chmiel, Oskar, Kaźmierkiewicz, Piotr, Sauka, Karalina, Kulesa, Agnieszka (eds.). *Migracje Białorusinów do Polski i Unii Europejskiej. Krajobraz po sierpniu 2020 r.* Warszawa: CASE-Center for Social and Economic Research, 2021, <<https://ideas.repec.org/p/sec/belins/0003.html#download>>.
- Cieciela, Paweł, Góralczyk, Arkadiusz, Gudaszewski, Grzegorz, Pasek, Zbigniew, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2022, <https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/3/1/wyznania_religijne_w_polsce_w_latach_2019-2021.pdf>.
- Ćwiek-Świedka, Joanna. “Polskie szkoły rezygnują z nauczania języka rosyjskiego.” *Rzeczpospolita*, 29 Feb. 2024, <<https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art39915041-polskie-szkoly-rezygnuja-z-nauczania-jezyka-rosyjskiego>>.
- Eurobarometr, *Europejczycy i ich języki*, 2024, <<https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=92669>>.
- Figarski Wojciech. “Glottodydaktyka rusycystyczna w Polsce — tradycje i współczesność.” Lukszyn, Jurij (ed.). *Publikacja jubileuszowa III. Lingwistyka stosowana — języki specjalistyczne — dyskurs zawodowy*. Warszawa: Wydawnictwo Katedry Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 2010: 69–106.
- Figarski, Wojciech. “Język rosyjski w Polsce — fakty i mity.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2024, no. 1: 84–97.
- Gergało-Dąbek, Nadia. “Mit o jedności języków — komentarz badaczki z UMCS.” *Forum Akademickie*, 18.03.2022, <<https://forumakademickie.pl/mit-o-jednosci-jezykow-komentarz-badaczki-z-umcs>>.
- Główny Urząd Statystyczny. *Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego*, <<https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaleznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaleznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html>>.
- Gluchowski, Piotr. “Nie ma komu kłamać w Domu. Czy Rosjanie zamknęli warszawski RONiK.” *Duży Format*, 26.01.2026, <<https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,32547067,nie-ma-komu-klamac-w-domu-czy-rosjanie-zamkneli-warszawski.html>>.
- Głuszkowski, Michał, Konecniak, Grzegorz, and Paśko-Konecniak, Dorota. “Contemporary Challenges of Teaching Russian at Universities in Poland.” *Slavistična revija*, 2024, vol. 72, no. 3: 307–320.
- Głuszkowski, Michał. *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2011.

- Grabias, Stanisław. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003.
- Grupa-Dolińska, Magdalena. "Zachowane elementy dialektalne we frazeologii rosyjskiej gwary staroobrzedowców regionu suwalsko-augustowskiego." *Prace Językoznawcze*, 2022, vol. 24, no. 2: 47–60.
- Haładyj, Mirosław. "Wszystko przez wojnę. 'Rosyjskim' kierunkom na UJ-ocie grozi zamknięcie?" <<https://glos24.pl/wszystko-przez-wojne-rosyjskim-kierunkom-na-uj-ocie-grozi-zamkniecie?>>.
- Haugen, Einar. *The Ecology of Language. Essays by Einar E. Haugen*. Dil, Anwar (ed.). Stanford: Stanford University Press, 1972.
- Jurek, Anna. "Języki obce dawniej i dziś. Cz. II. Z historii nauczania języków obcych w Polsce — od okresu Polski Ludowej." *Języki Obce w Szkole*, 2007, no. 2: 3–17.
- Kajtoch, Wojciech. Kuś, Rafał. "Status, nauczanie i wykorzystywanie w mediach języków mniejszościowych i obcych we współczesnej Polsce." *Zeszyty Prasoznawcze*, 2011, vol. 54 (3–4): 197–212.
- Karolczuk, Marzanna. *Nauczanie języka rosyjskiego jako drugiego języka obcego z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Białystok: Prymat, 2016.
- Kiklewicz, Aleksander. "Warianty języka: próba systematyzacji." *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 2009, vol. 65: 67–86.
- Komorowska, Hanna (ed.). *Kształcenie językowe w Polsce. 60 lat czasopisma Języki Obce w Szkole*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, 2017.
- Komorowska, Hanna. "Kształcenie nauczycieli języków w obcych w Polsce — osiągnięcia i trudności." Aleksandrowicz-Pędich, Lucyna, Komorowska, Hanna (eds.). *Kształcenie nauczycieli języków obcych w Polsce. Narodziny systemu. Przykłady funkcjonowania. Potrzeby*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1999: 9–21.
- Kulyk, Volodymyr. "Language Shift in Time of War: the Abandonment of Russian in Ukraine." *Post-Soviet Affairs*, 2024, vol. 40, no. 3: 159–174.
- Levchuk, Pavlo. "Trójjęzyczność rosyjsko-ukraińsko-polska rosyjskojęzycznych Ukraińców mieszkających w Polsce." *Przegląd Rusycystyczny*, 2018, no. 2(162): 208–218.
- Levchuk, Pavlo. *Wielojęzyczność migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2024.
- Masłoń, Krzysztof. "Buratino, won!" *Do Rzeczy*, no. 17–18, 24 Apr. 2022, <<https://dorzeczy.pl/opinie/292657/maslon-buratino-won.html>>.
- Opólska-Danecka, Oktawia. "Nauczanie języka rosyjskiego w szkołach polskich od r. 1945 do chwili obecnej." *Język Rosyjski*, 1954, no. 6 (34): 7–11.
- Ożóg, Kazimierz. *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów: Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza”, 2001.
- Pawłowski, Adam. "Język w konstytucjach wybranych państw europejskich." *Poradnik Językowy*, 2004, no. 4: 10–25.
- Pawłowski, Adam. "Pejzaż językowy Polski współczesnej: powrót do przyszłości?" *Poradnik Językowy*, 2019, no. 10(769), <<https://doi.org/10.33896/porJ.2019.8.1>>.
- Pawłowski, Adam. "The Linguistic Landscape of Modern Poland: A Return to the Future?" Schoonheim, Tanneke, Van Hoorde, Johan (eds.). *Language Variation: A Factor of Increasing Complexity and a Challenge for Language Policy Within Europe: Contributions to the EFNIL Conference 2018 in Amsterdam*. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, 2019: 159–183.

- Pugachova, Anastasiia. "Język do zapomnienia, czyli inna perspektywa na język rosyjski," <<https://emic.com.pl/aktualnosci/jezyk-do-zapomnienia-czyli-inna-perspektywa-na-jezyk-rosyjski>>.
- Sarnowski, Michał. "Ideologizacja polskich podręczników do nauki języka rosyjskiego — próba rekonesansu." Kamińska-Szmaj, Irena, Piekot, Tomasz, and Poprawa, Marcin (eds.). *Ideologie w słowach i obrazach*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008: 193–205.
- Serebriansky, Yuriy. "Language Distinctions in Russophone Groups of the Polish Segment of Facebook." *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 2024, vol. 16, no. 1: 352–363.
- Shevchuk-Kliuzheva, Olha. "Forced Migration and Family Language Policy: The Ukrainian Experience of Language." *Cognitive Studies*, 2024, vol. 24: 1–14.
- Tilles, Daniel. "Only 2% of Poles view Russia favourably, lowest of any country in global study." <<https://notesfrompoland.com/2022/06/22/only-2-of-poles-view-russia-favourably-lowest-of-any-country-in-global-study/>>.
- UAM 2019. Olimpiada języka rosyjskiego — komunikat, <<https://ifw.amu.edu.pl/olimpiada-jezyka-rosyjskiego-2/>>.
- Urząd do Spraw Cudzoziemców. *Raport na temat obywateli Ukrainy (wg stanu na dzień 31 lipca 2024 r.)*, <<https://www.gov.pl/attachment/831fe2c9-ecbc-4c06-a9d5-7380e82457ea>>.
- Walker, Shaun. "Warsaw Feels like a Mini Soviet Union': How Russian is Gaining Ground in Poland's Capital." *The Guardian*, 11.08.2023, <<https://www.theguardian.com/world/2023/jun/10/warsaw-mini-soviet-union-russian-poland-capital-exiles>>.
- Yaremko, Liliya, Levchuk, Pavlo. "Language consciousness and Ukrainian students' attitudes towards the Ukrainian language in a time of war." *Cognitive Studies*, 2023, vol. 23: 1–12, <<https://doi.org/10.11649/cs.2922>>.
- Zajac, Halina. *Ewolucja teorii nauczania języka rosyjskiego w szkole polskiej w latach 1950–2000*. Cz. I: *metody glottodydaktyczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008.
- Гжибовский, Стефан, Глушковский, Михал. "Диглоссия и сферы употребления польского языка и русского говора в общине старообрядцев сувальско-августовского региона (Польша)." Касаткин, Леонид (ed.). *Русские старообрядцы. Язык. Литература. История*. Москва: Языки Славянской Культуры, 2013: 379–389.
- Кишиневский, Денис. "«Не будьте рабами, требуйте говорить по-литовски!» В Литве обсуждают 'засилье' русского языка в Вильнюсе." *Радио Свобода*, <<https://www.svoboda.org/amp/ne-budte-rabami-trebuyte-govorit-po-litovski-v-litve-obsuzhdayut-zasi-le-rus-skogo-yazyka-v-vilnyuse/33481991.html>>.
- Мечковская, Нина. *Социальная лингвистика*. Москва: Аспект Пресс, 1996.
- Шайбакова, Дамина. "Является ли русский язык плюралистическим?" *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 2016, vol. 7, no. 2: 257–268.

ONLINE RESOURCES

- "Język rosyjski w szkołach (średnich)." *forum Gazeta.pl*, <https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,174052428,174052428,Jezyk_rosyjski_w_szkolach_srednich_.html>.

Księgarnia Rosyjska w Warszawie, <<https://www.jezykrosyjski.com.pl/dodatkowe-uslugi/ksiegarnia-rosyjska-w-warszawie>>.

Oferta kursów języka rosyjskiego na stronie RONiK, <<https://ronik.org.pl/jezyk-rosyjski/>>.

Portal rządowy “Migracje.gov.pl”, <<https://migracje.gov.pl>>.

Strona czasopisma „Европа.RU”, <<https://europaru.wordpress.com/>>.

Strona internetowa kanału telewizyjnego Freedom, <<https://uatv.ua/live>>.

Strona internetowa Rosyjskiego Ośrodka Nauki i Kultury – Rosyjski Dom w Warszawie, <<https://ronik.org.pl/index.php>>.

“Беларусы ў Варшаве.” *Facebook*, <<https://www.facebook.com/groups/239997-233307809>>.

“Белорусы в Польше.” *Facebook*, <<https://www.facebook.com/groups/95197019-8619803>>.

“Работа в Гданьске.” *Facebook*, <<https://www.facebook.com/groups/73359544-46477173>>.

“Українці в Ольштині.” *Facebook*, <<https://www.facebook.com/groups/1896-84308197962>>.

DOROTA DZIADOSZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6882-2084>

Uniwersytet Szczeciński

ROSYJSKOJĘZYCZNE MEMY O WOJNIE POWSTAJĄCE W ROSJI I NA EMIGRACJI

RUSSIAN-LANGUAGE MEMES ABOUT THE WAR CREATED IN RUSSIA AND IN THE DIASPORA

This article compares Russian-language internet memes about Russia's war in Ukraine produced both within the Russian Federation and within the Russian-speaking diaspora in Western countries. Using a qualitative semiotic and contextual approach, the analysis highlights different strategies of interpreting and commenting on the conflict depending on the socio-political context. Memes circulating in Russia more often rely on irony, humour, and allusion, operating within the constraints of the public discourse, whereas diaspora memes more frequently take the form of symbolic criticism, mocking propaganda and emphasizing the social and moral consequences of the war. The article argues that memes constitute an important tool in shaping attitudes toward war, power, and identity, and reveal divisions within the Russian-speaking community.

Keywords: Russian-language memes, war in Ukraine, semiotics, propaganda, digital dissent

WSTĘP

Wojna w Ukrainie, trwająca od 2014 roku, a od 24 lutego 2022 roku mająca charakter pełnoskalowego konfliktu zbrojnego, stanowi jedno z kluczowych wydarzeń geopolitycznych początku XXI wieku. Towarzyszy jej intensywna walka informacyjna, w której istotną rolę odgrywa nie tylko propaganda państwowa, ale również twórczość cyfrowa, w tym memy internetowe.

Memy jako specyficzna forma komunikatu wizualno-tekstowego łączą prostotę przekazu z wysokim potencjałem symbolicznym i emocjonalnym¹. Tworzone i rozpowszechniane głównie w mediach

¹ A. A. Niekrewicz, *Od schematyzmu do kreacyjności. Język memów internetowych*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2015, s. 45–52; M. Wójcicka, *Mem internetowy jako multimedialny gatunek pamięci zbiorowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019, s. 33–41.

społecznościowych, są nie tylko źródłem humoru, ale także wyrazem postaw politycznych, światopoglądowych i tożsamościowych².

Memy cechuje wysoki stopień intertekstualności³, humorystyczny lub ironiczny charakter, a także potencjał do wyrażania ekspresji oraz postaw społecznych i politycznych. Tworzone spontanicznie, najczęściej anonimowo, memy mają zdolność szybkiego reagowania na bieżące wydarzenia, a zarazem pełnią funkcję nośnika sprzeciwu lub wsparcia wobec określonych ideologii⁴.

Kluczowym aspektem memów jest ich multimodalność, czyli współdziałanie elementów wizualnych (obrazu) i tekstowych (napisów, komentarzy), co wymaga od odbiorcy odczytania przekazu w kontekście kulturowym i społecznym. Memy wykorzystują skróconą formę komunikacji, w której znaczenia nie są przekazywane liniowo, lecz powstają w interakcji między obrazem a językiem. Taka konstrukcja pozwala odbiorcom mobilizować własne zasoby interpretacyjne i różnicować odbiór treści w zależności od przestrzeni, w której powstają⁵.

Memy wyróżnia również zdolność do szybkiej adaptacji i modyfikacji w środowisku cyfrowym, co prowadzi do powstawania licznych wariantów tego samego motywu. Użytkownicy tworzą wersje lokalne lub kulturowo specyficzne, co umożliwia nie tylko szerokie rozpowszechnianie treści, ale także testowanie granic norm językowych, społecznych i komunikacyjnych.

Równie istotna jest rola humoru i gry językowej w memach. Humor nie jest jedynie elementem rozrywkowym, lecz pełni funkcję semantyczną i pragmatyczną: poprzez gry słów, kalambury i odniesienia kulturowe humor staje się mechanizmem znaczeniowym, który wpływa na odbiór treści i ich kontekstualizację w zależności od środowiska społecznego i politycznego⁶.

² L. Shifman, *Memes in Digital Culture*, MIT Press, Cambridge–London 2013, s. 17–18, 119–121.

³ D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Intertekstualność współczesnej komunikacji internetowej. Intertekstualne odwołania wewnątrzgatunkowe w memach*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2016, nr 32, s. 57–73.

⁴ D. Kępa-Figura, *Mem (internetowy) jako nośnik narracji o świecie*, w: P. Płaneta, R. Filas (red.), *Dyskursologiczne tezy i syntezy. Język — kultura — media. Prace ofiarowane prof. dr. hab. Maciejowi Kawce*, Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019, s. 171–188.

⁵ W. Kułaga, *Exploring the Universe of Memes: A Multimodal Analysis of Static and Dynamic Memes in the Polish Media Landscape*, „Studia Medioznawcze” 2025, t. 26, nr 1, s. 77–91.

⁶ B. Bury, *A Multimodal Analysis of Humour in Internet Memes: a Case Study of the Podlaskie Voivodeship's Promotional Campaign*, „Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 2025, t. 142, nr 2, s. 57–69.

Innym ważnym wymiarem memów, jak już było wspomniane, jest ich intertekstualność i perswazyjny charakter. Memy często odwołują się do istniejących w kulturze tekstów, obrazów i kontekstów, a ich siła komunikacyjna wynika z łączenia odniesień kulturowych oraz wykorzystywania językowych i wizualnych strategii perswazyjnych⁷. W tym kontekście memy mogą również pełnić funkcję manipulacyjną, wpływając na postrzeganie rzeczywistości przez odbiorców i kształtując ich emocje oraz opinie⁸.

Badania wskazują, że memy odgrywają również istotną rolę w procesie kreowania znaczeń i kształtowania opinii publicznej, wpływając na sposób postrzegania wydarzeń oraz utrwalania stereotypów. Ich oddziaływanie wykracza poza funkcję rozrywkową — pełnią także rolę narzędzia komunikacji politycznej, społecznej i kulturowej, co czyni je znaczącym elementem współczesnej komunikacji cyfrowej⁹.

Memy nie funkcjonują wyłącznie jako pojedyncze przekazy, lecz jako dynamiczne formy komunikacji internetowej, które reagują na bieżące wydarzenia i uczestniczą w kształtowaniu dyskursu publicznego. Ich oddziaływanie wynika z komunikacyjnej elastyczności, łatwości rozpowszechniania oraz zdolności do szybkiego przetwarzania i remiksowania treści, zwłaszcza w mediach społecznościowych¹⁰.

Memy internetowe należy więc rozpatrywać jako multimodalne komunikaty o wielowymiarowych funkcjach społecznych, kulturowych i semiotycznych, których analiza wymaga uwzględnienia zarówno struktury przekazu, jak i mechanizmów społecznych, w których memy uczestniczą — w tym humoru, intertekstualności, perswazji oraz kształtowania sensów i opinii w różnych przestrzeniach geopolitycznych.

W kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej memy stanowią ważny materiał badawczy, gdyż ujawniają różnice w sposobie myślenia, odczuwania i wartościowania konfliktu w zależności od środowiska,

⁷ M. Wójcicka, *Przekroczenie normy językowej w memach internetowych jako strategia perswazji*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 2022, t. 56, s. 145–173.

⁸ J. Nowak, *Manipulacja i perswazja w memach internetowych*, „Studia Medioznawcze” 2022, nr 8, s. 45–60.

⁹ Ż. Śladkiewicz, A. Klimkiewicz, M. Trendowicz, *Kreowanie sensów w komunikacji internetowej: mem, stereotyp, mit*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2025, s. 12–89.

¹⁰ J. Nowak, *Internet Meme as Meaningful Discourse: Towards a Theory of Multi-participant Popular Online Content*, „Central European Journal of Communication” 2016, t. 9, nr 1 (16), s. 73–89.

w jakim funkcjonuje ich twórca. Szczególnie interesujące są memy tworzone przez Rosjan, zarówno tych, którzy pozostali w kraju i podlegają oficjalnej narracji państwowej, jak i tych, którzy opuścili Rosję i funkcjonują w przestrzeni zachodniej, często opozycyjnej wobec rosyjskiej polityki. Porównanie tych dwóch perspektyw pozwala uchwycić zróżnicowanie zbiorowej tożsamości, różnice w interpretacjach rzeczywistości wojennej oraz odmienne sposoby przetwarzania traumy, winy i odpowiedzialności.

W tym artykule podejmuję próbę analizy porównawczej rosyjsko-języcznych memów wojennych powstających w dwóch odmiennych kontekstach: w Federacji Rosyjskiej oraz w krajach Zachodu. Celem badania jest nie tylko identyfikacja różnic w warstwie symbolicznej, językowej i wizualnej, ale także zrozumienie, w jaki sposób memy odzwierciedlają i współtworzą postawy społeczne wobec wojny, władzy i własnej tożsamości narodowej.

METODOLOGIA I MATERIAŁ BADAWCZY

Analiza przeprowadzona w artykule oparta jest na podejściu jakościowo-semiotycznym oraz kontekstualnym, co umożliwia interpretację memów jako złożonych tekstów kultury funkcjonujących w określonych warunkach społeczno-politycznych.

Przedmiotem badania są rosyjskojęzyczne memy internetowe dotyczące wojny w Ukrainie, tworzone przez Rosjan mieszkających w Federacji Rosyjskiej oraz przez rosyjskich emigrantów w krajach Europy Zachodniej. Kryterium doboru materiału stanowiło miejsce publikacji oraz język (rosyjski), a także bezpośrednie odniesienie do wojny rosyjsko-ukraińskiej lub jej uczestników (rosyjskich żołnierzy i cywilów, Putina, Ukrainy itp.). Materiał badawczy obejmuje memy powstające i publikowane po 24 lutego 2022 roku.

W przypadku memów powstających w Rosji, główne źródło materiału badawczego stanowiła platforma publikująca treści humorystyczne: Pikabu¹¹. Charakterystyczną cechą tego serwisu internetowego jest obecność treści zgodnych z oficjalnym dyskursem władz rosyjskich przy jednoczesnym funkcjonowaniu przekazów o ironicznym lub krytycznym zabarwieniu, pojawiających się w przestrzeniach półanonimowych. Z kolei rosyjskie memy emigracyjne analizowane były na podstawie treści publikowanych na globalnych platformach,

¹¹ <https://pikabu.ru> (08.10.2025).

które nie podlegają rosyjskiej cenzurze. Należą do nich w szczególności: platforma X¹² (dawniej Twitter) oraz Reddit¹³.

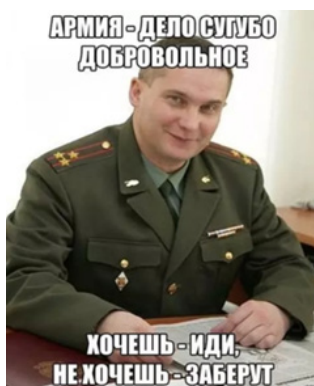
Dzięki uwzględnieniu tych dwóch typów źródeł możliwe jest przeprowadzenie analizy jakościowo-semiotycznej i kontekstualnej, obejmującej zarówno odgórnie kontrolowaną przestrzeń medialną wewnątrz Rosji, jak i swobodniejszy dyskurs rosyjskiej emigracji, który częstokroć przybiera formę cyfrowego dysydenctwa. Jednocześnie pozwala to ukazać rolę memów jako formy sprzeciwu, adaptacji lub afirmacji dominujących narracji politycznych.

Analiza semiotyczna obejmowała badanie znaków wizualnych i tekstowych, ich funkcji, wzajemnych relacji oraz potencjalnych znaczeń kulturowych. Szczególną uwagę poświęcono sposobom reprezentowania kluczowych postaci (np. Putina, żołnierzy, cywilów, wroga), schematom narracyjnym (bohaterstwo, upadek, ofiara) oraz obecności mechanizmów humorystycznych (ironia, sarkazm, parodia, czarny humor).

Analiza kontekstualna pozwoliła uwzględnić warunki społeczno-polityczne, w których powstają memy: poziom cenzury, dostęp do informacji, nastroje społeczne i polityczne zaangażowanie twórców. Memy traktowane były w badaniu nie jako wyłącznie indywidualne wypowiedzi, lecz jako elementy szerszych dyskursów społecznych.

1. WOJNA W ROSYJSKOJĘZYCZNYCH MEMACH POWSTAJĄCYCH W ROSJI

1.1. MEMY DOTYCZĄCE MOBILIZACJI

Rys. 1

Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 2

Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

¹² <https://x.com> (08.10.2025).

¹³ <https://www.reddit.com> (08.10.2025).

Oba powyższe memy należą do licznej serii przekazów opartych na tym samym schemacie wizualnym. Wykorzystują wizerunek urzędnika z komisji wojskowej i wpisują się w nurt rosyjskiego humoru internetowego odnoszącego się do mobilizacji i poboru. Powtarzająca się postać uśmiechniętego oficera pełni funkcję znaku pozornej stabilności i sprawności systemu. W przekazie memicznym system ten przedstawiany jest jako racjonalny i niepodważalny. Tego rodzaju reprezentacje można interpretować jako element dyskursu legitymizującego przymus mobilizacyjny oraz maskującego jego opresyjny charakter poprzez ironię i żart. Jest to przykład tzw. kontrolowanej krytyki dopuszczanej przez władze w Rosji.

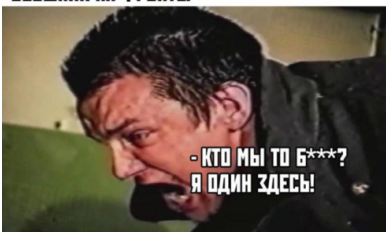
W pierwszym memie, opatrzonym frazą „Армия — дело сугобо добровольное / хочешь — иди, не хочешь — заберут” („Armia to sprawa całkowicie dobrowolna / chcesz, idziesz, nie chcesz, to wezmą”), gra językowa obnaża sprzeczność oficjalnej narracji o dobrowolności z faktycznym przymusem. Humor nie podważa jednak systemu, lecz służy jego osławianiu, utrwalając przekonanie o nieuchronności służby wojskowej.

Drugi mem, zawierający zapewnienie „Тебе понравится у нас / Не волнуйся” („Spodoba ci się u nas / Nie martw się”), odtwarza paternalistyczny ton propagandy państwowej, w której armia przedstawiana jest jako instytucja wychowawcza i integrująca, a jednostkowe obawy poborowych zostają zbagatelizowane.

1.2. MEMY DOTYCZĄCE SYTUACJI NA FRONCIE

A) MEMY DOTYCZĄCE ARMII UKRAIŃSKIEJ

**ЗЕЛЕНСКИЙ: «МЫ НЕ ВЫЙДЕМ ИЗ ДОНБАССА»
ВСУШНИК НА ФРОНТЕ:**

Rys. 3
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Письмо солдата ВСУ домой:

**"Мама, мы каждый день
отступаем на 15-20 км.
К Рождеству буду дома!"**

Rys. 4
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

W trzecim memie zestawiono słowa Wołodymyra Zełenskiego „Мы не выйдем из Донбасса” („Nie wyjdziemy z Donbasu”) z reakcją żołnierza: „Кто мы то б***? Я один здесь!” („Jacy my, k***? Jestem tu sam!”). Kontrast między oficjalnym, zbiorowym „my” a perspektywą jednostki obnaża rozdźwięk między narracją państwową a doświadczeniem wojny i wpisuje się w propagandowy schemat przedstawiania ukraińskich żołnierzy jako opuszczonych i pozbawionych wsparcia.

Mem nr 4 stylizowany jest na list do matki: „Мама, мы каждый день отступаем на 15–20 км. К Рождеству буду дома!” („Mamo, codziennie cofamy się o 15–20 km. Na Boże Narodzenie będę w domu!”). Łączy on formułę korespondencji rodzinnej z informacją o systematycznym odwrocie. Ironia tego zestawienia, wzmocniona wizualnym przedstawieniem zmęczonego żołnierza, utrwala narrację o klęsce i nieuchronnej porażce Ukrainy.

Memy te wykorzystują jednocześnie ironię i kontrast jako narzędzia propagandowe, mające zdeheroizować ukraińskich żołnierzy i przedstawić armię Ukrainy jako słabą, zdeorganizowaną i skazaną na porażkę.

В) MEMY DOTYCZĄCE АРМИИ РОСЫЙСКИЕJ

Rys. 5
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 6
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Piąty mem przedstawia dwóch żołnierzy: „ja” — dobrze uzbrojony i kolorowy oraz „przyjaciół” — szara, wyblakła postać. Tekst brzmi: „Когда с другом поехали на СВО. Я закупился, а он с тем что ‘дадут’” („Kiedy z kolegą pojechaliśmy na SWO. Ja się wyposażylem,

a on z tym, co „dadzą”). Kontrast barw i dynamiki obrazu podkreśla różnicę między żołnierzem, który sam kupuje sprzęt, a tym, który musi zdać się na to, co otrzyma od armii. To żart z realiów frontowych, gdzie rosyjscy wojskowi często narzekają na braki w wyposażeniu. W kontekście pikabu.ru mem pełni funkcję autoironii — krytykuje niedofinansowanie armii i normalizuje sytuację, w której żołnierze sami troszczą się o sprzęt.

Kolejny mem przedstawia rosyjskich żołnierzy bawiących się z dzieckiem. Jeden z nich trzyma w ręku zabawkowy spychacz, co nadaje scenie charakter ciepłej, rodzinnej interakcji. Napis brzmi: „Ужасные русские солдаты давят бульдозерами детей” („Okropni rosyjscy żołnierze rozjeżdżają dzieci buldożerami”). Z punktu widzenia semiotyki efekt memu opiera się na kontraście: obraz niewinnej zabawy zostaje zestawiony z oskarżeniem o zbrodnie. Ironia polega na tym, że „buldożer” przywołany w tekście okazuje się niewielką, kolorową zabawką, co ma na celu ośmieszenie krytycznych narracji wobec Rosji.

Oba memy wykorzystują ironię i kontrast wizualno-tekstowy do bagatelizowania problemów rosyjskiej armii oraz podważania doniesień o przemocy wobec cywilów, wpisując się w prorządową narrację normalizującą realia wojny.

C) MEMY WYKORZYSTUJĄCE ZDJĘCIE NIEDŹWIEDZIA I MAŁEGO DZIKA

Rys. 7
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 8
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Dwa przedstawione powyżej memy należą do rozbudowanej serii przekazów memicznych opartych na tym samym materiale wizualnym, w którym wykorzystany został wizerunek niedźwiedzia funkcjonującego jako utrwalony symbol Rosji.

Na memie nr 7 siódmym widzimy niedźwiedzia z flagą Rosji, który trzyma w pysku zwierzę oznaczone flagą Ukrainy. Podpis brzmi: „Помогите, я выигрываю!” („Pomóżcie, wygrywam!”). Istota ironii polega tu na sprzeczności — obraz przedstawia całkowitą dominację agresora, a słowa przypisane ofierze sugerują jej zwycięstwo. Taki zabieg ma ośmieszyć komunikaty o ukraińskich sukcesach i ukazać prośby o wsparcie jako absurdalne.

Na kolejnym memie pojawia się podpis: „Уговорил, больше не буду тебя бить” („Przekonałeś mnie, już nie będę cię bić”). Tekst wypowiada dziczek oznaczony flagą Ukrainy, choć sytuacja jednoznacznie pokazuje jego całkowitą bezradność. Ironia polega na odwróceniu ról — ofiara przypisuje sobie moc decydowania o zaprzestaniu przemocy, podczas gdy w rzeczywistości nie ma żadnej sprawczości. Zabieg ten ma ośmieszać Ukrainę, przedstawiając jej komunikaty jako nieadekwatne i pozbawione sensu. Kontekstualnie mem wzmacnia propagandową narrację prorosyjską, według której Kijów żyje w świecie iluzji, ignorując faktyczną przewagę Rosji.

1.3. MEMY OŚMIESZAJĄCE PREZYDENTA UKRAINY WOŁODYMYRA ZELENSKIEGO I JEGO DZIAŁANIA WOJENNE

Rys. 9
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 10
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Kolejna grupa memów, rozpowszechnianych na rosyjskich platformach pozostających pod kontrolą władz, służy dyskredytacji i ośmieszeniu Prezydenta Ukrainy.

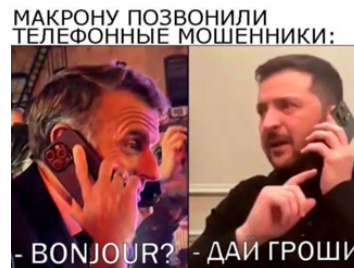
Mem nr 9 przedstawia Wołodymyra Zełenskiego na kozetce u psychoterapeuty, który z ironicznym uśmiechem pyta: „A ci wasi ‘zwyciężający Ukraińcy’ — czy oni są teraz z nami w tym pokoju?”. Wykorzystano tu konwencję dialogu z terapii psychiatrycznej, by zakwestionować realność sukcesów Ukrainy. Zabieg ten ma charakter delegitymizujący: sugeruje, że narracja o zwycięstwach wojsk ukraińskich to iluzja istniejąca tylko w głowie prezydenta. Kontekstowo mem odpowiada rosyjskiej narracji, która od początku wojny podważa ukraińskie komunikaty o sukcesach na froncie i przedstawia je jako propagandowe fantazje. Jakość przekazu opiera się na prostym schemacie żartu psychologicznego, łatwo rozpoznawalnym i zrozumiałym dla odbiorców.

Kolejny mem zestawia trzy kadry z lat 2019, 2022 i 2025, odnosząc je do kolejnych etapów prezydentury Zełenskiego. W pierwszym rodzice ostrzegają: „Nie przegraj kraju, synku!”, w drugim: „Nie przegraj wojny, synku!”, w trzecim zaś pytają ironicznie: „Synku, czy ty w ogóle czegoś jeszcze nie przegrałeś?”. Semiotycznie przekaz opiera się na gradacji porażek, prowadzącej od niepowodzeń politycznych do sugestii całkowitej klęski. Kontekstualnie mem wpisuje się w prorosyjską narrację o upadku Ukrainy, przedstawiając Zełenskiego jako przywódcę słabego i nieskutecznego.

Wiele rosyjskich memów odnosi się również do próśb prezydenta Zełenskiego o wsparcie finansowe. Por.:

Rys. 11
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 12
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Mem nr 11 przedstawia Wołodymyra Zełenskiego oraz podpis: „Plan A — zakończyć wojnę, Plan B — 120 mld dolarów”. Semiotycznie wykorzystano tu prosty kontrast pomiędzy pokojem a pieniędzmi, sugerując, że prawdziwym celem ukraińskiego prezydenta jest pozyskiwanie funduszy, a nie zakończenie konfliktu. Kontekstowo mem wpisuje się w prorosyjską narrację, która ukazuje Zełenskiego

jako polityka zainteresowanego przede wszystkim pieniędzmi Zachodu, a nie dobrem własnego kraju.

Kolejny mem ukazuje Emmanuela Macrona odbierającego telefon oraz Wołodymyra Zełenskiego jako rozmówcę, stylizowanego na oszusta proszącego o pieniądze. Semiotycznie mem odwołuje się do popularnego motywu „telefonicznych naciągaczy”, co automatycznie obniża powagę Zełenskiego i sprowadza jego działania do poziomu banalnego oszustwa. Kontekstowo ma to budować obraz relacji Ukrainy z Zachodem jako jednostronnych i opartych na nieustannym żądaniu wsparcia finansowego.

1.4. MEMY DOTYCZĄCE SANKCJI NAŁOŻONYCH NA ROSJĘ

Rys. 13
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 14
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Mem nr 13 przedstawia scenę, w której dwie postacie symbolizujące „sankcje rosyjskich władz” oraz „sankcje Zachodu” obejmują trzecią osobę opisaną jako „rosyjski naród”. Układ ten wizualizuje sytuację jednostki poddanej jednoczesnej presji wewnętrznej i zewnętrznej, przy czym uśmiech bohatera wprowadza element ironii, sugerując pogodzenie się z opresją. Paradoksalny charakter obrazu łądzi dramatyzm sankcji i wpisuje doświadczenie zwykłych Rosjan w narrację adaptacji i akceptacji, osławianej poprzez humor.

Mem nr 14 wykorzystuje schemat gatunkowy oparty na personifikacji zwierząt: wycieńczona małpa oznaczona flagą UE jest zmuszana przez postacie z flagami USA i Wielkiej Brytanii do przygotowywania kolejnych pakietów sankcji. Groteskowy napis „Дайте мне умереть спокойно” („Dajcie mi umrzeć spokojnie”) wzmacnia efekt hiperboli i ironii, a całość sugeruje, że to Europa ponosi największe koszty polityki sankcyjnej, realizowanej pod presją sojuszników.

Łącznie memy te przedstawiają sankcje w sposób ironiczny i bagatelizujący, ukazując Rosjan jako zdolnych do adaptacji i dystansowania się wobec ograniczeń. Jednocześnie przekazy te przesuwają odpowiedzialność za negatywne konsekwencje sankcji na Europę i Zachód, wzmacniając narrację o ich rzekomej nieskuteczności.

1.5. MEMY DOTYCZĄCE RZEKOMYCH KŁAMSTW ZACHODNICH MEDIÓW

Rys. 15
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

Rys. 16
Źródło: pikabu.ru
(dostęp: sierpień 2025)

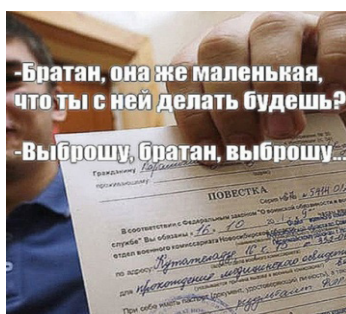
Pierwszy z powyższych memów zestawia wypowiedź Władimira Putina z jej rzekomą medialną reinterpretacją zachodnich mediów. Po lewej stronie widnieje rysunkowy wizerunek Putina z podpisem: „Что сказал Путин: Мы хотим решить все через переговоры, но если вы отказываетесь, значит решим силой!” („Co powiedział Putin: Chcemy rozwiązać wszystko przez negocjacje, ale jeśli odmawiacie, rozstrzygniemy to siłą”), po prawej natomiast sensacyjny nagłówek: „Что напишут об этом западные СМИ: Путин хочет напасть на ЕС после Украины!” („Co o tym napiszą zachodnie media: Putin chce napaść na UE po Ukrainie!”). Taki kontrastowy układ wpisuje się w prorosyjską narrację o tendencyjnym przedstawianiu Rosji przez zachodnie media, które ukazywane są jako źródło dezinformacji, zniekształcające prawdziwe przekazy medialne.

Drugi mem to fotografia Putina, na której „amerykańska ręka” (mankiet w barwach USA) dorysowuje diabelskie rogi i napis: „Ложь западных СМИ о России” („Kłamstwa zachodnich mediów o Rosji”). Na poziomie semiotycznym prosta ingerencja graficzna (rogi, diabelski ogon) pełni funkcję metafory redakcyjnej obróbki przekazu, sugerując, że zachodnie media celowo deformują wizerunek Rosji. Znak narodowej flagi na mankiecie wskazuje na sprawcę tej ingeren-

cji, identyfikowanego jako USA, natomiast stylistyka plakatu (mocny kontrast, uproszczona typografia) nadaje przekazowi charakter oskarżycielski. W kontekście propagandowym mem wzmacnia narrację o intencjonalnym zniekształcaniu obrazu Rosji przez zachodnie media, przedstawiając ten proces jako świadome i mechaniczne działanie redakcyjne, które sprowadza przekazy medialne do prostych, wizualnie czytelnych manipulacji.

2. WOJNA W ROSYJSKOJĘZYCZNYCH MEMACH POWSTAJĄCYCH NA ZACHODZIE

2.1. MEMY DOTYCZĄCE MOBILIZACJI

Rys. 17

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Rys. 18

Źródło: www.reddit.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Dwa powyższe memy łączą motyw sprzeciwu wobec mobilizacji oraz ironiczny język młodych Rosjan. Publikowane na platformach X i Reddit, funkcjonujących poza kontrolą władz rosyjskich, tworzą przestrzeń symbolicznego mikro-buntu.

Mem z wiadomością znaną jako „повестка” (wezwanie do wojska) ukazuje lekceważenie państwowego przymusu mobilizacyjnego. Zdanie „Выброшу, братан, выброшу...” („Wyrzucę, brachu, wyrzucę...”) redukuje urzędowy dokument do bezwartościowej kartki. Potoczny ton normalizuje nieposłuszeństwo, a kontrast języka codziennego z formą urzędową uwidacznia dystans wobec aparatu państwowego.

Mem nr 18, opatrzony hasłem „Лучше с кентами на гулянке, чем с чертями на танке” („Lepiej z kumplami na imprezie niż z diabłami w czołgu”), przeciwstawia wojnie codzienne życie młodzieży. Rymowana konstrukcja tworzy zapamiętywalny slogan sprzeciwu, parodiujący heroiczne hasła propagandowe, a wizerunek zamaskowanych postaci wprowadza element anonimowości charakterystyczny dla komunikacji funkcjonującej poza oficjalnym dyskursem.

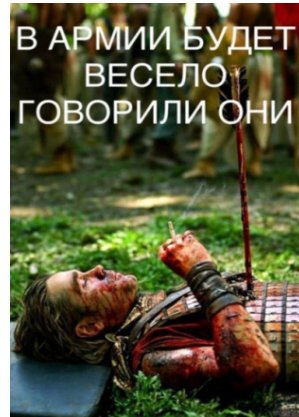
2.2. MEMY DOTYCZĄCE SYTUACJI NA FRONCIE

A) MEMY DOTYCZĄCE SYTUACJI ARMII ROSYJSKIEJ NA FRONCIE UKRAIŃSKIM

Rys. 19

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Rys. 20

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Dwa powyższe memy należą do rosyjskojęzycznego nurtu anty-wojennego, którego celem jest demaskowanie propagandowych narracji o potędze armii i słuszności wojny. Wspólnym środkiem wyrazu są ironia, kontrast i czarny humor, umożliwiające dystans wobec oficjalnej retoryki i ukazujące realne skutki konfliktu.

Mem nr 19 „Приехал из России воевать в Донецк / ожидание / реальность” („Przyjechałem z Rosji walczyć w Doniecku / oczekiwanie / rzeczywistość”) zestawia heroiczny wizerunek żołnierza znany z ilustracji propagandowych z obrazem mężczyzny pozbawionego rąk. Opozycja „oczekiwanie–rzeczywistość” unaocznia rozdźwięk między fikcją wojennej chwały a tragicznym doświadczeniem uczestników działań zbrojnych, redukując propagandowe hasła do obrazu ludzkiego cierpienia.

Kolejny mem „В армии будет весело, говорили они” („W wojsku będzie wesoło, mówili”) wykorzystuje wizerunek ciężko rannego żołnierza, stylizowany na ujęcie z filmu historycznego. Zestawienie propagandowej obietnicy „męskiej przygody” z brutalnym obrazem prowadzi do ironicznego odwrócenia narracji heroicznej, ukazując wojnę jako źródło bezsensownego cierpienia.

B) MEMY DOTYCZĄCE ZŁEGO WYPOSAŻENIA I NIEUDOLNOŚCI ARMII ROSYJSKIEJ

Rys. 21

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Rys. 22

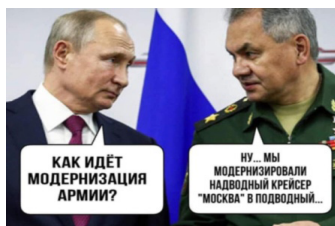
Źródło: www.reddit.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Pierwszy z powyższych memów „Русские войска собирают силы для последней атаки на Киев” („Rosyjskie wojska zbierają siły do ostatniego ataku na Kijów”) ukazuje żołnierzy jadących wozem konnym oznaczonym literą „Z”. Kontrast między zapowiedzią „ostatniej ofensywy” a obrazem archaicznego środka transportu tworzy efekt satyry na propagandową narrację o „niezwyciężonej armii”. W ujęciu semiotycznym dochodzi tu do odwrócenia mitu nowoczesności i siły: znak „Z”, mający symbolizować potęgę, zostaje wpisany w scenę sugerującą zacofanie i nieudolność armii rosyjskiej.

Drugi mem przedstawia dziewiętnastowieczną armatę z podpisem odwołującym się do potocznego terminu „Ядерка” („Jądrówka”, pot. „broń jądrowa”). Zestawienie anachronicznego obrazu z pojęciem nowoczesnej technologii masowego rażenia prowadzi do ośmieszenia propagandowych deklaracji o potędze nuklearnej Rosji.

Łącznie memy te konstruuja narrację o rozpadzie mitu rosyjskiej potęgi militarnej, wykorzystując ironię i kontrast jako narzędzia krytycznego dystansu wobec oficjalnej propagandy.

C) MEMY Z RZEKOMYMI DIALOGAMI POLITYKÓW I DOWÓDCÓW ROSYJSKIEJ ARMII

Rys. 23

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Rys. 24

Źródło: www.x.com
(dostęp: wrzesień 2025)

Przedstawione powyżej memy z udziałem Władimira Putina i Siergieja Szojgu stanowią przykłady szerszej serii rosyjskojęzycznych memów satyrycznych, w których ironicznie przedstawiana jest hierarchiczna relacja między władzą polityczną a aparatem wojskowym oraz jej oderwanie od realiów wojennych.

Pierwszy mem zestawia pytanie: „Как идёт модернизация армии?” („Jak idzie modernizacja armii?”) oraz odpowiedź: „Ну... мы модернизировали надводный крейсер ‘Москва’ в подводный...” („Cóż... zmodernizowaliśmy krążownik nawodny ‘Moskwa’ w podwodny...”). Wykorzystanie katastrofy krążownika *Moskwa* (flagowego okrętu Floty Czarnomorskiej, który został zatopiony na początku inwazji) pełni tu funkcję metafory całkowitej kompromitacji rosyjskiej armii. Ironia opiera się na przekształceniu znaczenia słowa „modernizacja”, które w dyskursie państwowym oznaczało postęp, a w tym kontekście staje się eufemizmem porażki.

Drugi mem opiera się na analogicznym schemacie dialogowym: „А у нас самая большая армия в Европе?” („A czy mamy największą armię w Europie?”) oraz odpowiedź: „Как бы так сказать... позавчера была, да...” („Jakby to powiedzieć... przedwczoraj była...”). Czasownik „была” („była”) oraz niepewny ton wypowiedzi Szojgu sygnalizują stopniowy zanik dominacji militarnej, przekształcając dawny powód do dumy w powód do wstydu.

2.2. MEMY PORÓWNUJĄCE PUTINA DO HITLERA LUB STALINA

Rys. 25

Źródło: www.x.com
(dostęp: październik 2025)

Rys. 26

Źródło: www.x.com
(dostęp: październik 2025)

Memy zamieszczone powyżej należą do rosyjskojęzycznej satyry politycznej wykorzystującej strategię genealogii autorytaryzmu, w której współczesny przywódca zestawiany jest z postaciami historycznymi symbolizującymi przemoc i kult władzy.

Mem nr 25 „Красавчик! Весь в меня!” („Przystojniak! Cały ja!”) odwołuje się do estetyki socrealistycznej, przedstawiającej Józefa

Stalina w roli mentora. Zestawienie to symbolicznie wpisuje Władimira Putina w „rodowód” stalinowskiego autorytaryzmu, a potoczny komentarz przełamuje patos obrazu, przekształcając go w groteskę i podkreślając ciągłość metod rządzenia.

Drugi mem zestawia Putina z Adolfem Hitlerem, poszerzając motyw genealogii o aspekt ekspansjonizmu. Cytaty „Границы России нигде не заканчиваются¹⁴” („Granice Rosji nigdzie się nie kończą”) oraz „Границы рейха безразмерны...” („Granice Rzeszy są niezmierzone...”) ujawniają ideologiczną analogię między imperialną retoryką obu postaci. Gest czułości wzmacnia efekt groteski, semiotycznie sytuując Putina w relacji podporządkowania wobec historycznego wzorca autorytarnej potęgi.

2.3. MEMY DOTYCZĄCE DŁUGOŚCI KONFLIKTU I BRAKU PERSPEKTYW NA JEGO ZAKOŃCZENIE

Rys. 27

Źródło: www.x.com (dostęp: październik 2025)

Rys. 28

Źródło: www.x.com (dostęp: październik 2025)

Oba powyższe memy reprezentują nurt ironii opartej na konfrontacji propagandowych zapowiedzi z upływem czasu, który ujawnia ich nierealność. Humor nie wynika tu z bezpośredniej kpiny z wojny, lecz z demaskacji retoryki pewności i planowości charakterystycznej dla rosyjskiego dyskursu medialnego z początkowego okresu inwazji.

Mem nr 27, wykorzystujący kadry z serialu *Rick and Morty*, opiera się na kontraście między deklaracją a doświadczeniem. Górny panel z napisem „Спецоперация до 2 марта. Зайти и выйти” („Operacja specjalna do 2 marca. Wejść i wyjść”) naśladuje ton oficjalnych ko-

¹⁴ Słowa wypowiedziane przez Władimira Putina podczas ceremonii wręczenia nagród Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w listopadzie 2016 roku.

munikatów o krótkiej i kontrolowanej operacji wojskowej, natomiast dolny kadr „3 года спустя” („3 lata później”) ukazuje tych samych bohaterów w stanie wyczerpania. W ujęciu semiotycznym dochodzi tu do dekonstrukcji mitu „błyskawicznej wojny”.

Kolejny mem „Июнь 2022–2025” („Czerwiec 2022–2025”), oparty na popularnym schemacie *Wojak vs. Wojak*, przedstawia dwie przeciwstawne postacie powtarzające niezmiennie te same prognozy zwycięstwa dla obu stron konfliktu („Ukraina już zaraz zwycięży” — „Rosja już zaraz zwycięży”). W ujęciu semiotycznym mem ten stanowi ironiczny komentarz do stagnacji informacyjnej i wyczerpania dyskursu medialnego, prowadzących do schematyzacji przekazu o wojnie.

Memy tego typu ukazują znużenie odbiorców, ich dystans wobec wojennego spektaklu i utratę wiary w szybkie zakończenie konfliktu.

2.4. MEMY DOTYCZĄCE ROSJAN POPIERAJĄCYCH DZIAŁANIA WOJENNE

Rys. 29

Źródło: www.x.com
(dostęp: październik 2025)

Rys. 30

Źródło: www.x.com
(dostęp: październik 2025)

Oba te memy odnoszą się do funkcjonowania rosyjskiego społeczeństwa w warunkach długotrwałej wojny i ukazują mechanizmy normalizacji przemocy oraz ekonomizacji konfliktu, utrwalane przez dyskurs propagandowy.

Mem nr 29 „Возвращайся со стиральной машиной” („Wracaj z pralką”) odwołuje się do konwencji plakatu patriotycznego, którego sens perswazyjny zostaje podważony przez ironiczny podpis nawiązujący do grabieży sprzętu AGD na terenach okupowanych. Zabieg ten prowadzi do przesunięcia znaczenia plakatu z heroizmu i poświęcenia w stronę cynicznej racjonalizacji przemocy i korzyści materialnych.

Kolejny mem „Во повезло!!! Я за вас, пацаны, аж три ‘Лады’ смогу купить!!!” („Ale szczęście!!! Za was, chłopaki, kupię aż trzy ‘Łady’!!!”) odnosi się do państwowych wypłat dla rodzin poległych, przedstawiając wojnę jako źródło korzyści materialnych. Tekst i obraz razem tworzą metaforę cynizmu społecznego, w której śmierć zostaje podporządkowana rachunkowi ekonomicznemu, a wojna ukazana jest jako sposób przetrwania.

W obu przypadkach sarkazm odsłania proces społecznej akceptacji wojny jako źródła materialnych korzyści, co wskazuje na postępującą degradację norm etycznych w rosyjskim społeczeństwie.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza rosyjskojęzycznych memów dotyczących wojny w Ukrainie ujawnia wyraźną polaryzację sposobów jej interpretowania i komentowania, zależną od kontekstu społeczno-politycznego funkcjonowania ich twórców. Materiał pochodzący z rosyjskiej przestrzeni internetowej (Pikabu) wskazuje na dominację strategii humorystycznych, które w wielu przypadkach nie tyle poddają wojnę krytycznej ocenie, ile sprzyjają jej oswajaniu i normalizacji. Ironia i żart, choć pozornie krytyczne, często działają jako mechanizmy adaptacyjne, redukujące napięcie i koncentrujące uwagę na codziennym funkcjonowaniu w warunkach wojny. W tym sensie memy te współuczestniczą w utrwalaniu sposobów interpretowania rzeczywistości zbieżnych z narracją państwową, relatywizując przemoc oraz utrwalając przekonanie o nieuchronności wojny.

Widoczna w tej części materiału „kontrolowana krytyka” dopuszcza komentowanie dysfunkcji systemu, takich jak chaos organizacyjny czy niedofinansowanie armii, lecz rzadko prowadzi do zakwestionowania samej słuszności konfliktu. Przeciwnie, poprzez banalizację przemocy i ironiczne oswajanie przymusu memy te mogą sprzyjać społecznej akceptacji wojny jako trwałego elementu rzeczywistości, który należy raczej wyśmiać, niż poddać jednoznacznej ocenie etycznej.

Uzupełnieniem tego obrazu są memy krytykujące armię ukraińską oraz prezydenta Wołodymyra Zełenskiego, które wzmacniają prorosyjską narrację, przenosząc odpowiedzialność za przebieg wojny na stronę ukraińską.

Odmienny charakter mają memy tworzone w przestrzeni emigracyjnej i rozpowszechniane na platformach niepodlegających ro-

syjskiej kontroli. W tym przypadku humor i ironia pełnią funkcję wyraźnie demaskującą: podważają oficjalny język komunikatów wojennych, kompromitują narracje o „krótkiej operacji” i odsłaniają realne koszty konfliktu — ludzkie, społeczne i symboliczne. Szczególnie istotne są strategie polegające na zestawianiu retoryki sukcesu z obrazami klęski, stagnacji i kalectwa, a także na parodystycznym ośmieszeniu elit politycznych i wojskowych.

Porównanie obu korpusów pokazuje, że memy nie są jedynie reakcją na wojnę, lecz aktywnie współtworzą sposoby jej rozumienia. W Rosji częściej pełnią funkcję narzędzi adaptacji i normalizacji przemocy, podczas gdy w diasporze stają się formą symbolicznego sprzeciwu i delegitymizacji propagandy. W rezultacie „jedna wojna” funkcjonuje w rosyjskojęzycznym obiegu memicznym jako „dwa światy” — odmienne nie tylko geograficznie, lecz przede wszystkim dyskursywnie, etycznie i symbolicznie.

REFERENCES

- Bury, Beata. “A Multimodal Analysis of Humour in Internet Memes: a Case Study of the Podlaskie Voivodeship’s Promotional Campaign.” *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 2025, vol. 142, no. 2: 57–69.
- Grzenia, Jan. *Komunikacja językowa w Internecie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Kita, Małgorzata, Loewe, Iwona (eds.). *Język w internecie. Antologia*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Kępa-Figura, Danuta Zofia. “Mem (internetowy) jako nośnik narracji o świecie.” *Dyskursologiczne tezy i syntezy. Język — kultura — media. Prace ofiarowane prof. dr. hab. Maciejowi Kawce*. Planeta, Paweł, Filas, Ryszard (eds.). Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019: 171–188.
- Kulaga, Wojciech. “Exploring the Universe of Memes: A Multimodal Analysis of Static and Dynamic Memes in the Polish Media Landscape.” *Studia Medioznawcze*, 2025, vol. 26, no. 1: 77–91.
- Niekrewicz, Agnieszka Anna. *Od schematyzmu do kreacyjności. Język memów internetowych*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Jakuba z Paradyża, 2015.
- Nowak, Jan. “Internet Meme as Meaningful Discourse: Towards a Theory of Multi-Participant Popular Online Content.” *Central European Journal of Communication* 9, 2016, no. 1 (16): 73–89.
- Nowak, Jan. “Manipulacja i perswazja w memach internetowych.” *Studia Medioznawcze*, 2022, no. 8: 45–60.
- Shifman, Limor. *Memes in Digital Culture*. Cambridge–London: MIT Press, 2013.
- Sładkiewicz, Żanna, Klimkiewicz, Anna, Trendowicz, Marcin. *Kreowanie sensów w komunikacji internetowej: mem, stereotyp, mit*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2025.

ROSYJSKIE MEMY O WOJNIE...

Wójcicka, Marta. *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019.

Wójcicka, Marta. "Przekroczenie normy językowej w memach internetowych jako strategia perswazji." *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 2022, vol. 56: 145–173.

Zdunkiewicz-Jedynak, Dorota. "Intertekstualność współczesnej komunikacji internetowej. Intertekstualne odwołania wewnątrzgatunkowe w memach." *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 2016, no. 32: 57–73.

ONLINE RESOURCES

<<https://pikabu.ru>>.

<<https://x.com>>.

<<https://www.reddit.com>>.

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1950-9299>

Uniwersytet Szczeciński

POLSKA I POLACY W WYPOWIEDZIACH RZECZNICZKI ROSYJSKIEGO MINISTERSTWA SPRAW ZAGRANICZNYCH

POLAND AND POLES IN THE STATEMENTS OF THE SPOKESPERSON OF THE RUSSIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

This article aims to identify and analyse the forms of argumentation through which the image of Poland is constructed in the official communications of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Analysis of the empirical material reveals the systematic deployment of propaganda techniques, including the demonization of opponents, manipulation of historical narratives, deprecatory strategies grounded in irony and colloquialization, as well as the dissemination of disinformation. Particular attention is given to key lexical items and persuasive linguistic devices that frame the audience's interpretation in specific ways. The findings demonstrate that the examined statements do not function as neutral institutional communication; rather, they serve as instruments for advancing the contemporary political and ideological objectives of the Russian Federation.

Keywords: Maria Zakharova, Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, image of Poland in Russian media, propaganda, linguistic persuasion

WSTĘP

Współczesna rosyjska przestrzeń komunikacyjna, obejmująca zarówno oficjalne kanały państwowe, jak i nieoficjalne formy przekazu, stanowi przedmiot rosnącego zainteresowania badaczy języka, dyskursu i kultury politycznej¹. Szczególną uwagę zwraca sposób, w jaki Ro-

¹ Zob. wybrane prace z 2025 roku, ukazujące różnorodne podejścia metodologiczne i źródłowe: T. Polowyj, *Od informacji do propagandy: Transformacja rosyjskiego systemu medialnego*, „Sprawy Międzynarodowe” 2025, nr 2 (78), s. 197–225; A. Starodubtseva, *Cultural-Civilisational Dimensions of Public Consciousness Militarisation: A Study of Comments on Russian Pro-Government Telegram Channels*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura” 2025, nr 17 (2), s. 79–93; A. Pstyga, *Wojna i pokój? Publicystyka rosyjskojęzyczna*

sja konstruuje narracje dotyczące Zachodu, w tym Polski². Kluczową rolę odgrywają w tym procesie wypowiedzi przedstawicieli aparatu państwowego, które — mimo deklarowanej funkcji informacyjnej — realizują cele ideologiczne i propagandowe. W tym kontekście wystąpienia Marii Zacharowej, dyrektorki Departamentu Informacji i Prasy MSZ Federacji Rosyjskiej³ stanowią istotny materiał do analizy mechanizmów budowania wizerunku innych państw w oficjalnym dyskursie rosyjskim.

Artykuł wpisuje się w badania nad rosyjskim dyskursem państwowym, propagandą oraz wpływem komunikacji instytucjonalnej na obraz relacji międzynarodowych. Materiał badawczy obejmuje oficjalne wypowiedzi Zacharowej podczas cotygodniowych briefingu prasowych MSZ FR, prowadzonych według stałego schematu (oświadczenia oraz sesja pytań i odpowiedzi). Są one dostępne w formie zapisu pisemnego i nagrań wideo na stronie resortu⁴. Analizie poddano konferencje z okresu od 16 stycznia do 12 września 2025 roku. Spośród wszystkich 32 briefingu ministerstwa w badanym przedziale czasowym 31 prowadziła Zacharowa — w 22 poruszyła temat Polski (co stanowi 71% wszystkich briefingu z tego czasu).

Dobór materiału wynika z jego aktualności oraz bezpośredniego związku z bieżącymi wydarzeniami politycznymi. W analizowanym okresie miały miejsce m.in. wybory prezydenckie w Polsce (maj–czerwiec 2025), dalsze zaostrzenie relacji polsko-rosyjskich (zamknięcie konsulatów w Krakowie i Królewcu, zamknięcie granicy z Białorusią,

w przekładzie na język polski po lutym 2022 roku, „*Studia Rossica Posnaniensia*” 2025, nr 50, s. 119–132.

² Wśród opracowań opublikowanych w roku 2025 warto wymienić następujące: A. Jaskólski, *Obraz Zachodu w oficjalnej rosyjskiej narracji w kontekście inwazji Rosji na Ukrainę*, „*Przegląd Rusycystyczny*” 2025, nr 3 (191), s. 141–158; M. Kowalska-Chrzanowska, *Rosyjskie antypolskie narracje dezinformacyjne w roku 2024 w świetle zasobów bazy EUvsDisinfo*, „*Polityka i Społeczeństwo*” 2025, nr 2 (23), s. 53–75; R. Paradowski, *Trends and Mechanisms of Russian Disinformation Concerning Poland: the Analysis of Information Operations on Twitter in 2009–2020*, „*The Copernicus Journal of Political Studies*” 2025, nr 1, s. 35–59.

³ M. Zacharowa jest zawodową dyplomatką, posiada stopień naukowy doktora w zakresie historii, z Ministerstwem Spraw Zagranicznych jest związana zawodowo od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku, zob. J. Brodowski, M. Winiarska-Brodowska, *Państwa Kaukazu Południowego w wypowiedziach rzeczniczki prasowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej*, „*Politeja*” 2022, nr 3 (78), s. 39.

⁴ Zapis briefingu jest dostępny na stronie: https://www.mid.ru/ru/press_service/spokesman/briefings/ (22.01.2026).

przygotowania do manewrów „Zapad 2025”) oraz incydent naruszenia polskiej przestrzeni powietrznej we wrześniu 2025 roku. Wszystkie te wydarzenia były komentowane przez rosyjskie MSZ, gromadzony korpus tekstów jest reprezentatywny dla badania obrazu Polski w oficjalnym dyskursie Federacji Rosyjskiej.

Przedmiotem badania są narracje dotyczące Polski i Polaków w wypowiedziach Zacharowej. Na podstawie zauważonej w całym materiale powtarzalności wyodrębniono główne cele polityczno-ideologiczne: dyskredytowanie władz polskich, wzmacnianie pozytywnego wizerunku Rosji, podtrzymywanie narracji o zagrożeniu ze strony „kolektywnego Zachodu” oraz legitymizację rosyjskiej polityki historycznej poprzez reinterpretację przeszłości i oskarżanie Polski o jej fałszowanie. Wypowiedzi te należy traktować jako przykład dyskursu perswazyjnego o charakterze propagandowym, którego istotą nie jest neutralne przekazywanie informacji, ale kształtowanie pożądanego interpretacji faktów poprzez zastosowaną argumentację⁵. W definicjach perswazji podkreśla się, że jej głównym celem jest nie tyle logiczne udowodnienie słuszności określonego poglądu, ile wywarcie wpływu na odbiorcę lub grupę odbiorców⁶. Nie osiąga się tego poprzez bezpośrednie nakazy, lecz za pomocą środków pośrednich i często ukrytych⁷. Istotnym problemem jest rozróżnienie perswazji i manipulacji, ponieważ granica między tymi zjawiskami ma charakter płynny — oba opierają się na zbliżonych technikach i mogą się wzajemnie przenikać⁸. Jednym z istotnych kryteriów pozwalających odróżnić te dwa zjawiska jest stopień jawności przekazu, a więc to, czy odbiorca ma dostęp do pełnego zakresu informacji na dany temat, czy też nadawca celowo część z nich ukrywa. W przypadku zatajenia informacji mamy do czynienia już nie z perswazją, lecz z manipulacją⁹. Kwestia ta ma szczególne znaczenie w kontekście niniejszych rozważań, ponieważ sytuacją, w której dochodzi do zatajenia infor-

⁵ A. Kiklewicz, *Perswazja a implikacja*, w: A. Barańska-Szmitko, A. Filipczak-Białkowska (red.), *Teorie i praktyki komunikacji 2*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2023, s. 425.

⁶ E. Gajewska, „Polska jest naszym wielkim zadaniem” — językowe środki perswazji w audycjach wyborczych kandydatów na prezydenta Polski w wyborach z 2020 roku, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 16, s. 138.

⁷ S. Barańczak, *Słowo — perswazja — kultura masowa*, „Twórczość” 1975, nr 7, s. 46.

⁸ G. Gruner, *Metafora i metonimia konceptualna jako narzędzia perswazji i manipulacji*, „Językoznawstwo” 2024, nr 1 (20), s. 110.

⁹ Tamże.

macji jest niewątpliwie kłamstwo¹⁰, stanowiące jeden z elementów analizowanych wypowiedzi.

Za szczególną odmianę dyskursu perswazyjnego uważa się propagandę, która zakłada pozyskiwanie zwolenników określonych idei politycznych i ideologicznych poprzez kształtowanie postaw odbiorców za pomocą celowo dobranych środków językowych¹¹. Jednym z głównych, jeśli nie kluczowym, celem działań propagandowych jest wywołanie społecznej aprobaty dla władzy oraz jej decyzji i działań¹². Propaganda jest jawnym szerzeniem poglądów politycznych, które mają ukształtować postawę odbiorcy zgodnie z zamiarem nadawcy¹³. Wypowiedzi poddane analizie w niniejszym opracowaniu spełniają te kryteria i tym samym zaliczają się do tekstów propagandowych.

Celem artykułu jest identyfikacja i analiza form argumentacji służących realizacji wymienionych zamiarów o charakterze polityczno-ideologicznym. Kluczowym narzędziem jest tu argumentacja wartościująca. Polega ona na takim doborze informacji — zarówno wyrażonych wprost, jak i sugerowanych pośrednio — aby odbiorca najpierw sam sformułował określone oceny, a następnie był skłonny zareagować zgodnie z tymi ocenami — czy to na poziomie myślenia, emocji, czy działania¹⁴. Ten typ argumentacji opiera się również na odwoływaniu się do emocji, co sprzyja wywieraniu wpływu na odbiorców¹⁵.

Zastosowana w niniejszym opracowaniu metoda badawcza polega na wyodrębnieniu słów-kluczy oraz językowych środków perswazji

¹⁰ O kłamstwie jako taktyce manipulacyjnej w: M. Tokarz, *Argumentacja, perswazja, manipulacja*, Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 265–292.

¹¹ G. Habrajska, *Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2005, nr 7, s. 110.

¹² J. Bralczyk, *Strategie w języku propagandy politycznej (o polskiej propagandzie partyjnopanstwowej w latach 1982–88)*, w: J. Bartmiński, R. Grzegorzczkova (red.), *Język a kultura 4: Funkcje języka i wypowiedzi*, Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, Wrocław 1991, s. 107.

¹³ I. Kamińska-Szmaj, *Propaganda, perswazja, manipulacja — próba porządkowania pojęć*, w: P. Krzyżanowski, P. Nowak (red.), *Manipulacja w języku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 13–27; A. Zięba, *Językowe środki perswazji i manipulacji w informacjach prasowych na przykładzie Targów Budownictwa BUDMA 2008*, „Język, komunikacja, informacja” 2009, nr 4, s. 110.

¹⁴ A. Kiklewicz, *Perswazja poprzez argumentację aberracyjną (ze szczególnym uwzględnieniem komunikacji wizualnej)*, „Socjolingwistyka” 2025, nr 39, s. 9.

¹⁵ I. Witkowska, *Argumentacja jako językowy środek perswazji — na przykładzie prasowych tekstów reklamowych*, w: K. Burska, B. Cieśla (red.), *Kreatywność językowa w przestrzeni medialnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 265–266.

funkcjonujących w ramach strategii komunikacyjnych, wyłonionych i scharakteryzowanych przez autorkę artykułu na podstawie analizy wypowiedzi Zacharowej.

W lingwistyce pojęcie słów-kluczy jest ujmowane na różne sposoby. Jedna koncepcja, powiązana z lingwistyką kulturową, traktuje je jako kondensację centralnych idei kulturowych, organizującą myślenie i komunikację w danym języku¹⁶. Inne podejścia określają je jako słowa-wytrychy¹⁷, słowa-magnesy¹⁸ lub słowa uzbrojone¹⁹, z funkcją przyciągania uwagi, generowania dyskursu²⁰ i modyfikowania znaczeń w zależności od sytuacji. W przyjętym tu ujęciu słowa-klucze tworzą podstawę argumentacji, przenosząc idee, emocje i wartości, ujawniając światopogląd nadawcy, wywołując oceny i postawy oraz nadając przekazowi ramy interpretacyjne²¹.

Językowe środki perswazji²² to leksemy, zwroty i konstrukcje zdaniowe, których funkcją jest kształtowanie odbioru komunikatu poprzez wzmacnianie siły argumentu i wpływanie na ton emocjonalny. W odróżnieniu od słów-kluczy, które tworzą semantyczny rdzeń tekstu, środki te wpływają przede wszystkim na postawy i reakcje odbiorcy.

¹⁶ A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki — różne kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

¹⁷ M. Kita, *Słowa magnesy. O (nie)przewidywalnym efekcie skupiania uwagi odbiorcy na słowie w dyskursie publicznym (medialnym)*, w: K. Jachimowska, B. Kudry, E. Szkudlarek-Śmiechowicz (red.), *Słowo we współczesnych dyskursach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 15–16.

¹⁸ Tamże, s. 16–17.

¹⁹ O słowach uzbrojonych jako elemencie retoryki uzbrojonej, będącej walką o wpływ na przestrzeń kognitywną odbiorców w: C.M. Ornatowski, *Retoryka uzbrojona: walka o świadomość we współczesnej przestrzeni medialnej*, „Res Rhetorica” 2021, nr 8 (4), s. 13–39.

²⁰ B. Kudra, *Semantyzacja ideologiczna słowa w tzw. dyskursie smoleńskim*, w: K. Jachimowska, B. Kudry, E. Szkudlarek-Śmiechowicz (red.), *Słowo we współczesnych...*, s. 36.

²¹ Podobne ujęcie słów-kluczy występuje w artykule: D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Słowa-klucze w dyskursie „dobrej zmiany”*, w: U. Sokółska (red.), *Socjolekt — idiolekt — idiosyl: historia i współczesność*, Wydawnictwo Prymat, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2017, s. 445–461.

²² O językowych środkach perswazji w różnych typach wypowiedzi: A. Wójcik, *Skuteczne przekonywanie w przekazach reklamowych: językowe środki perswazji stosowane w kampaniach społecznych*, w: B. Mitrenga (red.), *Słowo — wartość — jakość w języku i tekście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 169–182; K. Bednarska, *Językowe środki perswazji w polskich i słoweńskich reklamach*, „Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców” 2014, nr 21, s. 279–287.

Słowa-klucze i językowe środki perswazji są w niniejszym opracowaniu traktowane jako odrębne, choć komplementarne elementy analizy, dlatego relacja między nimi wymaga doprecyzowania. Słowa-klucze zostały wyłonione na podstawie obserwacji autorki jako jednostki leksykalne często powtarzające się w badanym materiale, pojawiające się w określonych kontekstach i współtworzące spójne pole znaczeniowe. Choć są one nierzadko nacechowane emocjonalnie i aksjologicznie, ich podstawową funkcją jest przenoszenie określonych treści, charakterystycznych dla analizowanych narracji. W wypowiedziach realizujących konkretne cele – takie jak na przykład przypisywanie Polsce określonych działań czy intencji – słowa te mogą przybierać zróżnicowaną formę stylistyczną, jednak ujawniają wyraźne powiązania semantyczne i wspólny zakres znaczeniowy, co pozwala traktować je jako elementy jednej struktury interpretacyjnej. Odmienny status mają natomiast językowe środki perswazji, które nie są związane z konkretnymi, powtarzalnymi leksemami, lecz z określonymi funkcjami pełnionymi w tekście. Ich zadaniem nie jest wprowadzanie nowych treści, lecz intensyfikowanie znaczeń niesionych przez słowa-klucze oraz wpływanie na sposób ich odbioru. Na podstawie przeprowadzonej analizy do tych środków zaliczono wykorzystywanie leksyki o charakterze kolokwialnym²³, użycie metafor²⁴ i frazeologizmów²⁵, budowanie efektu ironii²⁶ oraz stosowanie formuł ograniczających możliwość weryfikacji prawdziwości przekazywanych treści²⁷.

²³ O funkcjach kolokwializmów: A. Kiklewicz, *Kolokwializmy we współczesnej prasie: funkcje i uwarunkowania (na materiale „Gazety Wyborczej” i „Nowej Gazety”)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2025, t. 16, nr 2, s. 333–356.

²⁴ O perswazyjnej funkcji metafor: О.И. Калинин, *Речевое воздействие и содержание метафоры: к вопросу об индексе функциональной типологии*, „Теоретическая и прикладная лингвистика” 2021, nr 7 (3), s. 90–102; M. Jankosz, *Perswazyjna funkcja werbalnych i niewerbalnych metafor na przykładzie konferencji polskiego rządu podczas tzw. trzeciej fali epidemii COVID-19*, „Res Rhetorica” 2021, nr 8 (3), s. 75–90.

²⁵ O perswazyjnej funkcji frazeologizmów mających charakter metaforyczny: J. Podracki, M. Trysińska, *Metafory a frazeologia w języku polityków (na przykładzie rozmów prowadzonych w TVP i Internecie)*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Logopedica” 2006, nr 31, s. 429–439.

²⁶ O funkcjach ironii w narracji: W. Pikor, *Ironia jako narzędzie narracji*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 2018, nr 11, s. 209–225.

²⁷ Opis środków blokujących weryfikację prawdziwości wyrażanych sądów stanowi nawiązanie do koncepcji metaoperatorów perswazyjnych, których obecność w komunikacie zwiększa jego skuteczność: A. Awdiejew, *Gramatyka interakcji werbalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 142–152.

Omówienia wymaga również pojęcie strategii komunikacyjnej, która jest tu rozumiana jako ogół świadomych decyzji podejmowanych przez nadawcę w celu wyboru najskuteczniejszych działań językowych, pozwalających osiągnąć zamierzony cel komunikacyjny²⁸. Strategie są ukierunkowane na innych uczestników komunikacji — na ich zachowania oraz sposób interpretowania przekazu — i mają na celu wywołanie określonych reakcji²⁹. Służą realizacji różnych zamierzeń, w tym także o charakterze społecznym czy politycznym, dlatego pozostają ściśle związane z perswazyjną funkcją języka³⁰.

W niniejszym opracowaniu poszczególne strategie komunikacyjne zostały wyodrębnione na podstawie obserwowanej powtarzalności wzorców językowych w wypowiedziach Zacharowej. Autorka przyjęła kryterium funkcjonalne: każda strategia została zidentyfikowana jako zestaw działań językowych, które w spójny sposób służą realizacji określonych celów polityczno-ideologicznych. Podstawą wydzielenia strategii była więc analiza tego, które kombinacje słów-kluczy i językowych środków perswazji powtarzają się w różnych kontekstach i w jaki sposób współtworzą powtarzalne mechanizmy oddziaływania na odbiorcę. Strategie często się przenikają — w każdej można dostrzec elementy innych — dlatego autorka skupiła się na najbardziej wyraźnych przykładach, aby pokazać charakterystyczną specyfikę każdej z nich.

1. POLSKA JAKO CZĘŚĆ „KOLEKTYWNEGO ZACHODU”

Szczegółową analizę warto poprzedzić ogólną obserwacją, że niezależnie od kontekstu — spraw wewnętrznych, relacji dwustronnych czy zagadnień międzynarodowych — Zacharowa najczęściej przywołuje Polskę w szeregu z innymi państwami Unii Europejskiej, nazwami krajów spoza UE oraz członkami NATO, w tym zbiorczo określanymi mianem Прибалтика (Kraje Bałtyckie):

1) Мы ежедневно комментируем обломки от западных вооружений, которые обнаруживаем у себя на территории, — от дальнобойных ракет, дро-

²⁸ A. Małyska, *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012, s. 79.

²⁹ Tamże, s. 77.

³⁰ Tamże, s. 48.

нов, танков, других видов вооружений, которые поставляются Польшей, Францией, Германией, Британией, которые закупаются и производятся на деньги Норвегии, Швеции, других стран ЕС и НАТО.

2) В этом же докладе будет дана оценка действиям отдельных государств, в первую очередь, стран Прибалтики, Польши и Украины [...].

Zestawienia te sugerują postrzeganie Polski jako elementu szerszej wspólnoty międzynarodowej o antyrosyjskiej orientacji, określanej w rosyjskiej propagandzie (również przez Zacharową) mianem „kolektywnego Zachodu”. Wyrażenie коллективный Запад jest przez badaczy opisywane jako tzw. ideologem, czyli minimalna znacząca jednostka organizująca świadomość na płaszczyźnie ideologicznej³¹. Określenie to dotyczy Stanów Zjednoczonych i ich sojuszników (przede wszystkim Unii Europejskiej i krajów NATO), postrzeganych jako propagatorzy jednobiegunowej ideologii³². Powszechność używania tego wyrażenia w rosyjskim dyskursie społeczno-politycznym wynika z potrzeby przedstawienia obrazu wieloskładnikowego, zbiorowego, a jednocześnie jednego w swych celach przeciwnika współczesnej Rosji. Akcent na kolektywności Zachodu w dzisiejszych warunkach wskazuje na nierówność, w której państwo rosyjskie praktycznie samotnie staje naprzeciw sojuszowi wielu krajów³³.

Wypowiedzi dotyczące Polski jako elementu „kolektywnego Zachodu” są konstruowane zgodnie z określonymi strategiami komunikacyjnymi, rozumianymi jako celowo dobrane sposoby działania służące realizacji zamierzonych celów, w tym wpływaniu na odbiorcę oraz kształtowaniu wizerunku Polski. W dalszej części artykułu strategie te zostaną omówione i zilustrowane przykładami z analizowanego materiału.

³¹ P. Zemszał, *Ideologem w dyskursie ideologicznym*, w: I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa (red.), *Ideologie w słowach i obrazach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 83. Ideologem jako nośnik konotacji ideologicznych jest również opisywany w: K. Ozga, *(De)putinizacja — ideologem hasłowy we współczesnym dyskursie medialnym*, w: A. Barańska-Szmitko, A. Filipczak-Białkowska (red.), *Teorie i praktyki...*, s. 289.

³² Л. В. Балашова, *Идеологема „коллективный Запад” сквозь призму антропоморфной метафоры (на материале выступлений С.В. Лаврова после начала специальной военной операции 24.02.2022)*, „Политическая лингвистика” 2022, nr 5 (95), s. 26.

³³ Р. Э. Бараш, Р. В. Петухов, *Идентичность и историческая память россиян в условиях противостояния „коллективному Западу”*, „Вестник Института социологии” 2023, nr 14 (4), s. 152.

2. STRATEGIA OFENSYWNA

Strategia ta polega na konstruowaniu obrazu rzeczywistości w oparciu o wyraźną opozycję swój–obcy, w której „obcy” obejmuje Polskę i szeroko rozumiany Zachód. Obraz ten budowany jest dzięki formułowaniu przez Zacharową oskarżeń pod ich adresem. W wypowiedziach rzeczniczki rosyjskiego MSZ strategia realizuje się przede wszystkim poprzez systematyczne przypisywanie przeciwnikowi negatywnych cech i intencji, wyrażanych za pomocą powtarzalnych słów-kluczy o wyraźnym nacechowaniu aksjologicznym, co prowadzi do jego delegitymizacji i utrwalenia określonego schematu interpretacyjnego u odbiorcy.

2.1. OSKARŻENIE O DĄŻENIE DO WOJNY

Zastosowanie strategii ofensywnej polega na oskarżaniu Polski i innych państw zachodnich o działania mające na celu wywołanie międzynarodowego konfliktu. Występujące tu słowa-klucze to: война, военная интервенция, конфронтация, эскалация. Opisane z ich pomocą działania są oceniane jako posiadające długoterminowe cele (продолжать курс на конфронтацию, привести к дальнейшей эскалации), realizowane w oparciu o założony wcześniej plan (реализовать планы по эскалации) oraz jako świadome, celowe i maksymalnie zintensyfikowane (приложить все усилия, чтобы разжечь пламя войны), pr.:

- 3) Они только на словах выражают „безграничную” солидарность с режимом В.А. Зеленского, а на деле присматривающаяся к тому, как лучше реализовать планы по эскалации кризисов, включая военную интервенцию на Украину.
- 4) [...] государства Прибалтики и Польша продолжают курс на конфронтацию с Россией и эскалацию напряженности на европейском континенте.
- 5) Активные усилия Польши и стран Балтии по выходу из Конвенции неизбежно приведут к дальнейшей эскалации напряженности в Европе [...].
- 6) А к 2022 г. именно Запад приложил все усилия, чтобы разжечь пламя войны и приумножить страдания украинцев (и других народов) от действий банды В.А. Зеленского.

W ostatnim przykładzie znalazła się metaforyczna fraza разжечь пламя войны, która, poprzez plastyczne przywołanie obrazu

zniszczenia, może silnie wpływać na odbiorców i angażować ich emocjonalnie.

2.2. OSKARŻENIE O PROPAGOWANIE NAZIZMU I FASZYZMU

Druga grupa wypowiedzi oskarżycielskich charakteryzuje się częstym użyciem przymiotnika *неонацистский*, występującego głównie w połączeniu z wyrażeniem *киевский режим*. Polska, podobnie jak inne państwa „kolektywnego Zachodu”, przedstawiana jest jako jego zwolennik, co realizują leksemy *сторонники*, *поклонники*, *поддержка* / *поддерживать*, *содержание* (w znaczeniu ‘finansowego utrzymania’³⁴), np.:

7) Речь, прежде всего, о Польше и других странах коллективного Запада, поддерживающих *неонацистский киевский режим*.

8) Намерение новой американской администрации переложить на своих европейских сателлитов расходы по содержанию *неонацистского киевского режима* вынуждает их поспешно искать выход из складывающейся ситуации.

9) К сожалению, приходится констатировать, что в ряде стран, например, в Польше и Германии, возложения проходили на фоне провокаций сторонников коллаборационистов и поклонников *неонацистского киевского режима*, при попустительстве местных правоохранительных органов.

Przedrostek *нео-* sygnalizuje kontynuację lub nową wersję danego zjawiska, stąd *неонацизм* oznacza odradzający się *nazizm*. W wypowiedziach Zacharowej termin ten odnosi się do Ukrainy, podkreślając przy tym rzekome wsparcie Zachodu dla tego procesu. W odniesieniu do Polski i innych państw zachodnich stosowany jest natomiast wyraz *нацизм*, który w dyskursie publicznym posiada ogromny ładunek emocjonalny i ideologiczny, niesie historycznie określone, silnie negatywne znaczenie. Rzeczniczka rosyjskiego MSZ zestawia go z wartościującymi dodatnio leksemami *поднятого* stylu *героизация* i *прославлять*. Jednocześnie oskarżając Zachód o gloryfikację *nazizmu*, w odniesieniu do opisywanej postawy często używa przysłowka *открыто*, podkreślając, że omawiane państwa w sposób *ostentacyjny*, *провокаcyjny* i *демонстраcyjny* popierają zakazaną ideologię. Widać to w poniższych wypowiedziach:

³⁴ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Русский язык, Москва 2002.

10) Более того, уже предпринимаются попытки открыто отождествлять европейские ценности с героизацией нацизма, как это недавно продемонстрировали отдельные адепты объединения с Евросоюзом.

11) Наиболее тревожная ситуация по-прежнему наблюдается в странах Прибалтики и на Украине, где открыто прославляется нацизм [...]. Не менее остро складывается ситуация в Польше, Чехии.

Słowo nacizm wywołuje negatywne konotacje, które w wypowiedziach Zacharowej realizowane są również poprzez synonimiczne leksemy: фашизм, антисемитизм, коллаборационизм, сегрегация. Odnosząc się do polskich obchodów 80. rocznicy wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau, rzeczniczka potępiła pominięcie w uroczystościach roli Armii Czerwonej i użyła wyżej wymienionych słów-kluczy:

12) Это ведь и продолжение антисемитизма, коллаборационизма. Вы только делаете вид, что чтите евреев-заключенных. Одновременно вы уничтожаете мемориалы красноармейцам, среди которых были сотни тысяч евреев. Это чудовищное продолжение той самой сегрегации, породившей нацизм и фашизм, только в красивой, современной упаковке.

Użycie formuły w красивой, современной упаковке pełni funkcję metafory, której zadaniem jest zdyskredytowanie nowoczesnych form wyrazu wartości demokratycznych jako zewnętrznie atrakcyjnych, lecz wewnętrznie tożsamy z ideologicznym złem przeszłości.

Na podstawie wypowiedzi oskarżających Polskę i kraje zachodnie o propagowanie nazizmu widać wyraźnie, że Zacharowa ponownie sięga po narracje zakorzenione w micie tzw. wielkiej wojny ojczyźnianej. Wynika to z dążenia rosyjskich władz do wykreowania w świadomości społecznej obrazu tzw. specjalnej operacji wojskowej³⁵ jako wydarzenia przełomowego, o dużym stopniu skomplikowania oraz stanowiącego poważne zagrożenie dla istnienia państwa — na wzór historycznych doświadczeń z lat 1941–1945. Tak skonstruowany komunikat ma mobilizować obywateli do poczucia odpowiedzialności i gotowości do osobistego zaangażowania³⁶.

³⁵ Termin „specjalna operacja wojskowa” jest propagandowym eufemizmem wprowadzonym przez władze rosyjskie i stosowanym w przestrzeni medialnej w celu opisanía inwazji Rosji na Ukrainę.

³⁶ M. Wrzosek, *Rosyjska dezinformacja w konflikcie zbrojnym w Ukrainie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2024, nr 44, s. 80.

2.3. OSKARŻENIE O ZAKŁAMYWANIE FAKTÓW

Oskarżanie Polski o zakłamywanie rzeczywistości dotyczy zarówno teraźniejszości, jak i przeszłości. W kwestii teraźniejszości Zacharowa zarzuca polskim władzom i polskim środkom masowego przekazu tworzenie mitów na temat antypolskich nastrojów w Rosji oraz — jej zdaniem — rzekomych agresywnych rosyjskich planów dotyczących przeprowadzenia ataku na któryś z krajów NATO. Nazywając i wyliczając tego typu informacje rozpowszechniane w polskim dyskursie publicznym, rzeczniczka stosuje leksem миф oraz należący do stylu naukowego termin мифологема³⁷, np.:

13) 12 июня с.г. в Риме главы внешнеполитических ведомств стран формата „Веймар плюс” [...] выступили за укрепление ВСУ и расширение сотрудничества с Киевом в области военно-промышленного комплекса с целью „повышения обороноспособности” Европы перед лицом якобы российской угрозы. Об этом „мифе” Президент России В.В. Путин подробно говорил, общаясь с представителями зарубежных СМИ „на полях” Форума.

14) Видимо, польские власти не устраивает то, что видели эти граждане Польши у нас, что абсолютно не соответствовало тем картинкам, которые им показывали по польскому телевидению. Чтобы попытаться перекрыть поток объективной информации о России, [...] польские власти выпустили новую мифологему. Интересно, кто ее разрабатывал.

Na uwagę zasługuje przykład 14, w którym Zacharowa oskarża polskie władze o zakłamywanie faktów dotyczących współczesnej Rosji i relacji rosyjsko-polskich, przedstawiając takie działania jako szkodliwe dla samych Polaków. Wypowiedź ta implikuje istnienie rozbieżności między społeczeństwem a władzą oraz brak zaufania obywateli do oficjalnej narracji. Wątek ten zasługuje na odnotowanie, ponieważ powraca także w innych częściach analizowanego materiału.

Zacharowa często wykorzystuje eksplicytne sposoby oskarżania Polski o zakłamywanie faktów — zarówno dotyczących historii, jak i współczesności — z użyciem czasownika придумывать i imiesłowu придуманный, a także rzeczownika фальсификация w przykładowych zestawieniach: придуманные истории, придумывать несуществующие истории, фальсификация истории. W jej wypowiedziach znajdujemy także zupełnie oczywiste w tym kontekście leksemy z pola semantycznego 'kłamstwo' — врать, лицемерить i ложь, np.:

³⁷ С.И. Крылова, *Мифологема: термин и понятие*, „Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины” 2009, nr 3 (54), s. 98–102.

15) Когда они используют подобные тезисы, „доказывая” и „обвиняя” нашу страну в неких агрессивных планах, то они врут и лицемерят. Видимо, они не ожидали, что за столько времени и при таком количестве их усилий материально-технического и политического плана они не добьются ни одной из поставленных целей, но при этом, наоборот, получают в виде бумеранга то, что сами посеяли — бурю. Почему им это не нравится? Этот вопрос задайте им. Повторю, что никаких обвинений нет. Есть придуманные истории, ложь, откровенная истерика [...].

16) В Польше стали заменять применительно к этому событию термин „освобождение” на „вхождение” Красной Армии на территорию лагеря. Безусловно, „вхождение” было. Это действительно было освобождение ценой жизни погибших там красноармейцев. Это и есть фальсификация истории.

Do pola semantycznego ‘kłamstwo’ należy także leksem z wyższego rejestru o silnym negatywnym zabarwieniu emocjonalnym — клевета, np.:

17) Когда кого-то обвиняют (кстати, это закреплено в национальном законодательстве практически всех стран), предоставляют факты. Не видела никаких фактов. Это клевета, дезинформация, создание мифологем.

Powyższa wypowiedź dotyczy odpierania zarzutów dotyczących naruszenia przez Rosję polskiej przestrzeni powietrznej we wrześniu 2025 roku. Ma ona formalny wydźwięk, kształtowany przez zestawienie leksemów o charakterze naukowym (мифологема) i oficjalnym (клевета, дезинформация). Odmienny ton ma kolejna wypowiedź, której emocjonalny i lekceważący styl ujawnia się poprzez użycie trzeciej osoby liczby mnogiej (они) w połączeniu z potocznymi formami кричат, придумывают. Zabiegi te wzmacniają funkcję dyskredytującą wobec Zachodu:

18) Больше всего они кричат о собственной безопасности, требуют от остальных быть в лоне международно-правовых обязательств. Каждый раз придумывают несуществующие обвинения, сами же делают то и так, как считают нужным для них.

W wypowiedziach dotyczących rzekomego zakłamywania historii przez Polskę pojawia się frazeologizm переворачивать с ног на голову, odnoszący się do odwracania faktów. Ilustruje to poniższa wypowiedź, w której użycie słowa-klucza пропагандисты stanowi dodatkowy sygnał intencjonalnej manipulacji przekazem historycznym:

19) Сносятся памятники советским воинам-освободителям, оскверняются места их захоронения, польские официальные лица и пропагандисты в Польше переворачивают историю с ног на голову, обвиняя СССР в развязывании Второй мировой войны.

3. STRATEGIA KONTRASTU W ROSYJSKO-POLSKICH RELACJACH

Strategia kontrastu opiera się na dychotomii „dobra”–„zła”, w której Rosja przedstawiana jest jako „dobra” – przyjazna i otwarta na dialog, a Polska jako „zła”, agresywna i rusofobiczna. Strategia ta jest realizowana poprzez nagromadzenie słów-kluczy o określonej aksjologii oraz zastosowanie językowych środków perswazyjnych, które występują tu w większym zakresie i są bardziej wyraźne niż w poprzednio omawianej strategii.

3.1. „DOBRA” ROSJA

W ramach tego podejścia szczególne miejsce zajmuje pozytywne profilowanie Rosji. Poniższy przykład pokazuje celowe nagromadzenie słów-kluczy o pozytywnym wartościowaniu. Nadawca wprowadza kategorię prawdy, uznając obiektywność informacji (поток объективной информации) za główne kryterium jej wiarygodności, a na tej podstawie buduje pozytywny obraz Rosji poprzez leksykę nacechowaną dodatnio. Wskazuje pozytywne cechy Rosjan w relacjach z Polakami — гостеприимство, дружелюбие — oraz opisuje je jako отсутствие агрессивных фобий.

20) Чтобы попытаться перекрыть поток объективной информации о России, который уже приходил через людей, [...] которые получили от посещения России самые положительные эмоции и убедились на собственном опыте в гостеприимстве, дружелюбии, отсутствии агрессивных фобий, польские власти выпустили новую мифологию.

Przedstawianiu Rosji jako kraju przyjaznego Polsce i Polakom służą także opisy związane z historią II wojny światowej. W wypowiedziach na ten temat spotykamy leksykę kreującą obraz Rosji-wyzwolicielki, tj.: спасение, освобождение czy помощь. Drugą grupę stanowią wyrazy tworzące obraz Rosji-odrodzicielki polskiej państwowości: возрождение, отстроить. Kolejna kreacja to Rosja-daw-

czyni postępu, bez której rozwój kraju i dobrobyt jego obywateli nie byłyby możliwe. Tę rolę wyrażają leksemy благосостояние i модернизация. Wreszcie Rosja jest przedstawiana jako przyjaciółka, dzięki wyrazom дружба i уважение, np.:

21) Для тех, кто забыл, напомним, спасение выживших польских евреев от преследования нацистами, антисемитски настроенными формированиями Армии Крайовой и Народных вооруженных сил (Narodowe Siły Zbrojne)³⁸, пришло только с Красной Армией. Это исторический факт.

22) Освобождение Варшавы стало событием, которое символизировало возрождение польской государственности. При помощи Советского Союза из руин была отстроена столица Польши, народы наших стран в духе дружбы и взаимного уважения создавали послевоенную экономику, которая обеспечила рост благосостояния поляков и модернизацию страны. Как бы это не резало слух современным польским политикам – исторической вехой на пути становления современной Республики Польша как национального государства польского народа в существующих границах стало именно освобождение страны Красной Армией в 1945 г.

W przykładzie 21 na omówienie zasługuje ostatnie zdanie, podsumowujące wywód o uratowaniu przez Armię Czerwoną polskich Żydów prześladowanych przez Armię Krajową i polskie Narodowe Siły Zbrojne. Stwierdzenie Это исторический факт należy rozpatrywać jako środek blokady weryfikacji prawdziwości, który został użyty w perswazyjnym celu³⁹. W zastosowanym kontekście (i zgodnie z danymi słownikowymi) исторический to taki, który istnieje naprawdę, nie został wymyślony⁴⁰. Celem tego zabiegu komunikacyjnego jest uniemożliwienie weryfikacji przez odbiorcę prawdziwości wyrażonej w wypowiedzi oraz narzucenie mu zamierzonej interpretacji. Podobnie należy rozpatrywać zdanie z przykładu 22 Как бы это не резало слух современным польским политикам, którego funkcją jest wzmocnienie argumentu poprzez zderzenie z domyślnym sprzeciwem odbiorcy. W ten sposób nadawca zaznacza, że świadomie przewiduje możliwą negatywną reakcję odbiorców (w tym wypadku – współczesnych polskich polityków) i jednocześnie obala tę reakcję przez natychmiastowe przejście do kategoriycznego sądu historycznego: że wyzwolenie przez Armię Czerwoną było kluczowe dla obecnego kształtu Polski.

³⁸ Tłumaczenie w tej formie zostało opublikowane na stronie MSZ FR.

³⁹ A. Awdiejew, *Gramatyka interakcji werbalnej...*, s. 143.

⁴⁰ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь...*

3.2. „ZŁA POLSKA

Zdecydowanie najczęściej stosowanym przez Zacharową sposobem opisywania rzekomego wrogiego stosunku Polaków do Rosjan jest używanie słowa-klucza русофобия. Występuje ono w różnych kontekstach, m.in. w wypowiedziach dotyczących wojny w Ukrainie, w kontekście zamknięcia w Krakowie rosyjskiego konsulatu generalnego, podczas poruszania tematu katastrofy smoleńskiej czy komentowania wyborów prezydenckich w Polsce. Spotykamy też przymiotnik русофобский — w następujących połączeniach: русофобская идеология, русофобская линия (линия — ‘kierunek, przebieg działań, poglądy’⁴¹), русофобская пропаганда. W tym samym progu znaczeniowym pozostaje przymiotnik антироссийский — w połączeniach антироссийская пропаганда, антироссийский консенсус, антироссийский шаг (шаг — ‘działanie, czyn’⁴²). Działania polskich władz względem Rosji są także opisywane jednoznacznie negatywnie jako враждебные i агрессивные, np.:

23) Граждане Польши посетили нашу страну невзирая на зашкаливающую в Польше русофобию, повседневную агрессивную антироссийскую пропаганду, ставшую национальной идеей, которую пытаются навязать.

24) Сегодняшних нацистов на Украине взрастил Запад с его русофобской идеологией и привел в 2014 г. их к власти в результате госпереворота, в котором активно принимало участие в том числе и польское руководство.

25) В связи с враждебными действиями польской стороны с 27 июня с.г. прекратило функционирование Генеральное консульство России в Кракове. Варшава продолжает совершать в угоду сиюминутной политической конъюнктуре шаги, направленные на последовательный демонтаж двусторонних отношений. Последствия этой русофобской линии будут для ее инициаторов весьма ощутимы.

26) Видим, как долгие годы насаждалась русофобия, русофобская пропаганда. Антироссийский консенсус стал объединительной темой для польских политических элит. Кто бы ни выиграл президентские выборы в этой стране, не видим перспектив нормализации наших двусторонних отношений до тех пор, пока официальная Варшава не откажется от реализации враждебного России курса.

27) В условиях царящего на Западе „правового нигилизма” и с учетом очевидной политизированности темы смоленской авиакатастрофы в Польше усматриваем в этом решении очередное проявление русофобии, стремление заработать политические очки, обвиняя российских граждан, реализовать очередной антироссийский шаг.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

Wrogie plany Polski i „kolektywnego Zachodu” wobec Rosji Zacharowa przedstawia wprost, odnosząc się do ćwiczeń wojsk NATO, które — według jej wypowiedzi — miały symulować atak na obwód królewiecki. W tym fragmencie odnajdujemy nagromadzenie leksyki militarnej opisującej działania zbrojne: нападение, операция (w połączeniu наступательная операция), военные действия, штурм.

28) В непосредственной близости от наших границ проводятся военно-тренировочные мероприятия НАТО. В ходе их целенаправленно отрабатываются сценарии нападения на Россию. Одним из наиболее вопиющих примеров стали недавние масштабные многонациональные учения альянса на территории Прибалтики и Польши „Griffin Lightning-2025”. В ходе его этапов в Эстонии, Латвии, Литве и Польше были отработаны детали наступательных операций на Балтийском театре военных действий, включая, только подумайте, штурм Калининградской области.

Omówienia wymaga tu wtrącenie только подумайте, którego funkcja jest ukierunkowana na odbiorcę, ma powodować wzmożenie jego uwagi i zasygnalizować, że chodzi o informację niezwykłą⁴³. Wtrącenie odgrywa także rolę retorycznego podkreślenia niedowierzania i oburzenia, ma w odbiorcy wzbudzić podobne emocje.

4. STRATEGIA DEPRECJONOWANIA

Strategia deprecjonowania polega na zdyskredytowaniu, umniejszeniu wartości i wiarygodności polskiego rządu oraz Polski na arenie międzynarodowej. Obrazuje to poniższy fragment wypowiedzi na temat wotum nieufności dla Ursuli von der Leyen, w którym przejawia się lekceważący stosunek nadawcy do omawianych wydarzeń i podmiotów (eurodeputowani, Ursula von der Leyen, państwa UE, w tym Polska), wyrażony za pomocą subtelnych, lecz skutecznych środków deprecjonujących. Pierwszy zabieg polega na rozpoczęciu wypowiedzi od frazy Видели и слышали эти новости..., nacechowanej kolokwialnie i zastępującej formalne połączenia typu по сообщениям СМИ czy согласно официальной информации. Wprowadza to nieformalny ton i pośrednio deprecjonuje omawiany temat. Efekt ironicznego dystansu potęguje fraza Из того, что я видела

⁴³ Z. Czapiга, *Rosyjskie operatory metatekstowe i ich polskie odpowiedniki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, s. 130.

в новостях..., ograniczająca źródło informacji do osobistej percepcji nadawcy. Cała wypowiedź nabiera charakteru umniejszającego wagę sprawę:

29) Видели и слышали эти новости относительно того, что ряд евродепутатов вышли с инициативой о вынесении вотума недоверия главе Еврокомиссии У. фон дер Ляйен. Из того, что я видела в новостях, порядка 10% от общей численности евродепутатов уже подписались. Эти подписавшиеся представляют 13 (то есть почти половину) стран-членов ЕС, включая Германию, Францию, Польшу, Испанию, даже Чехию с Эстонией.

Wyraźnym sygnałem deprecjonowania jest także zastosowanie ironii, której przykład odnajdujemy w wypowiedzi dotyczącej spotkania w Rzymie grupy Weimar Plus:

30) 12 июня с.г. в Риме главы внешнеполитических ведомств стран формата „Веймар плюс” (сколько они форматов наделали – фантастика!) (Британия, Германия, Испания, Италия, Польша, Франция) [...] выступили за укрепление ВСУ [...].

Główną rolę odgrywa tu wtrącenie: сколько они форматов наделали – фантастика! Wyznacznikiem ironii jest nieadekwatność wyrażanej oceny w stosunku do oceny implikowanej przez kontekst wypowiedzi⁴⁴ – pozornie entuzjastyczne wykrzyknienie фантастика! w rzeczywistości wyraża dezaprobatę i kpinę. Jego użycie nie jest komplementem, lecz szyderczym komentarzem, który wyśmiewa strukturę Weimar Plus. Wrażenie potęguje kolokwializm наделали (zamiast neutralnego создали), który sugeruje bezład, nadmiar, niekontrolowaną produkcję⁴⁵ – jakby struktury międzynarodowe z udziałem Polski były tworzone masowo, bez sensu i refleksji.

5. STRATEGIA DEZINFORMACJI

Strategia ta jest ukierunkowana na zniekształcanie faktów poprzez mieszanie informacji prawdziwych z manipulacjami, tak aby osiągnąć konkretne cele polityczne i ideologiczne. W przypadku wypowiedzi Zacharowej realizację tej strategii najwyraźniej widać w wystąpieniach dotyczących historii, głównie czasów II wojny światowej.

⁴⁴ G. Habrajska, *Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 119.

⁴⁵ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь...*

Obrazuje to poniższy przykład, w którym nadawca mówi o rzezi wołyńskiej. Bezpośrednio przed przytoczonymi tu słowami Zacharowa komentuje polsko-ukraińskie relacje i zarzuca prezydentowi Ukrainy, że nie wie, czym była rzeź wołyńska:

31) В отличие от него мы все хорошо знаем о Волынской резне и можем напомнить основные факты. Волынская резня — это убийство украинскими националистами в 1943–1944 гг. на Западной Украине порядка 100 тыс. мирных советских граждан — преимущественно поляков, но также русских, белорусов, евреев, представителей других народов Советского Союза, тех же украинцев, не разделявших членовоенноненавистническую идеологию ОУН–УПА (признана экстремистской и запрещена в России). Жертв этой трагедии мы не делим по этническому принципу: все они — граждане СССР, павшие от рук пособников гитлеровцев, сознательно уничтожавших людей определенной национальности.

Już na początku wypowiedzi pojawia się fraza *мы все хорошо знаем*, która poprzez odwołanie się do wiedzy ogólnej stanowi środek blokowania weryfikacji prawdziwości wyrażonej asercji. Forma ta sugeruje, że nie ma potrzeby weryfikacji faktów — zostały one już ustalone i wszyscy je znają. Konstrukcją, która pozwala podkreślić powszechność wyrażonych sądów, ale przede wszystkim stwarza pozór jedności nadawcy i odbiorcy, jest inkluzywne *мы*. Funkcja blokowania weryfikacji zostaje tu wzmocniona przez frazę *и можем напомнить основные факты*, gdzie leksem *факты* wprowadza element niepodważalności⁴⁶, a czasownik *напомнить* sugeruje, że wydarzenia, o których mowa, były Żelenskiemu znane, lecz zostały przez niego pominięte lub zignorowane. Zabieg ten lokuje nadawcę w pozycji autorytetu poznawczego i moralnego oraz wpisuje się w strategię propagandową polegającą na przywracaniu „właściwej” wersji historii. Została ona przedstawiona w dalszej części tej wypowiedzi, będącej z komunikacyjnego punktu widzenia asercją — w tym wypadku wyjaśnieniem, w którym nie ma jawnych sygnałów wartościowania⁴⁷, co wytwarza poczucie obiektywności i wiarygodności. Zacharowa informuje, że do rzezi wołyńskiej doszło na *Западной Украине*, przez co zaciera granice historyczne i przenosi dzisiejsze pojęcia geograficzne na przeszłość⁴⁸. O ofiarach ludo-

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ I. Prokop, *Aspekty analizy pragmatylingwistycznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, s. 99.

⁴⁸ Co ciekawe, w jednym z wystąpień Zacharowa komentuje podpisanie przez Andrzeja Dudę ustawy w sprawie ustanowienia dnia pamięci ofiar rzezi wo-

bójstwa mówi: мирные советские граждане, a następnie, obok Polaków wymienia także Rosjan, Białorusinów, Żydów i представителей других народов Советского Союза. W dalszej części wypowiedzi kategorycznie stwierdza — все они — граждане СССР. Wyróżnione tu wyrazy odwołujące się do obywateli i historii Związku Radzieckiego pełnią funkcję słów-kluczy, tworząc semantyczny rdzeń narracji. W ten sposób Zacharowa redefiniuje Wołyń jako tragedię radzieckich obywateli.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza wypowiedzi Marii Zacharowej dotyczących Polski i Polaków pokazuje, że nie mają one charakteru neutralnej komunikacji instytucjonalnej, lecz stanowią konsekwentnie realizowany przekaz propagandowy. Jego celem jest kształtowanie pożądanego obrazu relacji rosyjsko-polskich poprzez wartościującą interpretację prezentowanych wydarzeń oraz świadomy dobór określonych środków językowych.

Kluczową rolę w tym procesie odgrywają słowa-klucze, które stanowią podstawowy nośnik argumentacji i organizują interpretację przekazu. W odniesieniu do Polski i „kolektywnego Zachodu” dominują leksemy o negatywnej aksjologii (np. война, эскалация, нацизм, русофобия, фальсификация, клевета), pełniące funkcję dyskredytującą i delegitymizującą działania przeciwnika. Z kolei słowa-klucze o dodatnim nacechowaniu, odnoszone do Rosji (np. объективная информация, освобождение, спасение, дружба, гостеприимство), służą legitymizacji jej polityki oraz budowaniu pozytywnego autowizerunku.

Oddziaływanie słów-kluczy wzmacniają językowe środki perswazji, takie jak kolokwializmy i ironia, które obniżają rejestr wy-

łyńskiej i wtedy przytacza nazwę rocznicy w oryginale: *А. Дуда подписал закон, объявляющий 11 июля „днем памяти о поляках — жертвах геноцида, совершенного ОУН и УПА на восточных землях Второй Польской Республики”*. Występuje tu wskazanie na miejsce tragedii, tj. wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej Polskiej. W żadnym miejscu tej wypowiedzi Zacharowa nie próbuje modyfikować tej informacji — ani w odniesieniu do narodowości ofiar, ani do miejsca. Takie działanie może być przejawem strategii dezinformacji — podawanie na przemian prawdziwych i fałszywych informacji na ten sam temat osłabia zdolność odbiorcy do rozróżniania faktów od fałszu oraz wprowadza poznawczy chaos.

powiedzi i deprecjonują opisywane podmioty, oraz metafory i frazeologizmy, które intensyfikują emocjonalny odbiór komunikatu. Istotną rolę odgrywają również formuły blokujące weryfikację (np. это исторический факт, мы все хорошо знаем), ograniczające możliwość krytycznej oceny przekazywanych treści.

Analiza wykazała, że w komunikacji Zacharowej wyraźnie można wyróżnić kilka powtarzalnych strategii komunikacyjnych, z których każda realizuje określone cele polityczno-ideologiczne. Autorka wyodrębniła strategię ofensywną, w której dominują oskarżenia wobec Polski i Polaków, realizowane głównie poprzez zestaw słów-kluczy. Drugą jest strategia kontrastu w rosyjsko-polskich relacjach, w której obok słów-kluczy silniej uwidaczniają się językowe środki perswazji, co zwiększa retoryczne oddziaływanie wypowiedzi. Wreszcie, w ramach strategii deprecjonowania i strategii dezinformacji, działania komunikacyjne opierają się głównie na środkach perswazji, choć słowa-klucze również odgrywają istotną rolę. Zidentyfikowane mechanizmy pokazują, w jaki sposób powtarzalne kombinacje językowe nie tylko kształtują percepcję odbiorców, lecz także potęgują kontrastowy podział na „swoich” i „obcych”, uwydatniając charakterystyczną funkcjonalną specyfikę każdej strategii.

Zgromadzony materiał dowodzi, że badane wypowiedzi funkcjonują jako narzędzie realizacji bieżących celów politycznych i ideologicznych Federacji Rosyjskiej. Język pełni w nich rolę instrumentu propagandy, służącego nie tyle informowaniu, co interpretowaniu rzeczywistości w sposób zgodny z przyjętą linią narracyjną.

REFERENCES

- Awdiejew, Aleksy. *Gramatyka interakcji werbalnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
- Barańczak, Stanisław. „Słowo — perswazja — kultura masowa.” *Twórczość*, 1975, no. 7: 44–59.
- Bednarska, Katarzyna. „Językowe środki perswazji w polskich i słoweńskich reklamach.” *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców*, 2014, no. 21: 279–287.
- Bralczyk, Jerzy. „Strategie w języku propagandy politycznej (o polskiej propagandzie partyjnopaństwowej w latach 1982–88).” *Język a kultura 4: Funkcje języka i wypowiedzi*. Bartmiński, Jerzy, Grzegorzyczkowa, Renata (eds.). Wrocław: Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, 1991: 105–114.
- Brodowski, Jan, Winiarska-Brodowska, Małgorzata. „Państwa Kaukazu Południowego w wypowiedziach rzeczniczki prasowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej.” *Politeja*, 2022, no. 3 (78): 35–52.

- Czapiga, Zofia. *Rosyjskie operatory metatekstowe i ich polskie odpowiedniki*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006.
- Gajewska, Ewelina. “‘Polska jest naszym wielkim zadaniem’ — językowe środki perswazji w audycjach wyborczych kandydatów na prezydenta Polski w wyborach z 2020 roku.” *Media i Społeczeństwo*, 2022, no. 16: 136–153.
- Gruner, Gabriela. “Metafora i metonimia konceptualna jako narzędzia perswazji i manipulacji.” *Językoznawstwo*, 2024, no. 1 (20): 110.
- Habrajńska, Grażyna. *Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004.
- Habrajńska, Grażyna. “Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa.” *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*, 2005, no. 7: 91–126.
- Jankosz, Magdalena. “Perswazyjna funkcja werbalnych i niewerbalnych metafor na przykładzie konferencji polskiego rządu podczas tzw. trzeciej fali epidemii COVID–19.” *Res Rhetorica*, 2021, no. 8 (3): 75–90.
- Jaskólski, Adam. “Obraz Zachodu w oficjalnej rosyjskiej narracji w kontekście inwazji Rosji na Ukrainę.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2025, no. 3 (191): 141–158.
- Kamińska-Szmaj, Irena. “Propaganda, perswazja, manipulacja — próba porządkowania pojęć.” *Manipulacja w języku*. Krzyżanowski, Piotr, Nowak, Paweł (eds.). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004: 13–27.
- Kiklewicz, Aleksander. “Kolokwializmy we współczesnej prasie: funkcje i uwarunkowania (na materiale ‘Gazety Wyborczej’ i ‘Nowej Gazety’).” *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 2025, vol. 16, no. 2: 333–356.
- Kiklewicz, Aleksander. “Perswazja a implikacja.” *Teorie i praktyki komunikacji 2*. Barańska-Szmitko, Anna, Filipczak-Białkowska, Anita (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023: 423–447.
- Kiklewicz, Aleksander. “Perswazja poprzez argumentację aberracyjną (ze szczególnym uwzględnieniem komunikacji wizualnej).” *Socjolingwistyka*, 2025, no. 39: 7–28.
- Kita, Małgorzata. “Słowa magnesy. O (nie)przewidywalnym efekcie skupiania uwagi odbiorcy na słowie w dyskursie publicznym (medialnym).” *Słowo we współczesnych dyskursach*. Jachimowska, Katarzyna, Kudry, Barbara, Szkudlarek-Śmiechowicz, Ewa (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014: 13–22.
- Kowska-Chrzanowska, Małgorzata. “Rosyjskie antypolskie narracje dezinformacyjne w roku 2024 w świetle zasobów bazy EUvsDisinfo.” *Polityka i Społeczeństwo*, 2025, no. 2 (23): 53–75.
- Kudra, Barbara. “Semantyzacja ideologiczna słowa w tzw. dyskursie smoleńskim.” *Słowo we współczesnych dyskursach*. Jachimowska, Katarzyna, Kudry, Barbara, Szkudlarek-Śmiechowicz, Ewa (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014: 35–42.
- Małyska, Agata. *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012.
- Ornatowski, Cezar M. “Retoryka uzbrojona: walka o świadomość we współczesnej przestrzeni medialnej.” *Res Rhetorica*, 2021, no. 8 (4): 13–39.
- Ozga, Krzysztof. “(De)putinizacja — ideologem hasłowy we współczesnym dyskursie medialnym.” *Teorie i praktyki komunikacji 2*. Barańska-Szmitko, Anna, Filipczak-Białkowska, Anita (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023: 277–302.

- Paradowski, Rafał. "Trends and Mechanisms of Russian Disinformation Concerning Poland: the Analysis of Information Operations on Twitter in 2009–2020." *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2025, no. 1: 35–59.
- Pikor, Wojciech. "Ironia jako narzędzie narracji." *Biblica et Patristica Thoruniensia*, 2018, no. 11: 209–225.
- Podracki, Jerzy, Trysińska, Magdalena. "Metafory a frazeologia w języku polityków (na przykładzie rozmów prowadzonych w TVP i Internecie)." *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Logopedica*, 2006, no. 31: 429–439.
- Polowyj, Taras. "Od informacji do propagandy: Transformacja rosyjskiego systemu medialnego." *Sprawy Międzynarodowe*, 2025, no. 2 (78): 197–225.
- Prokop, Izabela. *Aspekty analizy pragmaty lingwistycznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2010.
- Pstyga Alicja. "Wojna i pokój? Publicystyka rosyjskojęzyczna w przekładzie na język polski po lutym 2022 roku." *Studia Rossica Posnaniensia*, 2025, no. 50: 119–132.
- Starodubtseva, Anastassiya. "Cultural-Civilisational Dimensions of Public Consciousness Militarisation: A Study of Comments on Russian Pro- Government Telegram Channels." *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura*, 2025, no. 17 (2): 79–93.
- Tokarz, Marek. *Argumentacja, perswazja, manipulacja*. Gdańsk: Wydawnictwo Psychologiczne, 2006.
- Wierzbička, Anna. *Słowa klucze. Różne języki — różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- Witkowska, Ilona. "Argumentacja jako językowy środek perswazji — na przykładzie prasowych tekstów reklamowych." *Kreatywność językowa w przestrzeni medialnej*. Burska, Katarzyna, Cieśla, Bartłomiej (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014: 267–279.
- Wójcik, Anna. "Skuteczne przekonywanie w przekazach reklamowych: językowe środki perswazji stosowane w kampaniach społecznych." *Słowo — wartość — jakość w języku i tekście*. Mitrenga, Barbara (ed.). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016: 169–182.
- Wrzosek, Marek. "Rosyjska dezinformacja w konflikcie zbrojnym w Ukrainie." *Bezpieczeństwo Narodowe*, 2024, no. 44: 61–88.
- Zdunkiewicz-Jedynak, Dorota. "Słowa-klucze w dyskursie 'dobrej zmiany'." *Socjolekt — idiolekt — idiosyl: historia i współczesność*. Sokólska, Urszula (ed.). Białystok: Wydawnictwo Prymat, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, 2017: 445–461.
- Zemsał, Piotr. "Ideologem w dyskursie ideologicznym." *Ideologie w słowach i obrazach*. Kamińska-Szmaj, Irena, Piekot, Tomasz, Poprawa, Marcin (eds.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008: 83–87.
- Zięba, Anna. "Językowe środki perswazji i manipulacji w informacjach prasowych na przykładzie Targów Budownictwa BUDMA 2008". *Język, Komunikacja, Informacja*, 2009, no. 4: 109–123.
- Балашова, Любовь В. "Идеологема 'коллективный Запад' сквозь призму антропоморфной метафоры (на материале выступлений С.В. Лаврова после начала специальной военной операции 24.02.2022)." *Политическая лингвистика*, 2022, no. 5 (95): 24–39.
- Бараш, Раиса Э., Петухов, Роман В. "Идентичность и историческая память россиян в условиях противостояния 'коллективному Западу'." *Вестник Института социологии*, 2023, vol. 144: 147–175.

POLSKA I POLACY...

- Калинин, Олег И. “Речевое воздействие и содержание метафоры: к вопросу об индексе функциональной типологии.” *Теоретическая и прикладная лингвистика*, 2021, no. 7 (3): 90–102.
- Крылова, Светлана И. “Мифологема: термин и понятие.” *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*, 2009, no. 3 (54): 98–102.
- Ожегов, Сергей И., Шведова, Наталия Ю. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Издательство Русский язык, 2002.
- Федоров, Александр И. *Фразеологический словарь русского литературного языка*. Астрель: АСТ, Москва 2008.

BARBARA RODZIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>

Uniwersytet Szczeciński

RETORYKA PROPAGANDY WŁADIMIRA PUTINA BRICS JAKO NARZĘDZIE WPŁYWU GEOPOLITYCZNEGO

THE RHETORIC OF VLADIMIR PUTIN'S PROPAGANDA. BRICS AS A TOOL OF GEOPOLITICAL INFLUENCE

The subject of this article is the instrumentalization of language as a tool for creating an alternative ontological reality in Vladimir Putin's speeches at BRICS summits (2022–2025). Using critical discourse analysis and the rhetorical triad (ethos, pathos, logos), the study reconstructs topoi of systemic threat, justice, and economic determinism, which serve to legitimize Russia's revisionist policy. The analysis demonstrates that through deliberate redefinition of concepts, the speaker constructs a narrative that consolidates Global South states around Russia's strategic objectives. The findings indicate that Russian diplomatic communication has become an autonomous force capable of shaping international realities and transforming the existing geopolitical order toward a multipolar system.

Keywords: BRICS, Vladimir Putin, political propaganda, Russian geopolitics, rhetorical topoi

We współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej język traktowany jest nie tylko jako medium komunikacji, lecz przede wszystkim jako instrument kreowania alternatywnej rzeczywistości. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie roli języka w kształtowaniu nowej architektury globalnej przez Władimira Putina ze szczególnym uwzględnieniem mechanizmów propagandy w prezydenckich przemówieniach wygłoszonych na szczytach BRICS¹ po inwazji Federacji Rosyjskiej na

¹ BRICS to nieformalna grupa międzynarodowa składająca się pierwotnie z pięciu dużych gospodarek wschodzących, Brazylii, Rosji, Indii, Chin i Republiki Południowej Afryki, która powstała jako forum współpracy ekonomicznej i politycznej oraz próba zwiększenia roli państw tzw. Globalnego Południa we współczesnym systemie międzynarodowym. Ugrupowanie to organizuje coroczne szczyty oraz inicjatywy wspierające współpracę gospodarczą, finansową i strategiczną pomiędzy państwami członkowskimi. W ostatnich latach BRICS rozszerzył się o nowych członków i zyskał określenie BRICS+, odzwierciedlając większą inkluzywność

Ukrainę w 2022 roku². W przyjętej perspektywie, osadzonej w paradygmacie krytycznej analizy dyskursu, ugrupowanie BRICS traktowane jest jako specyficzna matryca komunikacyjna, umożliwiająca Rosji prezentację własnej wizji porządku międzynarodowego audytorium państw Globalnego Południa. Fundament rosyjskiej obecności w tym formacie stanowi doktryna wielobiegunowości, której realizację w wymiarze dyplomatycznym aktywnie wspiera minister spraw zagranicznych Siergiej Ławrow³. Choć geneza akronimu BRICS wywodzi się z zachodniego dyskursu ekonomicznego⁴, Federacja Rosyjska operacjonalizuje go w celu propagowania rewizjonistycznych narracji wobec liberalnego porządku międzynarodowego⁵. Analiza przemówień prezydenta Rosji z badanego okresu wskazuje na radykalizację języka i przesunięcie od pragmatycznego dyskursu modernizacji do ideologicznego dyskursu konfrontacji. BRICS funkcjonuje w tym kontekście jako przestrzeń rosyjskiego oporu wobec zachodniej hegemonii definicyjnej. Hegemonia definicyjna Zachodu, interpretowana przez Kreml jako przejaw semantycznego imperializmu, poddawana jest systematycznej dekonstrukcji w ramach rosyjskiej narracji geopolitycznej na forum BRICS. Proces ten realizowany jest poprzez implementację alternatywnych kodów interpretacyjnych, które mają na celu przeformułowanie fundamentów porządku międzynarodowego.

Punktem wyjścia proponowanej analizy przemówień wygłoszonych przez Władimira Putina na szczytach BRICS jest identyfikacja i ocena funkcji perswazyjnej apeli retorycznych — ethosu, pathosu oraz logosu. Ta klasyczna triada, wywodząca się z greckiej retoryki sformułowanej przez Arystotelesa, stanowi fundament teorii perswazji oraz ana-

w relacjach globalnych, por. D. Jarnicki, *B(R)ICS wobec inwazji Rosji na Ukrainę*, „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności” 2022, t. 8, nr 2, s. 40; A.A. Rabczun, *BRICS: rola, ekspansja i przyszłe możliwości*, „Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo” 2023, t. 24, nr 2, s. 225–257.

² W latach 2022–2025 odbyły się cztery szczyty BRICS — 23 czerwca 2022 roku w Pekinie, 22–24 sierpnia 2023 roku w Johannesburgu, 22–24 października 2024 roku w Kazaniu oraz 6–7 lipca 2025 roku w Rio de Janeiro. Teksty wystąpień Władimira Putina wyekscerpowano z oficjalnej strony internetowej prezydenta Rosji kremlin.ru.

³ R.S. Salzman, *From Bridge to Bulwark: The Evolution of BRICS in Russian Grand Strategy*, „Comillas Journal of International Relations” 2015, nr 3, s. 1–12.

⁴ J. O'Neill, *Building Better Global Economic BRICs*, „Goldman Sachs Global Economics Paper” 2001, nr 66, 30 November 2001.

⁵ A. Sergunin, *Russia's Strategies Towards BRICS: Problems and Opportunities*, „Vestnik RUDN. International Relations” 2020, nr 20 (3), s. 534–542.

lize dyskursu propagandowego i politycznego, obejmując trzy zasadnicze sposoby oddziaływania przekazu: odwołanie do wiarygodności nadawcy (ethos), do emocji odbiorców (pathos) oraz do racjonalnych argumentów i logicznych przesłanek (logos)⁶. Badacze retoryki i dyskursu propagandowego wskazują, że skuteczne posługiwanie się trójkątem retorycznym jest kluczowe dla formowania perswazyjnych komunikatów i wpływania na odbiór działań politycznych nadawcy⁷. Zastosowanie tego instrumentarium pozwala bowiem na wielowymiarowe ujęcie komunikatów politycznych, których skuteczność zależy od jednoczesnego zachowania spójności argumentacyjnej, budowania autorytetu nadawcy oraz aktywacji stanów afektywnych audytorium. Ich wspólnym mianownikiem staje się kategoria toposu, kluczowego mechanizmu integrującego trzy poziomy perswazji retorycznej. Toposy definiowane są w tradycji klasycznej jako ogólne schematy argumentacyjne dostarczające nadawcy gotowych ram uzasadniania twierdzeń i ocen. Z perspektywy współczesnej teorii argumentacji nie stanowią one konkretnych argumentów, lecz matryce umożliwiające ich systemowe konstruowanie⁸. W dyskursie politycznym toposy działają transwersalnie, wspierając ethos poprzez legitymizację nadawcy, logos poprzez racjonalizację argumentów oraz pathos poprzez afektywne oddziaływanie na odbiorców⁹. Na poziomie logosu toposy porządkują wywód i nadają mu pozór logicznej spójności, naturalizując przekaz i przedstawiając określone sądy jako bezalternatywne wnioski¹⁰. W zakresie ethosu umożliwiają nadawcy

⁶ Arystoteles, *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, przeł. H. Podbielski, PWN, Warszawa 2004, 1356a.

⁷ B. Sobczak, *Źródła perswazji. Ethos i pathos w retoryce Wołodymyra Zelenskiego*, „Res Rhetorica” 2025, nr 12 (1), s. 109–131; M. Sokołowski, *Język polityki. Od retoryki do analizy dyskursu. Zarys problematyki*, „Forum Nauk Społecznych” 2024, nr 2, s. 147–161; J. Pstrąg, *O (meta)retorycznej świadomości w przestrzeni medialnej*, „LingVaria” 2025, nr 1 (39), s. 25–39; S. Wróbel, *Logos, Ethos, Pathos. Classical Rhetoric Revisited*, „Polish Sociological Review” 2015, nr 191 (3), s. 401–421; K. Kubala, *Retoryka polityczna a rozumienie i uzasadnienie rzeczywistości demokratycznego kapitalizmu w wybranych polskich exposé III Rzeczypospolitej*, „Politeja” 2013, nr 3 (25), s. 361–387.

⁸ C. Perelman, *Logika prawnicza: nowa retoryka*, przeł. T. Pajor, PWN, Warszawa 1984, s. 169–170.

⁹ Por. A. Budzyńska-Daca, M. Hinton, *Topika dialogowania z wyborcami w polskich i amerykańskich finałowych debatach przedwyborczych*, „Studia Semiotyczne” 2018, t. 32, nr 1, s. 107–129.

¹⁰ C. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca, *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, przeł. J. Wilkinson, P. Weaver, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1969, s. 84–88.

sytuowanie się jako podmiotu podzielającego wartości wspólnoty komunikacyjnej, co wzmacnia jego wiarygodność i prawo do formułowania sądów w imieniu grupy¹¹. Natomiast w obszarze pathosu toposy uruchamiają utrwalone schematy afektywne, umożliwiając emocjonalizację przekazu przy zachowaniu pozorów racjonalności¹². Mechanizmy perswazyjne triady Arystotelesa, wspierane transversalnym działaniem toposów, tworzą zintegrowany aparat retoryczny, który pozwala nadawcy kształtować zarówno racjonalne, jak i emocjonalne interpretacje rzeczywistości politycznej. W kontekście dyplomatycznych i militarnych napięć narzędzia retoryczne stają się szczególnie istotne, gdy komunikat kierowany jest do wielostronnych gremiów, takich jak fora BRICS. Przekaz Rosji, ukierunkowany na aksjologiczne sankcjonowanie jej polityki, jest konfrontowany z różnorodnymi interesami państw Globalnego Południa. Eksploracja tych narzędzi w przemówieniach Putina pozwala na wyodrębnienie kluczowych toposów argumentacyjnych, które w rosyjskim dyskursie prezydenckim wspierają legitymizację działań Rosji na arenie międzynarodowej. Cezurę ontologiczną w tej ewolucji stanowi rok 2022. Systemowe sankcje wymusiły wówczas na rosyjskim aparacie państwowym radykalne przeramowanie rzeczywistości politycznej, polegające na narzuceniu nowych matryc interpretacyjnych dla polityki Kremla w wymiarze globalnym. W obliczu prób marginalizacji Rosji szczyty BRICS stały się centralną areną kreowania wizerunku mocarstwa jako jądra nowej, sprawiedliwej architektury świata. Działania te wpisują się w strategię semantycznej wojny o definicje, ukierunkowanej na systematyczną deprecjację liberalnego modelu demokracji. W rosyjskiej narracji geopolitycznej na forum BRICS zostaje on zastąpiony propagandowym konstruktem demokracji wielobiegunowej, który kreuje ugrupowanie jako inkarnację prawdziwej inkluzywności oraz sprawiedliwości międzynarodowej, stanowiąc bezpośrednią opozycję wobec rzekomego dyktatu mocarstw zachodnich¹³. BRICS pełni zatem funkcję alternatywnego systemu wartości, wspierając legitymizację rosyjskich aspiracji w kształtowaniu globalnego ładu.

¹¹ R. Amossy, *La présentation de soi. Ethos et identité verbale*, Presses Universitaires de France, Paris 2010, s. 66–68.

¹² M. Reisigl, R. Wodak, *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*, Routledge, London–New–York 2001, s. 73–80.

¹³ A.A. Wso, R.M. Mahmood, *The Role of BRICS in Reshaping the Global Order: Confronting Western Hegemony in a Multipolar World*, „European Scientific Journal” 2025, nr 21 (17), s. 24–53.

W artykule przyjęto hipotezę, że rosyjska strategia komunikacyjna stanowi precyzyjnie skalibrowaną operację semantyczną, w której język propagandy służy bezpośrednio projektowaniu warunków dla realizacji priorytetowych celów geopolitycznych Federacji Rosyjskiej. Badanie dąży do wykazania, że poprzez celową operację na kodach znaczeniowych oraz specyficznych toposach, nadawca nie tylko opisuje nową rzeczywistość polityczną, ale aktywnie ją konstryuuje. Tak sformułowana konstrukcja dyskursywna ma na celu neutralizację zachodnich instrumentów nacisku — sankcji, izolacji dyplomatycznej czy asymetrii w dostępie do globalnej infrastruktury finansowej. W wymiarze strategicznym służy ona zabezpieczeniu rosyjskich stref wpływów poprzez ich aksjologiczne uwiarygodnienie w świadomości partnerów z Globalnego Południa, co docelowo ma prowadzić do systemowego osłabienia hegemonii liberalnego modelu zachodniej demokracji¹⁴. Praktyczna realizacja tak zarysowanych priorytetów znajduje odzwierciedlenie w konkretnej strukturze argumentacyjnej wystąpień plenarnych Władimira Putina, w których rosyjska strategia komunikacyjna manifestuje się poprzez budowanie iluzji wielostronnego dialogu przy jednoczesnym narzucaniu subiektywnej siatki pojęciowej.

ETHOS — KONSTRUOWANIE AUTORYTETU I WIARYGODNOŚCI

Po 2022 roku dyskurs władzy Federacji Rosyjskiej charakteryzuje się nasilonym wykorzystaniem powtarzających się toposów retorycznych, pełniących funkcję legitymizującą i normalizującą jej działania na arenie międzynarodowej. Toposy te funkcjonują jako wspólne miejsca argumentacji, rozpoznawalne oraz akceptowalne, kulturowo i politycznie zbieżne z oczekiwaniami audytorium państw BRICS, a jednocześnie umożliwiają rekonstrukcję podmiotowości Rosji w warunkach narastającej presji zewnętrznej oraz przededefiniowanie jej roli i zakresu oddziaływania w ramach ugrupowania. Fundamentem tej strategii jest topos skutecznego działania i sprawczości instytucjonalnej Rosji. Władimir Putin przywołuje konkretne osiągnięcia:

¹⁴ M. Orzechowski, *Strategies, Pillars, Operations of Influence — the Specifics of Russian Propaganda and Disinformation*, „Reality of Politics” 2023, nr 25 (3), s. 133–144.

Отмечу успешное проведение в сентябре в Москве заседания руководителей и экспертов налоговых служб стран БРИКС. (Kazań 2024)

Poprzez wskazanie na wymierne sukcesy organizacyjne nadawca pozycjonuje Rosję jako podmiot zdolny do inicjowania i koordynowania współpracy technicznej. W wymiarze mocarstwowym ma to dowodzić nieskuteczności polityki izolacji oraz potwierdzać status Federacji Rosyjskiej jako kompetentnego i niezbędnego ogniwa w strukturach bloku. Równolegle eksploatowany jest topos odpowiedzialności i konstruktywnej współpracy, wyrażany deklaracjami:

Россия в ходе своего председательства будет самым конструктивным образом взаимодействовать с партнерами. (Johannesburg 2023)

Подчеркну: Россия готова и далее развивать тесное многоплановое взаимодействие со всеми партнерами по объединению и вносить свой вклад в повышение его роли в международных делах. (Pekin 2022)

Odwwołanie do normy politycznego umiarkowania służy budowie wizerunku partnera respektującego reguły współpracy wielostronnej. Pozwala to na systematyczne osłabianie autorytetu dotychczasowych mocarstw poprzez prezentowanie Rosji jako inkluzywnej alternatywy, zdolnej do pełnienia funkcji przywódczych bez naruszania zasady suwerennej równości państw.

Wymiar legitymizacyjny wzmacnia topos historycznej ciągłości oraz cywilizacyjnego zakorzenienia obecny w wystąpieniu Władimira Putina podczas szczytu w Kazaniu w 2024 roku:

Россия — это страна с древней историей. Россия — это страна сильных традиций. Наш опыт, наша мудрость и ответственность — это фундамент, на котором строится стабильность.

W tym ujęciu Rosja nie jest jedynie uczestnikiem bieżących procesów, lecz nośnikiem doświadczenia cywilizacyjnego. Strategia ta wzmacnia jej autorytet jako stabilnego partnera dla państw podzielających podobny system wartości i sprzeciwiających się zewnętrznym naciskom ideologicznym.

Dopełnieniem powyższych zabiegów są topos konieczności przywództwa w sytuacji globalnego kryzysu oraz topos doświadczenia i transferu wiedzy. Postulat sformułowany przez Putina podczas szczytu w Pekinie w 2022 roku i zapewnienie złożone rok później w Johannesburgu:

Убеждены, сейчас как никогда востребовано лидерство стран БРИКС [...].

Россия готова делиться накопленным опытом и передовыми практиками [...].

Służą one wykreowaniu wizerunku merytorycznego przewodnika oraz mentora procesów modernizacyjnych. Tak zorientowana strategia autokreacji pozwala na projektowanie trwałej zależności państw rozwijających się od rosyjskich zasobów technologicznych i eksperckich, co w perspektywie strategicznej sprzyja reorientacji lojalności politycznej państw Globalnego Południa w stronę Moskwy.

Ostatnim ogniwem tej strategii jest odwołanie do koncepcji zagrożonego ładu międzynarodowego i obrony suwerennej równości państw. Poprzez retoryczną ofensywę wymierzoną w próby narzucania arbitralnych zasad oraz deklaracyjny powrót do fundamentów klasycznego porządku opartego na suwerenności nadawca dokonuje radykalnego przeramowania ról w dyskursie. Rosja, sytuując się w pozycji głównego depozytariusza zasad Karty Narodów Zjednoczonych, kreuje autorytet strażnika stabilności systemowej. Zabieg ten służy odebraniu Zachodowi mandatu do moralnego przewodzenia wspólnocie międzynarodowej i przedstawia rosyjskie roszczenia nie jako rewizjonizm, lecz jako próbę przywrócenia naruszonej integralności prawa międzynarodowego:

Некоторые страны пытаются подменить международное право своими собственными правилами [...]. (Kazań 2024)

Россия выступает за формирование действительно многополярной системы международных отношений, основанной на международном праве и Уставе ООН. (Kazań 2024)

Zastosowane schematy argumentacyjne wskazują na spójną strategię retoryczną, w której poprzez powtarzające się punkty odniesienia konstruowana jest pozytywna tożsamość polityczna Rosji jako państwa sprawczego, odpowiedzialnego, doświadczonego i legitymizowanego normatywnie. Wspólne miejsca argumentacji umożliwiają osadzenie rosyjskiej narracji w ramach dyskursu wielobiegunowości i stanowią istotne narzędzie rekonfiguracji międzynarodowego autorytetu nadawcy.

PATHOS — STRATEGIE ODDZIAŁYWANIA AFEKTYWNEGO

Eksploracja warstwy afektywnej oficjalnej narracji prezydenckiej ujawnia systemowe wykorzystanie ładunku emocjonalnego w celu mobilizacji audytorium państw Globalnego Południa. Nasycenie przekazu emocjami stanowi istotny instrument kreowania alternatywnej rzeczywistości ontologicznej, w której toposy afektywne są ściśle sprzęgnięte z realizacją celów geopolitycznych Federacji Rosyjskiej.

Istotną rolę w analizowanych przemówieniach odgrywa topos siły wspólnotowej i zbiorowej sprawczości, służący wzmacnianiu poczucia podmiotowości grupy oraz stabilizacji pozycji BRICS na arenie międzynarodowej. Sekwencje argumentacyjne formułowane przez Władimira Putina podczas szczytów w Rio de Janeiro (2025) oraz w Kazaniu (2024) budują obraz Rosji jako dojrzałego i wpływowego aktora globalnego:

Наше объединение серьезно расширилось и включает в себя ведущие государства. [...] Вместе мы обладаем поистине огромным политическим, экономическим, научно-технологическим и человеческим потенциалом.

Мы стремились к тому, чтобы упрочить авторитет БРИКС, повысить его роль в мировых делах, в решении насущных, глобальных и региональных проблем, всячески содействовали углублению многопланового сотрудничества наших государств...

Narrację tę wzmacnia ocena BRICS jako struktury stabilnej i kompetentnej:

Это хорошая мощная эффективная структура, она располагает солидной капитальной базой и коллективом опытных экспертов. (Kazań 2024)

W wymiarze geopolitycznym motyw ten neutralizuje narrację o marginalizacji Rosji, przesuując oś legitymizacji globalnej na formaty alternatywne wobec Zachodu. Równolegle eksploatowany jest topos krzywdy i niesprawiedliwości, osadzony w figurze zagrożenia systemowego. Odwołuje się on do zbiorowego doświadczenia presji i podporządkowania, umożliwiając krytyczną reinterpretację dotychczasowego porządku gospodarczego. Przemówienie Putina z 2024 roku stanowi egemplifikację tej strategii opartej na dychotomii narzuczonych reguł i dążenia do suwerenności:

Чем дольше мы будем жить и работать по чужим правилам и на чужих платформах, тем дольше продлится этот переход к новой и более справед-

ливой экономической системе, и может это сопровождаться и большими потрясениями [...].

Однако сохраняется и значительный кризисный потенциал [...] расширяется практика односторонних санкций, протекционизма и недобросовестной конкуренции. Как прямой результат идет фрагментация международной торговли [...].

Argumentacja ta przedstawia destabilizację jako efekt zewnętrznych mechanizmów, co pozwala zdjąć z nadawcy odpowiedzialność za eskalację napięć. Wskazanie na odejście od uniwersalnych reguł oraz nasilanie barier handlowych uzasadnia potrzebę poszukiwania alternatywnych rozwiązań ekonomicznych przedstawianych jako konieczne w skali globalnej. Strategia ta sprzyja mobilizacji odbiorców wokół wspólnej diagnozy oraz legitymizacji emancypacyjnych aspiracji państw BRICS, pośrednio wzmacniając rosyjskie wpływy poprzez konsolidację antyzachodniej wspólnoty interesów.

Eksplorowany dyskurs zostaje następnie rozszerzony o topikę wspólnoty wartości i misji dziejowej, opartą na emocjach nadziei i solidarności międzypaństwowej. Akcentowanie pragmatycznych efektów współpracy przedstawia BRICS jako format działający w interesie społeczeństw państw członkowskich:

Совместная работа в БРИКС по ускорению социально-экономического развития, безусловно, способствует улучшению благосостояния и качества жизни простых граждан наших стран. (Kazań 2024)

Все наши государства выступают за равенство, добрососедство и взаимное уважение, за утверждение высоких идеалов дружбы и согласия [...]. (Kazań 2024)

Szczególnie silny ładunek afektywny niesie ogłoszony przez rosyjskiego przywódcę w Johannesburgu w 2023 roku manifest solidarności i rozwijany w przemówieniu inauguracyjnym szczyt BRICS w 2024 roku w systemowy katalog wartości konstytuujących tożsamość bloku:

Россия приняла решение поддержать людей, которые борются за свою культуру, за свои традиции, за свое будущее.

Это суверенное равенство, уважение выбора собственного пути развития, взаимный учет интересов, открытость, консенсус, стремление к формированию многополярного мироустройства и справедливой модели глобальной финансовой и торговой системы.

Motyw ten pozwala zastąpić narrację o agresji wizerunkiem obrońcy oraz gwaranta tożsamości i tradycyjnych wartości, ułatwiając budowę wspólnoty interesów z państwami Globalnego Południa. Układ argumentacyjny domyka odwołanie do pluralizmu cywilizacyjnego jako fundamentu nowego ładu:

Культурное и цивилизационное многообразие является одной из несущих опор нового многополярного миропорядка (Johannesburg 2023).

Eksploracja tej topiki służy zakwestionowaniu zachodniego uniwersalizmu normatywnego i jednocześnie sankcjonuje rosyjską propozycję ustrojową w ramach pluralistycznego porządku światowego.

Przedstawiona rekonstrukcja komponentów afektywnych dowodzi, że odwołania emocjonalne stanowią ważki fundament nowej legitymizacji Rosji. Poprzez wzbudzanie dumy z przynależności do BRICS oraz lęku przed destabilizacją wywołaną przez zewnętrzne reguły nadawca polaryzuje świat na sprawiedliwą wspólnotę i opresyjne otoczenie. Centralnym mechanizmem rekonfiguracji wpływów geopolitycznych jest przedstawienie państwa rosyjskiego nie jako agresora, lecz jako moralnego arbitra, który ma chronić tożsamość i przyszłość narodów przed zewnętrzną presją. W ramach tak skonstruowanej narracji Rosja dąży do przekształcenia BRICS we wspólnotę losu opartą na sprzeciwie wobec dotychczasowego porządku. Retoryka systemowej krzywdy i nieuczciwej konkurencji pozwala pozycjonować rosyjskie interesy strategiczne jako element powszechnej walki o suwerenność. Ostatecznie synergia tych motywów tworzy przekaz, w którym Federacja Rosyjska staje się niezbędnym gwarantem ładu wielobiegunowego. Emocjonalna atrakcyjność tej wizji, oparta na kategoriach godności i pluralizmu, stanowi strategiczny element wpływu Kremla na państwa Globalnego Południa po 2022 roku.

LOGOS — RACJONALIZACJA PRZEKAZU PROPAGANDOWEGO

Logos przyjmuje w przemówieniach Władimira Putina formę technokratycznego języka faktów, parametrów ekonomicznych oraz związków przyczynowo-skutkowych. Służy on uzasadnieniu rosyjskich postulatów jako obiektywnych konieczności, wynikających z nieuchronnej dynamiki globalnych procesów. Argumentacja opiera się na specyficznym determinizmie — decyzje polityczne przedstawiane

są nie jako wybór, lecz jako jedyna racjonalna odpowiedź na mierzalne wskaźniki makroekonomiczne. Przywoływane w tym kontekście dane pełnią funkcję argumentów apodyktycznych, które mają wykluczyć alternatywne interpretacje rzeczywistości, przenosząc spór z płaszczyzny aksjologicznej na płaszczyznę weryfikowalnych empirycznie przesłanek.

Fundamentem płaszczyzny rzeczowej analizowanego fragmentu narracji prezydenckiej dyskursu staje się topos obiektywnych procesów historycznych i ekonomicznych, w ramach którego nadawca operuje wskaźnikami makroekonomicznymi:

На долю государств объединения по паритету покупательной способности приходится уже порядка 37 процентов мирового ВВП. [...] Доля же стран „Группы семи” опускается ниже 30 процентов (Kazań 2024).

Идет процесс формирования многополярного миропорядка. Это динамичный, необратимый процесс (Johannesburg 2023).

Wykorzystanie danych dotyczących parytetu siły nabywczej służy wykazaniu, że wzrost znaczenia państw BRICS nie jest wyborem politycznym, lecz nieuchronnym zjawiskiem ekonomicznym. Określenie procesu jako nieodwracalnego nadaje transformacji geopolitycznej charakter determinizmu historycznego. Ma to na celu zniechęcenie partnerów do prób powrotu do współpracy z dotychczasowymi mocarstwami zachodnimi i utwierdzenie ich w przekonaniu o słuszności obranego wektora strategicznego.

Konsekwencją przyjętej strategii jest wyeksponowanie toposu logicznej alternatywy finansowej, oparty na logice bezpieczeństwa strukturalnego. Skoro mechanizmy zewnętrzne pozostają podatne na ingerencję, budowa autonomicznych rozwiązań jawi się jako jedyna racjonalna droga zapewnienia stabilności państwom Globalnego Południa:

Взаимная торговля и инвестиции между странами БРИКС демонстрируют устойчивый рост... ведется работа над созданием независимых платежных систем, защищенных от внешнего вмешательства. (Pekin 2022)

Использование национальных валют во взаимных расчетах позволяет минимизировать риски и повысить устойчивость наших экономик. (Kazań 2024)

W narracji prezydenckiej dedolaryzacja nie jest konstruowana jako akt wrogości politycznej, lecz jako racjonalna odpowiedź techniczna

na zagrożenia systemowe i rosnące ryzyka ekonomiczne. Służy to budowaniu wpływów geopolitycznych poprzez oferowanie alternatywnej infrastruktury finansowej, która trwale wiąże gospodarki państw członkowskich z rosyjskim systemem bezpieczeństwa.

Dopełnieniem warstwy logosu jest topos związku przyczynowo-skutkowego między suwerennością a stabilnością globalną. W analizowanych tekstach ustanowiona zostaje zależność funkcyjna, w której poszanowanie odrębnych modeli rozwoju stanowi warunek konieczny zachowania pokoju:

Стабильность в мире возможна только при условии безусловного уважения суверенитета и права народов на собственную модель развития. (Kazań 2024)

Формирование подлинно многополярной системы — это путь к укреплению глобальной безопасности. (Pekin 2022)

Powiązanie wielobiegunowości bezpośrednio z bezpieczeństwem nadaje rosyjskiej wizji porządku światowego status obiektywnej narracji. W tej strukturze argumentacyjnej suwerenność państwowa nie jest traktowana jako postulat polityczny, lecz jako funkcjonalny gwarant stabilności systemu międzynarodowego. Przyjęcie tego paradygmatu interpretacyjnego sugeruje, że współczesne procesy destabilizacyjne są wyłącznie pochodną naruszenia wspomnianych zasad przez podmioty zewnętrzne. W konsekwencji budowa układu wielobiegunowego zostaje przedstawiona jako jedyna logiczna droga do odzyskania równowagi. Konstrukcja ta umożliwia racjonalizację rosyjskiej polityki zagranicznej jako dążenia do przywrócenia stabilności systemowej, a nie dążenia do rewizji granic.

Eksploracja struktur argumentacyjnych w przemówieniach Władimira Putina na forach BRICS w latach 2022–2025 wskazuje na spójną strategię racjonalizacji rosyjskich celów strategicznych. Poprzez operowanie danymi ekonomicznymi oraz konstruowanie łańcuchów przyczynowo-skutkowych, nadawca nadaje swoim postulatom charakter obiektywnych i nieuchronnych procesów dziejowych. Logos pełni tutaj funkcję porządkującą, która przekłada emocjonalne postulaty pathosu na język pragmatyzmu i korzyści technokratycznych. Pozwala to na przedstawienie rekonfiguracji wpływów geopolitycznych nie jako wyniku konfrontacji politycznej, lecz jako logicznej odpowiedzi na kryzys dotychczasowego systemu zarządzania globalnego. W konsekwencji Władimir Putin pozycjonuje Rosję jako podmiot

oferujący racjonalną i bezpieczną alternatywę infrastrukturalną, co skutecznie legitymizuje jej dążenia do współdecydowania o nowym kształcie ładu międzynarodowego.

Analiza wystąpień przywódcy Rosji pozwala również uchwycić dominujące mechanizmy językowe prezydenckiego dyskursu dyplomatycznego. Perswazyjność narracji Władimira Putina opiera się na świadomym kształtowaniu struktury wypowiedzi, w której środki stylistyczne i figury retoryczne porządkują przekaz oraz ukierunkowują interpretację odbiorcy. Struktury powtórzeniowe (anafory, paralelizmy, enumeracje) wzmacniają topos wspólnotowości i nadają deklaracjom pozór systematyczności, natomiast gradacja i kumulacja terminologii specjalistycznej wspierają argument z fachowości. Kluczową rolę odgrywa także antyteza, prowadząca do binarnej polaryzacji stanowisk, uzupełniana metaforą transformacyjną i odwołaniami do danych liczbowych, które łączą perswazję emocjonalną z pozorem obiektywizmu. Wypowiedzi bywają domykane pytaniami retorycznymi, formalnie symulującymi dialog, lecz faktycznie utrwalającymi jednostronność narracji¹⁵.

WNIOSKI

Dekonstrukcja warstwy retorycznej przemówień Władimira Putina podczas szczytów BRICS ujawnia, że język w rosyjskiej strategii dyplomatycznej wykracza poza ramy funkcji komunikacyjnej w tradycyjnym ujęciu, przyjmując charakter instrumentalny i perswazyjny — umożliwia konstytuowanie alternatywnego porządku międzynarodowego zgodnie z interesami Federacji Rosyjskiej. Na płaszczyźnie semantycznej operuje on toposami nieuchronności historycznej, sprawiedliwości, policentryczności oraz wielobiegunowości, dzięki którym rosyjska polityka przedstawiana jest nie jako akt rewizjonizmu czy naruszenia norm prawa międzynarodowego, lecz jako naturalny element transformacji systemu globalnego. Poprzez konsekwentną instrumentalizację języka Władimir Putin kreuje obraz Rosji jako podmiotu sprawczego, legitymizowanego zarówno przez własne doświadczenie cywilizacyjne, jak i potencjał technologiczny, gospodarczy oraz demograficzny BRICS. Ugrupowanie BRICS pełni w tym

¹⁵ Ze względu na ograniczenia objętościowe tekstu zrezygnowano z przytaczania przykładów empirycznych, koncentrując się na syntetycznym opisie dominujących strategii językowych.

dyskursie funkcję kluczowego narzędzia geopolitycznego, stając się platformą dla realizacji rosyjskich aspiracji do redefinicji globalnej architektury w duchu wielobiegunowości i inkluzywności. Statystyki gospodarcze, dane o PKB czy zasobach surowcowych są przekształcane w argumenty na rzecz globalnej większości, której rzecznikiem staje się Federacja Rosyjska. Mechanizmy retoryczne — *ethos*, *pathos* i *logos* — w połączeniu z takimi środkami stylistycznymi jak anafora, gradacja, antyteza czy metafory, pozwalają na emocjonalne i racjonalne zakotwiczenie tego przekazu w świadomości elit politycznych i opinii publicznej państw Globalnego Południa. W konsekwencji BRICS w prezydenckiej narracji nie jest jedynie blokiem ekonomicznym, lecz platformą projekcji władzy i wpływu, dzięki któremu Kreml próbuje osłabić hegemonię liberalnego Zachodu i ustanowić alternatywną wizję ładu światowego. Język propagandy Władimira Putina, operujący na płaszczyźnie argumentacji etyczno-wizerunkowej, emocjonalnej i rzeczowej, służy konstruowaniu spójnej narracji utożsamiającej rosyjską rację stanu z procesem budowy porządku policentrycznego. Tym samym komunikacja dyplomatyczna, poprzez tworzenie substytucyjnych ram pojęciowych, zostaje przekształcona w autonomiczną siłę modelującą realia międzynarodowe i dekomponującą dotychczasowy układ geopolityczny.

REFERENCES

- Amossy, Ruth. *La présentation de soi. Ethos et identité verbale*. Paris: Presses Universitaires de France, 2010.
- Arystoteles. *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*. Transl. Podbielski, Henryk. Warszawa: PWN, 2004: 1356a.
- Budzyńska-Daca, Anna, Hinton, Michael. "Topika dialogowania z wyborcami w polskich i amerykańskich finałowych debatach przedwyborczych." *Studia Semiotyczne*, 2018, vol. 32I, no. 1: 107–129.
- Jarnicki, Damian. "B(R)ICS wobec inwazji Rosji na Ukrainę." *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, 2022, vol. 8, no. 2: 35–53.
- Kubala, Konrad. "Retoryka polityczna a rozumienie i uzasadnienie rzeczywistości demokratycznego kapitalizmu w wybranych polskich exposé III Rzeczypospolitej." *Politeja*, 2013, no. 3 (25): 361–387.
- O'Neill, Jim. "Building Better Global Economic BRICs." *Goldman Sachs Global Economics Paper*, 2001, no. 66.
- Orzechowski, Marcin. "Strategies, Pillars, Operations of Influence — the Specifics of Russian Propaganda and Disinformation." *Reality of Politics*, 2023, vol. 25, no. 3: 133–144.
- Perelman, Chaim. *Logika prawnicza: nowa retoryka*. Transl. Pajor, Tomasz. Warszawa: PWN, 1984.

- Perelman, Chaim, Olbrechts-Tyteca, Lucie. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Transl. Wilkinson, John, Weaver, Purcell. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969.
- Pstrąg, Jakub. "O (meta)retorycznej świadomości w przestrzeni medialnej." *LingVaria*, 2025, vol. 1 (39): 25–39.
- Rabczun, Aleksandra A. "BRICS: rola, ekspansja i przyszłe możliwości." *Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo*, 2023, vol. 24, no. 2: 225–257.
- Reisigl, Martin, Wodak, Ruth. *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London–New York: Routledge, 2001.
- Salzman, Rachel S. "From Bridge to Bulwark: The Evolution of BRICS in Russian Gran Strategy." *Comillas Journal of International Relations*, 2015, no. 3: 1–12.
- Sobczak, Barbara. "Źródła perswazji. Ethos i pathos w retoryce Wołodymyra Zełenskigo." *Res Rhetorica*, 2025, vol. 12, no. 1: 109–131.
- Sokołowski, Marek. "Język polityki. Od retoryki do analizy dyskursu. Zarys problematyki." *Forum Nauk Społecznych*, 2024, no. 2: 147–161.
- Wróbel, Szymon. "Logos, Ethos, Pathos. Classical Rhetoric Revisited." *Polish Sociological Review*, 2015, vol. 191, no. 3: 401–421.
- Wso, Aram A., Mahmood, Rawa M. "The Role of BRICS in Reshaping the Global Order: Confronting Western Hegemony in a Multipolar World." *European Scientific Journal*, 2025, no. 21 (17): 24–53.
- "Заседание лидеров БРИКС в расширенном составе." *Президент России*, <<http://kremlin.ru/events/president/news/72089>>.
- "Заседание саммита БРИКС в расширенном составе." *Президент России*, <<http://kremlin.ru/events/president/transcripts/75375>>.
- "Обращение Владимира Путина в связи с началом председательства России в БРИКС." *Президент России*, <<http://kremlin.ru/events/president/news/73202>>.
- "Пленарное заседание XVII саммита БРИКС." *Президент России*, <<http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/77373>>.
- "Саммит БРИКС." *Президент России*, <<http://kremlin.ru/events/president/news/68696>>.
- Сергунін, Александр А. "Стратегии России в отношении БРИКС: проблемы и возможности." *Вестник РУДН. Международные отношения*, 2020, vol. 20, no. 3: 534–542.

AGATA ŚLĘZAKORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8398-7383>

Badaczka niezależna

**ANTONI FERDYNAND OSSENDOWSKI O SAMOJEDACH
NATURA I CZŁOWIEK W *CZAO-RA* I INNYCH POWIEŚCIACH**ANTONI FERDYNAND OSSENDOWSKY ABOUT THE SAMOYEDS. MAN AND NATURE IN *CZAO-RA* AND OTHER NOVELS

The article examines the customs of Samoyedic tribes as depicted by a European traveller in 1920s Siberia, observing indigenous communities in their natural environment. It analyses the lives of the characters in the novel *Czao-Ra*, emphasizing the cyclical nature of their behaviour, their close relationship with nature, and their subordination to its laws. The discussion is contextualized by reference to Ossendovsky's other works, as well as to accounts by Siberian exiles (notably Wacław Sieroszewski on the Yakuts), nineteenth- and early twentieth-century travel writing on Siberia, and scholarly research on the taiga and its indigenous populations.

Keywords: Samoyeds, taiga, hunting, nature, Siberia, customs, survival, A. F. Ossendovsky

Syberia to olbrzymia przestrzeń, zajmująca 10 mln km² i należąca do Rosji. Rozciąga się od Uralu po wschodnie rubieże kontynentu azjatyckiego. Region ten jest dwukrotnie większy od Europy i przekracza powierzchnię Stanów Zjednoczonych. Co oczywiste, występuje tu wiele wewnętrznych podziałów. Etnograf i socjolog Antoni Kuczyński wymienia trzy regiony: Syberię Zachodnią (od gór Ural po dorzecze Obu i Jeniseju), Syberię Wschodnią (dorzecze Leny do Gór Wierchojańskich) oraz Daleki Wschód, obejmujący wschodnie krańce Azji i przyległe wyspy, m.in. Sachalin i Kuryle¹.

Szeroko pojęty Wschód od wieków był przeciwstawiany Zachodowi, lecz przeważała obiegowa, bezrefleksyjna opinia deprecjonująca

¹ A. Kuczyński, *Syberyjskie szlaki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław 1972; autor zaznacza, że ten ostatni region wzbudza kontrowersje wśród geografów, którzy wskazują na odmienne od typowych dla Syberii warunki klimatyczne, jednak „w nauce rosyjskiej obecny Daleki Wschód wchodził w skład regionu geograficznego zwanego Syberią” (tamże, s. 96–97).

ten obszar kuli ziemskiej: „Klasyczna geopolityka, mimo swego stosunku do kluczowego znaczenia posiadania ziemi Oksydentu, uważa tę część świata za zacofaną i archaiczną. Wydaje się więc, że po prostu jest inny”². Syberia wyróżnia się ze względu na warunki geograficzne i klimatyczne, które z kolei wpływają na odmienność fauny i flory, a te determinują życie człowieka — rdzennego mieszkańca tych terenów, pierwotnie prowadzącego koczowniczy tryb życia. Nawet w obrębie samego obszaru Syberii widoczne są różnice wynikające z położenia geograficznego i tym samym stref klimatycznych kształtujących krajobraz i życie ludzi i zwierząt. Bezkrzesne lasy syberyjskie nazwano tajgą; występują tu m.in. świerki, jodły, limby syberyjskie, sosny, modrzewie, a z fauny: sobole, kuny, wiewiórki, niedźwiedzie, wilki, wydry, renifery, lisy polarne, gronostaje, popielice, zające³. Im dalej na północ, tym klimat staje się surowszy i tajga zmienia się w lasotundrę i tundrę. Tam ziemia nigdy nie odmarza, a drzewa nie mogą zapuścić korzeni, więc krajobraz przypomina step. Aleksander Zygmunt Węglowski, towarzyszący Aleksandrowi Czekanowskiemu w jego wyprawie nad rzekę Olenek w 1875 roku, we wspomnieniach z tej podróży tak opisuje tundrę:

Tu zatrzymaliśmy się na pierwszy nocleg w miejscowości pokrytej bardzo nędznym jodłowym laskiem, rosnącym już tylko w zakrytych od północy dolinach. Wzgórza i doliny otwarte na północ są pozbawione lasów, a natomiast pokryte kobiercem bladozielonego islandzkiego mchu, a nadto wzgórza i strome ich pochyłości są zavalone drobnymi, osypującymi się bryłami kamieni i drobnych kamyczków, które spelzając na dół wraz z postawioną na nich nogą, niezmiernie utrudniają wejście na góry⁴.

Nie wszystkie zwierzęta są w stanie przetrwać w tak surowych warunkach klimatu arktycznego. Węglowski wymienia jedynie kilka żyjących tam gatunków: pieśca, kamiennego szczura, gronostaja i dzikiego północnego jelenia⁵. Z kolei południowy pas Syberii stanowią stepy pokryte trawami i lasami mieszanymi. Tam można uprawiać zboża i warzywa.

Kulturowe obrazy Syberii również są zróżnicowane, uzależnione od podmiotu poznającego, jego narodowości, czasu historyczne-

² A. Zamaraiewa, P. Załęski, *Tożsamość kulturowa narodów Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 2 (7), s. 80.

³ A. Kuczyński, *Syberyjskie...*, s. 92–94.

⁴ A.Z. Węglowski, *Wspomnienia o podróży Aleksandra Czekanowskiego na rzecę Olenek w 1875 roku*, w: Z. Wójcik, *Aleksander Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1982, s. 253.

⁵ Tamże, s. 257.

go, wykonywanego zawodu, wykształcenia, ale także, a może przede wszystkim, od zajmowanego miejsca w strukturze geopolitycznej. Polakom teren ten kojarzy się z „piekłem na ziemi”, miejscem przymusowego pobytu — czasowego lub nawet dożywotniego — w ekstremalnie trudnych warunkach klimatycznych i bytowych. To miejsce osamotnienia i tęsknoty za dotychczasowym życiem, rodziną, marzeniami i planami, miejsce tak odmienne od polskich krajobrazów, przyrody i klimatu, a jednocześnie odznaczające się niezwykle walorami wizualnymi. „Noc była piękna, księżyc świecił zielonkawym jakimś blaskiem, mróz był tak wielki, że skorom tylko wyszedł na ulicę, rzęsy stwardniały mi, jak kości” — wspomina w swoich pamiętnikach z zesłania w latach 1846–1857 Szymon Tokarzewski⁶, zaangażowany w spisek księdza Piotra Ściegiennego oraz powstanie styczniowe i zesłany na katorgę, czyli na przymusową pracę na Syberii. Wspomniane okoliczności zmieniają ogłód i odczucie tej przestrzeni. Zwracał na to uwagę w swoim dziele *O Syberii i Kamczatce* Benedykt Dybowski:

Gdybyśmy jechali na wschód wolni [...] bylibyśmy tam widzieli kraj żyźny, zdrowy, budzący człowieka do silnej, energicznej pracy, bogaty w mnogie dary, jakie natura dzika, surowa, a po części jeszcze dziewicza, swym dzieciom ślać pod stopy może [...].⁷

Wśród zesłańców syberyjskich znaleźli się więc naukowcy, którzy wykorzystali swą wiedzę i umiejętności, by badać strukturę geologiczną tamtego obszaru, świat zoologiczny i florystyczny, a także zainteresowali się obyczajami rdzennych narodów. Dla niektórych, zwłaszcza młodych, spotkanie z Innym stało się inspiracją twórczą, uwieńczoną wieloma dziełami literackimi czy naukowymi. Wyróżnić tutaj należy niewątpliwie Wacława Sieroszewskiego, zesłanego do Wierchojańska w 1880 roku i żyjącego na Syberii wśród Jakutów do roku 1896⁸. Grażyna Legutko tak przedstawia sylwetkę tego niepospolitego człowieka, badacza i artysty:

Sieroszewski był twórcą niezwykle płodnym, jego dzieła pokazują różnorodną twarz pisarza: zesłańca i badacza Syberii, etnografa-samouka, entuzjasty egzotycznych światów, niestrudzonego podróżnika i reportażysty, pamiętnikarza i ciętego publicysty, autora licznych powieści, opowiadań i bajek, scenarzysty

⁶ S. Tokarzewski, *Siedem lat katorgi*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1918, s. 107.

⁷ B. Dybowski, *O Syberii i Kamczatce*, Drukarnia Udziałowa Lindego, Lwów 1899, s. 4 (stosuję oryginalną ortografię).

⁸ W. Sieroszewski, *Na kresach lasów*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1975, s. 236–237.

filmowego, jednym słowem — twarz twórcy spełnionego, który osiągnął wielką popularność czytelnictwem i wiążące się z nią zaszczyty [...]»⁹.

Doświadczenie przestrzeni tajgi i tundry syberyjskiej jest więc uzależnione od sytuacji, w jakiej znajduje się człowiek; inaczej postrzegać ją będzie podróżnik, przemieszczający się z miasta do miasta (w obrębie tej grupy można by wyróżnić osoby poruszające się różnymi środkami transportu, np. samochodem albo konno, co wpływa na postrzeganie świata wokół), inny stosunek do rzeczywistości syberyjskiej będzie mieć ktoś, kto znalazł się w tym otoczeniu nie z własnej woli, a jeszcze inaczej doświadcza jej mieszkańiec tych obszarów, od dzieciństwa oswojony z naturą i niewyobrażający sobie życia w innym miejscu, uzależniony od kaprysów przyrody i jednocześnie zdany wyłącznie na własne umiejętności i wiedzę.

Region ten poznał także Antoni Ferdynand Ossendowski, który przemierzał Syberię i Mongolię jako naukowiec, ale również jako uciekinier ścigany przez bolszewików po wybuchu rewolucji 1917 roku. W powieści *Ludzie, zwierzęta, bogowie* przedstawia piękno tajgi syberyjskiej, której bogactwo fauny i flory „odpędzało ogarniające mózg ponure myśli, świadczyło o życiu i dodawało otuchy”¹⁰, a także pozwoliło przetrwać i fizycznie, i psychicznie, pomimo samotności i niepokoju. Jego biograf, Witold Stanisław Michałowski nazwał pisarza dwudziestolecia międzywojennego „syberyjskim Lawrencem”¹¹. Podkreśla on, że Ossendowski spędził dziesięć lat na Syberii, nie tylko prowadząc badania geologiczne i geograficzne, ale także obserwując życie i obyczaje tubylczych plemion — rdzennych mieszkańców tej krainy, od wieków współegzystujących z surową, dziką przyrodą Północy. Podróżnik przebył Syberię, Mongolię, dotarł do Chin i Japonii, skąd przepłynął do Stanów Zjednoczonych, by ostatecznie zamieszkać w Polsce i stać się drugim po Henryku Sienkiewiczu najpoczyt-

⁹ G. Legutko, *Wspólne ścieżki Wacława Sieroszewskiego i Gustawa Daniłowskiego — czyli o przyjaźni „niepokornych”*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A — Nauki Humanistyczne” 2008, nr 30, s. 56.

¹⁰ A. F. Ossendowski, *Ludzie, zwierzęta, bogowie*, Wydawnictwo Polskie R. Wegner, Poznań 1923, s. 24. Książka jest uznawana za najlepszą powieść pisarza, chociaż jej treść wzbudzała wątpliwości w świecie naukowym. Krytykował ją Sven Hedin, współczesny geograf i podróżnik, jednak, jak sugeruje biograf Ossendowskiego W. S. Michałowski (*Ossendowski: podróż przez życie*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2015), kierowała nim zazdrość o popularność dzieła Ossendowskiego.

¹¹ W. S. Michałowski, *Syberyjski Lawrence*, „Racjonalista”, <https://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4141> (10.08.2025).

niejszym pisarzem w okresie międzywojennym¹². Biograf powołuje się na informacje z dzienników podróżnika. Wynika z nich, że pisarz przemierzył Syberię i zatrzymał się u źródeł Jeniseju. Swoje doświadczenia z ucieczki przed bolszewikami w 1920 roku zamieścił w powieści *Ludzie, zwierzęta, bogowie*. Wspomina w niej o licznych wioskach zamieszkiwanych przez rdzennych mieszkańców Syberii, którzy byli wrogo usposobieni do bolszewików, a gościnni wobec przybysza, dlatego dali mu schronienie na czas choroby (tyfus plamisty), a później przetransportowali na południe¹³. Wydaje się więc, że Ossendowski miał dość czasu, by przyjrzeć się życiu i obyczajom tubylców. Prawdziwość przedstawionych realiów potwierdza Adam Grzymała-Siedlecki w recenzji książki: „Autor widział to wszystko, był niejako bohaterem bajki, którą się czyta”¹⁴. O głębokim zaangażowaniu i obeznaniu Ossendowskiego z omawianymi zagadnieniami wspomina również autor biografii pisarza: „Ossendowski rejon świata, o którym pisał, na pewno poznał znacznie lepiej niż dzisiejsi autorzy poczytnych reportaży z zapadłych kątów kuli ziemskiej”¹⁵.

Egzystencja rdzennych mieszkańców Syberii, tak różna od sposobu życia w cywilizowanym świecie, stanowi przedmiot badań naukowców i obiekt zainteresowań pisarzy. Ossendowski, autor licznych reportaży podróżniczych, wspomina o różnych plemionach zamieszkujących ogromne państwo rosyjskie — Oroczonach, Jakutach, Ostiakach i Ajnosach¹⁶. Badacze twierdzą, że w IV w. p.n.e. plemiona te odłączyły się od grupy szczepów uralskich i rozpoczęły wędrówkę na północ¹⁷. Część z nich, należąca do grupy samojezdkiej, wiodła koczowniczy tryb życia w północnej części zachodniej Syberii, w strefie arktycznej, pomiędzy rzeką Ob i Jenisej. Pierwszy naukowiec, który prowa-

¹² Informacje o liczbie tłumaczeń i wydań powieści Ossendowskiego w zestawieniu z innymi pisarzami dwudziestolecia międzywojennego podaje we wspomnianej biografii pisarza Michałowski.

¹³ A. F. Ossendowski, *Ludzie, zwierzęta...*, s. 37.

¹⁴ W. S. Michałowski, *Ossendowski: podróż...*, s. 327.

¹⁵ Tamże, s. 347.

¹⁶ Ossendowski opisał Samojezdów w utworze *Czao-Ra*, który jest przedmiotem moich badań, a także w powieściach: *Mocni ludzie* (Książnica-Atlas, Warszawa-Wrocław 1946), *Biały kapitan* (Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, Poznań 1939), *Okręty zbłąkane* (Udziałowa Spółka Wydawnicza, Kraków 1932), *W ludzkiej i leśnej kniei* (Gebethner i Wolff, Warszawa 1923).

¹⁷ Takie twierdzenie, powołując się na badania naukowców, zawarła w swoim artykule Justyna Tucholska w części zatytułowanej *Etnogeneza i historia ludów samojezdskich*; zob. J. Tucholska, *Samojezdy jako przedstawiciele zanikających ludów tubylczych Syberii*, „Społeczeństwo i Polityka” 2012, nr 1 (30), s. 49–70.

dził badania etnograficzne ludów Syberii w I połowie XVIII wieku, Gerhard Friedrich Miller, wyodrębnił wśród Samojedów: Nieńców, Enetów, Nganasanów, zwanych też Tawgami, i Juriaków — ci ostatni zaliczani są przez współczesnych naukowców do Nieńców¹⁸. Nieńcy, nie chcąc płacić Rosjanom daniny, przenosili się w tundrę, od której nazwy powstało określenie „Juriacy”, czyli etymologicznie ‘wędrujący w głębinach’ tundry¹⁹.

Nazwa „samojed” uzyskała wiele definicji etymologicznych. Od tych nacechowanych pejoratywnie, kojarzących się ze skłonnościami do kanibalizmu, poprzez wskazujące na pokrewieństwo z fińskimi Samaami, rdzennymi mieszkańcami Laponii — etnonim *Saamod* lub *Saamid* „według badań językoznawców ma wspólne źródło [...] ze słowem *Suomi* oznaczającym Finlandię w języku fińskim”²⁰. Z kolei Raisa Żamsaranova wykazuje korelację lingwistyczną etnonimu *Samojed* z mongolskim *hamnigan*, gdzie morfem *ham* oznacza człowieka, natomiast *nigan* odnosi się do nazwy Nikan, obejmującej różne plemiona syberyjskie. Morfem *jed* w wyrazie *Samo-jed* w językach tungusko-mandżurskich jest tożsamy z pojęciami ‘stary mężczyzna’, ‘mąż’, ‘osoba’²¹. W powieści historycznej *Mocni ludzie* Ossendowskiego jeden z bohaterów — Samojed — objaśnia etymologię nazwy. Według niego jej źródłosłowem jest wyraz „sameednam”, oznaczający ‘synów tej ziemi’.

Pobyt Sieroszewskiego wśród Jakutów zaowocował powstaniem dzieła *Якуты. Опыт этнографического исследования*, które zostało wydane w Petersburgu w 1896 roku. Na ziemiach polskich temat ten nie od razu wzbudził zainteresowanie. Zmieniło się to cztery lata później i w Warszawie ukazała się polska wersja książki — *12 lat w kraju Jakutów. Wrażenia i notatki. Z mapą i 167 rysunkami*²². Jakuci jednak, uwzględniając podział językowy narodów syberyjskich zaprezentowany przez Kuczyńskiego, należą do grupy tureckiej (odrębnej od samojezdskiej), w skład której oprócz nich wchodzi: Ałtaj-

¹⁸ Prace naukowe G.F. Millera, historyka, etnografa i językoznawcy, analizuje Aleksandr Elert w artykule *К истории исследований самодийцев из северо-западной Сибири в XVIII веке*, „Гуманитарные науки в Сибири” 2014, nr 4, s. 16.

¹⁹ Ю. Квашнин, *Самоеды-юраки: проблемы этнической идентификации*, „Арктика и Север” 2021, nr 44, s. 262.

²⁰ J. Tucholska, *Samojedzi...*, s. 49.

²¹ Р. Жамсаранова, *Экзонимно-этнонимные названия „хамниган” и „самоед”*, „Томский журнал ЛИНГ и АНТРО” 2018, nr 3 (21), s. 89.

²² *Ludy dalekie a bliskie. Antologia polskich relacji o ludach Syberii*, wyb. A. Kuczyński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław 1989, s. 223.

czycy, Chakasi, Dołganie, Karagasi, Szorowie i Tatarzy²³. Samojedzi doczekali się więc „swojego Sieroszewskiego” — Ossendowskiego. Z kolei Ajnów przybliżył Bronisław Piłsudski, a Buriaci pojawiali się w licznych wspomnieniach zesłańców z okolic Bajkału.

Powieść Ossendowskiego o zagadkowym tytule *Czao-Ra* (który później okazuje się imieniem psa — towarzysza polowań Samojeda), wydana po raz pierwszy około 1931 roku, niedawno, bo w 2016 roku, doczekała się drugiego wydania²⁴. Autor jednej z recenzji uznał *Czao-Ra* za „[...] piękną opowieść jednego z największych polskich, a może i światowych, autorów dzieł podróżniczych [...]”²⁵, mając nadzieję, że publikacja utworu z okresu dwudziestolecia międzywojennego ocali go od zapomnienia²⁶. Zarówno pierwsze, jak i drugie wydanie posiada ilustracje, a powieść została sklasyfikowana w bazach bibliograficznych jako utwór reprezentujący literaturę młodzieżową i podróżniczą. I o ile drugie z określeń nie wzbudza wątpliwości, o tyle pierwsze zawęży krąg odbiorców, co wydaje się nieuzasadnione. Pewnym tropem warunkującym taką klasyfikację utworu jest uczynienie bohaterem psa, choć z punktu widzenia bohaterów ludzkich, tj. Samojedów i ich egzystencji, pies jest niezastąpiony i równy w swym statusie człowiekowi, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu.

Początek powieści zawiera ogólny opis życia przedstawiciela Samojedów z perspektywy Europejczyka, mieszkańca miasta, człowieka cywilizowanego, zainteresowanego życiem i obyczajami rdzennych plemion, nawet pretendującego do roli znawcy życia tego ludu. W dalszej części „towarzyszy” on bohaterowi i jego rodzinie, jest narratorem wszechwiedzącym, ponieważ zna myśli Samojeda, relacjonuje jego wrażenia sensoryczne, doznawane podczas polowania w tajdze, najdrobniejsze dźwięki pochodzące od zwierząt i roślin: „[...] niejasne odgłosy, ciche szelesty, ledwie słyszalny chrzęst suchych liści, gałązek i szyszek zeszłorocznych”²⁷. W tundrze natomiast, wobec braku lub zanikającej fauny i flory, otacza go totalna cisza:

²³ A. Kuczyński, *Syberyjskie...*, s. 82–84.

²⁴ A. F. Ossendowski, *Czao-Ra. Opowieść północna*, Zysk i S-ka, Poznań 2016.

²⁵ P. Dobrołęcki, Antoni Ferdynand Ossendowski „*Czao-Ra. Opowieść północna*”, „Książki. Magazyn Literacki” 2016, nr 9, s. 40.

²⁶ Po wojnie dzieła Ossendowskiego zostały zniszczone przez cenzorów ze względu na antykomunistyczne poglądy pisarza, a przede wszystkim obrazoburczą biografię Lenina; nie dokonywano również wznowień — aż do przewrotu ustrojowego w 1989 roku.

²⁷ A. F. Ossendowski, *Czao-Ra*, Wydawnictwo M.ARCTA, Warszawa 1931, s. 17. Wszystkie cytaty pochodzą z tego wydania i będą opatrywane numerem strony podanym w nawiasie.

Cisza rzeczywiście grobowa panuje w Tundrze [...]. Śpiew ptasząt ani krzyk zwierząt nie przerywa tej ciszy. Wiatr, podobny do tchnienia grobów, wieje tu bez szumów i właściwych mu dźwięków. Tak tu cicho i spokojnie, żadnych oznak i śladów życia i jego walk nie widać, jak gdyby kraj ten był przeznaczony na przybytek i królestwo Nirwany²⁸.

Ossendowski przedstawia odmiennność warunków egzystencji „koczowników północy” (s. 6), pochodzenia fińsko-mongolskiego, przemieszczających się dla zdobycia cennych futer lub zapewnienia pożywienia hodowanym reniferom. W powieści *Czao-Ra* nie nazywa ich wprawdzie „Samojedami”, jednak opisane obyczaje i stosowane nazewnictwo potwierdzają tożsamość bohaterów, przynależność do plemion tej grupy etnicznej.

We wstępie Ossendowski podkreśla, jak bardzo życie koczowniczego ludu jest zdeterminowane przez rytm natury, wyznaczającej zajęcia podejmowane w różnych porach roku. W północnej części Syberii „wiosna, lato i jesień trwają zaledwie cztery miesiące, poczem następuje zima, surowa, wyjąca zamieciaми śnieżnymi [...]” (s. 6), a więc przez osiem miesięcy w ciągu roku Samojedzi pozyskują futra zwierząt, zajmując się polowaniem, natomiast pasterze reniferów są zmuszeni do przenoszenia się w różne miejsca, by hodowane zwierzęta mogły znaleźć pożywienie. Te warunki determinują zajęcia i tryb życia rdzennych mieszkańców północnych obszarów Syberii Zachodniej i Wschodniej — zupełnie odmienne od panujących na Zachodzie czy w innych rejonach Syberii. Podobne obserwacje poczynił wspomniany wcześniej badacz obyczajów ludów syberyjskich Miller, uznając „hodowlę reniferów, która pojawiła się w starożytności, za główne zajęcie większości ludów Północy [...]”²⁹.

Łowcy muszą przemieszczać się w poszukiwaniu nowych, obfitujących w zwierzynę terenów, czynią to zwykle w pojedynkę lub jedynie z rodziną, ponieważ wtedy mają szansę na schwytanie większej liczby zwierząt. Samojedzi, opisani przez Ossendowskiego w powieści *Biały kapitan*, w zamian za potrzebne im przedmioty (proch, strzelby, tytoń, cukier etc.) zajmują się także wydobywaniem złota, z którego część przypada starszyźnie plemienia³⁰.

W przeciwieństwie do natury, świat ludzi cywilizowanych w nikłym stopniu wpływa na życie „tuziemców”, „koczowników”, „mieszkańców północnej krainy”, „północnych ludzi” — jak nazywa ich

²⁸ A. Z. Węglowski, *Wspomnienia...*, s. 256.

²⁹ A. Элепрт, *К умоту...*, s. 18.

³⁰ A. F. Ossendowski, *Biały kapitan...*, s. 273.

Ossendowski. Państwo rosyjskie, niezależnie od momentu historycznego czy ustroju, nie troszczyło się o mieszkańców tych dzikich terenów. Ossendowski podkreśla, że tylko dwa razy w roku przypominają sobie o ich istnieniu ludzie z obszarów zurbanizowanych — kiedy trzeba pobrać od Samojedów daninę, czyli podatek, na który składa się określona liczba wyprawionych skór zwierzęcych³¹ oraz kiedy przybywają w te dzikie przestrzenie kupcy z nadzieją na wymianę swoich towarów na piękne futra i inne cenne w cywilizowanym świecie surowce naturalne (szlachetne kamienie, samorodki złota, duże bursztyny — *Biały kapitan*). Niestety, poborcy podatkowi często oszukują Samojedów, wykorzystując ich analfabetyzm, o czym wspomina Ossendowski w powieści *Mocni ludzie*, kiedy to Rosjanie chcą dwukrotnie odebrać daninę. Naukowcy podają, że plemiona Północy już od XVII wieku często sprzeciwiały się płaceniu podatku, a nawet kradły zapasy zboża czy towary z zatopionych przez morze statków, zabijając przy tym Rosjan³². Takie postępowanie Samojedów nie wzbudza zdziwienia czy nawet dezaprobaty, zważywszy na okresowo dokuczający ludom Północy głód, który tak dramatycznie opisał Wacław Sieroszewski:

Ogarniał ich znowu ciężki, letargiczny sen głodowy, pełen nęcących obrazów, zapachu krwi i potraw, widoku rozplątanych ryb, pasącego się spokojnie zwierza oraz innej, łatwej, pożywnej zdobyczy, i gasił wszystko, nawet uczucie rozpacz! Wszystko!...prócz bólu z wolna skręcających się i rozkręcających, pustych od dawna wnętrzności³³.

Autor powieści *Na kresach lasów* przedstawia proceder oszukiwania Jakutów przez kupców. Częstoowali oni rdzennych mieszkańców alkoholem i wykorzystywali ich stan zamroczenia, by pozyskać cenne futra zwierząt i pozbyć się nieatrakcyjnych towarów (o podobnych zdarzeniach nie wspomina Ossendowski).

Autor *Czao-Ra* zaznacza jednak, że w sprawach fundamentalnych te dwie grupy, tj. ludzie cywilizowani i żyjący w warunkach pierwotnych tak naprawdę nie różnią się od siebie:

[...] mężczyźni, tak samo jak ojcowie nasi, troszczą się o rodzinę [...] kobiety z miłością matczyną i trwogą wychowują dzieci na dzielnych mieszkańców surowej

³¹ J. Tucholska w artykule *Samojedzi...*, s. 50 podaje, że „obowiązek płacenia daniny” został nałożony na Samojedów przez państwo rosyjskie już w XVI wieku. W XVII wieku były to 2 lub 3 futra lisów, 15 futer wiewiórek lub 1 z sobola.

³² Ю. Квашнин, *Самоеды-юраки...*, s. 256.

³³ W. Sieroszewski, *Na kresach...*, s. 10–11.

krainy [...]. Ludzie ci niczem się więc nie różnią od nas, bo umieją tak samo myśleć, czuć radość i cierpienie, wierzą w Boga i pracują (s. 4–5).

Pisarz zrównuje więc Samojeďów i mieszkańców obszarów miejskich pod względem mentalnym i emocjonalnym, pomimo różnicy w sferze postępu technicznego. Jest to postawa inna od prezentowanej przez Ossendowskiego m.in. w *Polesiu* wobec Poleszuków; w powieści pisarz hołduje idei cywilizowania rdzennych mieszkańców, żyjących znacznie poniżej poziomu sąsiadujących z nimi Polaków³⁴. Z kolei Sieroszewski, opisując egzystencję zesłańca Pawła u Jakutów (*Na kresach lasów*), akcentuje wyalienowanie bohatera i brak zrozumienia jego sytuacji przez tubylców, co zapewne wynikało z bariery językowej i braku znajomości innych warunków życia. Jednakże sam autor powieści związał się z Jakutką i zamierzał po ucieczce do Stanów Zjednoczonych sprowadzić tam swą rodzinę (żonę Arinę i córkę Maszę)³⁵.

W powieści *Czao-Ra* Ossendowski rezygnuje z określenia czasu wydarzeń zaprezentowanych w utworze, jednak na początku wstępu wspomina o tramwajach i samochodach z trąbkami w funkcji klaksonów, jeżdżących po ulicach miast, co — w powiązaniu z biografią pisarza — pozwala na wyznaczenie początku XX wieku jako czasu akcji utworu.

Autor *Czao-Ra* opisał szczegółowo życie łowcy podczas polowania w tajdze i tundrze. Wymagało ono ogromnego doświadczenia, wytrzymałości fizycznej i psychicznej, a także determinacji, odwagi oraz odpowiedzialności. Człowiek jest wówczas bowiem całkowicie uzależniony od kaprysów natury, np. gwałtownych zjawisk atmosferycznych, dlatego tak ważne są nieustannie doskonalone osobiste umiejętności. Nierzadko jest zupełnie sam, zdany na swój spryt, siłę, odporność, ale i przypadek — element kluczowy i nieprzewidywalny, wymagający od łowcy szybkości w podejmowaniu decyzji. W tej dzi-

³⁴ A. F. Ossendowski, *Polesie*, Wydawnictwo Polskie R. Wegner, Poznań 1934. O koncepcji Ossendowskiego pisałam w artykule *Polesie i Poleszycy według Antoniego Ferdynanda Ossendowskiego. Relacja przestrzeń—człowiek*, „Czytanie Dwudziestolecia” 2025 (numer w druku).

³⁵ Biografię Maszy — Marii Sieroszewskiej, córki Sieroszewskiego, przedstawiła Grażyna Legutko w artykule *Maria Sieroszewska (1881–1964). Studium przypadku*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2023, nr 1 (14), s. 97 oraz w książce „Wyroslam na Rosjanke...”: historia Marii — jakuckiej córki Wacława Sieroszewskiego — w świetle jej listów do ojca i innych dokumentów, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2019.

kiej przestrzeni każdy krok powoduje określone konsekwencje, które mogą przynieść korzyść lub nieszczęście — okaleczenie lub śmierć.

W omawianej powieści Ossendowski przedstawia jedną z wypraw łowieckich Samojeda Marusza, jego żony Nani i ich kilkumiesięcznego synka Dugena oraz suczki Czaa-Ra i jej pięciorga szczeniąt, które także należą do rodziny. Przenoszą się oni w inne miejsce tajgi, by zdobyć skóry zwierząt, a następnie wymienić je na potrzebne i niedostępne w dziczy artykuły. Koczowniczy tryb życia wymaga umiejętności szybkiego, sprawnego i efektywnego organizowania miejsca do życia, niezależnie od tego, jak długo będzie trwał postój w danym miejscu. Samojedzi potrafią skonstruować takie miejsce schronienia, tzw. czum, czyli namiot zbudowany z drewnianych żerdzi, obciągniętych skórami zwierząt. Po ukończeniu budowy, wchodząc do takiego domu-namiotu, Marusz prosi swego boga o opiekę nad rodziną: „[...] niech Wielki Duch będzie miłościwy dla nas!” (s. 14).

Samojedzi nie budują świątyń dla swego bóstwa — Wielkiego Ducha, który sprzyja ludziom, jest uosobieniem dobra i funkcjonuje w sferze niematerialnej. W opozycji istnieje również zły duch tajgi Szyga, jak nazywa go bohater *Mocnych ludzi*, którego oczy — głębokie jeziora ukryte w syberyjskim lesie — zdają się obserwować ludzi i czyhać na ich życie. Wydaje się on związany z materią świata natury. Z kolei wspomniany przez Marusza w modlitwie Wielki Duch nosi imię Numa i jest obecny w całej tajdze. Do niego, jako stwórcy i opiekuna istot żywych, łowca wznosi modlitwy o poranku. Takie postępowanie pozostaje w sprzeczności z ustaleniami badaczy obyczajów rdzennych plemion Syberii, którzy twierdzą, że „Samojedowie wyobrażają sobie Boga jako istotę niedostępną dla ludzi, tak odległą, że nie da się jej przebłagać ofiarami i nie warto zwracać się do Niego z modlitwami”³⁶. Etnograf i historyk Arkadiusz Anisimow, charakteryzując wierzenia Nieńców, podaje imię Num, którym wspomniani tubylcy określają bóstwo będące twórcą ziemi. Tak samo nazywają swego najwyższego boga Selkupowie³⁷. Widać więc wyraźne podobieństwo do imienia bóstwa czczonego przez bohaterów powie-

³⁶ Takie badania prowadził na początku XX wieku fiński językoznawca Karl Reinhold „Kai” Donner, którego materiały naukowe wykorzystała Aleksandra Bajdak w artykule *Религиозные представления кетских самоедов по экспедиционным материалам К. Доннера*, „Вестник ТГПУ” 2007, nr 4 (67), s. 71.

³⁷ A. Anisimow, *Wierzenia ludów Północy*, przeł. A. Wierzchowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1971.

ści Ossendowskiego. Z kolei Jakuci z powieści Sieroszewskiego *Na kresach lasów* oficjalnie wyznają prawosławie — posiadają w jurtach obrazy świętych, którym oddają cześć, lecz także wrzucają do ognia ofiarę z części zwierząt dla bóstwa i usiłują potrawami przebłagać antropomorfizowaną ospę, utożsamianą z rosyjską kobietą w czerwonym stroju. W osadzie mieszka również szaman, który w ważnych dla gromady momentach kontaktuje się z duchami. Ów czarownik jest pośrednikiem między bóstwem a ludźmi, człowiekiem o dużym autorytecie i władzy, większych niż przywódca plemienia. Ewenkowie wierzą, że to duchy przodków szamana „przychodzą do swego rodu, do potomków, zmuszając najbliższych im członków rodu, aby przybrali godność szamanów, tzn. zostali szamanami”³⁸. Szaman, stosując zaklęcia i rytuały, śpiewając pieśni, kontaktuje się z duchami, od których pozyskuje wiedzę, jak pomóc ludziom, np. w chorobie. Swój autorytet wśród współplemieńców wykorzystuje szaman samojedzki z powieści *Biały kapitan*, każąc im zrezygnować z pracy dla przybyłych białych ludzi wydobywających złoto z wąwozu, twierdząc, że górujący nad okolicą szczyt należy właśnie do Numy³⁹.

Z badań Karla Reinholda Donnera wynikają jednak znaczne różnice w kwestii wierzeń dotyczących wędrówki dusz nawet w obrębie tej samej grupy etnicznej:

Samojedowie z Ket nie wierzą, podobnie jak Juracy, w wędrówkę dusz i nie boją się zmarłych, w przeciwieństwie do Tungusów, którzy chowają zmarłych w odległych miejscach, czy Ostiaków, którzy wierzą, że samo wymówienie imienia zmarłego może przynieść nieszczęście⁴⁰.

Justyna Tucholska również podkreśla przekonanie Samojedów o ścisłym związku pomiędzy nimi, naturą i bóstwami, które otaczają kultem, tj. „[...] światem nadprzyrodzonym, który wbrew pozorom nie jest bynajmniej rzeczywistością odległą”⁴¹. Może o tym świadczyć etymologia nazw plemion oraz poszczególnych rodów. Anisimow objaśnia znaczenie Selkupów jako ‘leśnych ludzi’, tunguskiego rodu Kurkagir od dawniejszego Diukugir, czyli ‘ludzi wydr’ czy innych rodowych nazw ewenkijskich pochodzących od określeń zwierząt, np.:

³⁸ Tamże, s. 116.

³⁹ Relacje przybyłych w okolice Tajmyru białych i plemion syberyjskich Samojedów Tawga i Tungusów są wplecione w akcję powieści A. F. Ossendowskiego *Biały kapitan*.

⁴⁰ A. Байдак, *Религиозные представления...*, s. 73.

⁴¹ J. Tucholska, *Samojedzi...*, s. 57.

renifer (Chartigir), piżmowiec (Mukte), dzięcioł (Kirektel). Jest to pozostałość wcześniejszego kultu totemów⁴².

Samojedzi żyją z naturą w doskonałej symbiozie; świadczy o tym nie tylko ubranie wykonane ze skór zwierzęcych, ale przede wszystkim ich stosunek do zwierząt. W powieści Ossendowskiego obserwujemy niezwykle relację bohatera i oswojonego psa. Kiedy w czasie podróży na nowe miejsce Nań karmi małego Dugena, Marusz także pomaga suczce nakarmić jej szczenięta, które przewozi w koszyku na grzbiecie renifera. Nazywa Czaa-Ra swoją przyjaciółką (s. 13). Mówi do niej i odgaduje znaczenie jej zachowań, a pies także zdaje się rozumieć język Marusza.

W przestrzeni syberyjskiej człowiek jest zdany na samego siebie, ale łowcy mają zazwyczaj jednego bardzo ważnego i cennego pomocnika, czyli właśnie specjalnie wyszkolonego psa, jedyne go towarzysza łowieckich wypraw, bez którego nie byłoby w stanie wytropić dzikich zwierząt. Jak wynika z lektury, niekiedy taki pies może także uratować życie. Łowcy potrafią rozpoznać już wśród szczeniaków przyszłego psa-tropiciela, a nie każdy pies ma predyspozycje do tej roli. Zdaniem Marusza, tylko jeden z piątki szczeniaków wykazywał cechy łowcy — był nieufny, ostrożny, a jednocześnie ciekawy nieznanymi zapachów, dźwięków i wrażeń wzrokowych. Pozostałe pieski, wypuszczone do lasu, zachowywały się zbyt niefrasobliwie. Narrator próbuje wnikać w myśli małego przyszłego psa-łowcy, który otrzymał imię Wou-Gou. Porównuje jego doznania zmysłowe do wrażeń dziecka. Tak jak ono, szczeniak jest całkowicie zaabsorbowany różnorodnymi bodźcami sensorycznymi, których źródłem pozostaje tajga, zapamiętuje zapachy i dźwięki.

Samojedzi-łowcy mają w zwyczaju zostawiać w lesie wypreparowane skóry zwierzęce zawieszane na drzewach, na których czynią niewidoczne dla obcych, ale rozpoznawalne przez każdego łowcę znaki. Warto podkreślić, że niepisane prawo Samojedów zabrania kradzieży oznaczonych rzeczy: „Nikt w kniei północnej nie tknie zdobywszy innego myśliwego” (s. 17) — komentuje narrator. Dlatego Marusz, po rozpoznaniu swoich nacięć i pozostawionych kawałków kory brzozy w rozwidleniach gałęzi, zbiera futra, które zostawił, wracając z zimowych łowów, gdyż były dla niego zbyt dużym obciążeniem, kiedy brnął przez zasypaną śniegiem tajgę.

Samojedzi przekazują zdobyte doświadczenie i wiedzę z pokolenia na pokolenie. Nigdy nie zaznali innego życia niż to, które wiodą. Ni-

⁴² A. Anisimow, *Wierzenia ludów...*, s. 123, 140–141.

gdy nie widzieli miasta, sklepu, w którym można kupić odpowiednio przygotowane do konsumpcji mięso. Pozyskiwanie futer dzikich zwierząt: wiewiórek, kun, łasic, gronostajów, lisów, soboli traktują jako zajęcie naturalne i odwieczne, ponieważ tak samo żyli ich przodkowie. Samojedzi nie zastanawiają się ani nad liczebnością populacji zabijanych zwierząt, ani nad przyszłością swojego plemienia czy rodziny. Nie snują domysłów, jak wyglądałoby ich życie, gdyby liczba zwierząt zmalała tak bardzo, że nie starczyłoby futer na zapłacenie podatku, na kupno towarów, wreszcie na wyżywienie swoich rodzin.

Tubylcy z powieści Ossendowskiego zdają się koncentrować na chwili obecnej, co najwyżej, myślą o pozostawionej rodzinie, gdy przebywają w lesie. Jednak przede wszystkim są skupieni na odgłosach tajgi, odczytują znaki natury, starają się przeniknąć otaczającą gęstą przestrzeń, wykorzystując wyostrzone zmysły wzroku, słuchu, węchu. Doskonale rozumieją słyszane dźwięki, np. Marusz rozpoznaje „chrapliwe prychnięcie” niedźwiedzia, wie z doświadczenia, w jakim kierunku podąży ten „książę boru” — oddali się, wietrząc dym i człowieka, który jest dla niego zagrożeniem. Ale i Samojed pozwoli mu tym razem odejść w spokoju. Wie, że w lecie nie zabija się zwierząt, ponieważ ich futra są najładniejsze i najtrwalsze zimą.

Natura, wśród której żyją Samojedzi i z której czerpią, jest przestrzenią o odmiennych niż ludzkie prawach. Justyna Tabaszewska w artykule dotyczącym ekokrytyki pisze o „[...] pojmowaniu natury jako najbardziej pierwotnego ‘innego’”, co czyni ją bytem opozycyjnym wobec człowieka⁴³. Tę dychotomię zdaje się intuicyjnie postrzegać Sieroszewski, podróżujący na daleką Północ Syberii — do Sriedniokołymska⁴⁴:

Na dziesiątki kilometrów wokoło ani duszy: niepokalane śniegi i bezmiar ciszy, naruszone jedynie dźwiękami naszych głosów, nikłych jak szmery przyziemne owadu... Zaiste, dobro i zło człowieka rozplywały się tu gdzieś bez śladu, jak siwy dymek naszego ogniska w zimnych przestworzach błękitu... Zostawała tylko wzajemna pomoc wobec wrogich nieubłaganych sił!⁴⁵

⁴³ J. Tabaszewska, *Zagrożenia czy możliwości? Ekokrytyka — rekonesans*, „Teksty Drugie” 2011, nr 3, s. 210.

⁴⁴ Sieroszewski został ukarany zesłaniem w tak odległe rejony Syberii Wschodniej za zorganizowanie ucieczki grupy Polaków rzeką Janą do Oceanu Lodowatego, co wykorzystał w kreacji fabuły swej powieści *Ucieczka*, G. Gebethner i Spółka, Kraków 1906.

⁴⁵ W. Sieroszewski, *Za kręgiem polarnym*, Towarzystwo Wydawnicze Rój, Warszawa 1929, s. 81.

Bohater Ossendowskiego, przebywając w dzikim lesie syberyjskim, instynktownie jest stale czujny, świadomy czyhających zagrożeń właśnie ze strony świata natury, która nie kieruje się współczuciem czy innymi wartościami wyższymi. Odpowiednie przygotowanie do radzenia sobie w pierwotnym środowisku przyrody sprawia, że Samojed może w nim przeżyć, a nawet potrafi czerpać z jego zasobów, ale ceną bywa utrata zdrowia, a czasami nawet życia.

Marusz i Nań, przygotowując się do zimy, polują na kaczki i łowią ryby, które, po nasoleniu, zakopują w ziemi, ponieważ ta nigdy nie odmarza, dzięki czemu ryby pozostaną świeże. Nań troszczy się o ciepłe okrycia, naprawia je, by służyły jej i dziecku oraz Maruszowi podczas zimowej wyprawy łowieckiej. On również czyni przygotowania — sprawdza pułapki, czyści karabin, ostrzy noże i siekiere. Buduje dom — niską chatę, osłoniętą od wiatru, gromadzi drewno na opał, by rodzina przetrwała surową zimą. Nań dba o paszę dla reniferów — na wypadek, gdyby nie zdołały wygrzebać roślin spod twardej i grubej warstwy śniegu. Marusz z kolei, w trosce o rodzinę, przygotował przerębel na jeziorze, by Nań mogła łowić świeże ryby podczas jego nieobecności. Przy pożegnaniu oboje polecają swoje życie i zdrowie Wielkiemu Duchowi, a Nań, kiedy Marusz znika w tajdze, płacząc, żarliwie prosi bóstwo o bezpieczny powrót męża. Samojedka jednak nie pogrąża się w rozpacz i marazmie; wie, że musi zadbać o przetrwanie swoje i małego synka. Wie, że codziennie musi kruszyć lód w przeręblu, by móc złowić ryby, nakarmić psy i renifery oraz preparować upolowane przez Marusza zwierzęta, by ich futra nadawały się na sprzedaż.

Mały Wou-Gou, szczeniak Czaó-Ra, jak się okazuje, też potrafi już o siebie zadbać. Przynosi upolowanego zająca i, zwyczajem psów myśliwskich, kładzie zwierzę przed progiem chaty człowieka. Nań docenia jego spryt, jest zadowolona, gdyż wie, że bardzo dobrze wyszkolone psy „[...] rozumieją niemal każde słowo, każdą myśl swego pana, stają się najwierniejszymi jego przyjaciółmi, pomocnikami i obrońcami” (s. 49). Z opisu wcześniejszej wyprawy łowieckiej Marusza wynika, że takim zdolnym psem myśliwskim była suczka Czaó-Ra, która zapewne zdążyła „nauczyć” Wou-Gou wielu pożądanых zachowań.

Pies jest jedynym towarzyszem Samojeda podczas polowań, niezastąpionym, ponieważ potrafi wytropić dzikie zwierzę, a następnie „zawiadomić” Marusza o tym, co wytropił. Doświadczony łowca po sposobie szczekania potrafi określić, jakie zwierzę odnalazł pies, a następnie przewidzieć jego zachowanie, kierunek poruszania się. Wy-

szkolone psy dobierają sposób szczekania do wytropionej zwierzyny: „inaczej szczekają na głuszcę, pardwy lub jarząbki, na wiewiórkę-popielicę, lub sobola, kunę, norkę, wydrę, łasicę, inaczej — na zająca-bielaka, na lisa, zupełnie niepodobnym do szczekania skowytom — na rysia i niedźwiedzia” (s. 34) — opowiada narrator-autor, sam przecież będąc zapalonym myśliwym⁴⁶. Z kolei Jakuci pogardzają psami (o czym pisze Kuczyński w oparciu o obserwacje poczynione przez Sieroszewskiego), otaczając kultem konie, które hodują. Ich liczba świadczy zresztą o zamożności i tym samym o statusie w plemieniu⁴⁷.

Marusz, zabrawszy odpowiedni do polowań ekwipunek, niewielkie sanki oraz Czao-Ra, wyrusza na niebezpieczną wyprawę. Potrafi sprawnie poruszać się, używając rakiet śnieżnych, niezbędnych w syberyjskim zimowym lesie. Po dwóch miesiącach łowów zdobywa wiele cennych futer. Jego myśli, które narrator określa jako „bardzo proste i jasne” (s. 52), oscylują wokół podziękowań skierowanych do Wielkiego Ducha za obfitą zdobycz, próśb o opiekę nad pozostawioną rodziną i dalsze sukcesy łowieckie. Marusz marzy o tym, co mógłby uzyskać dzięki futrom zwierzęcym: materiał na ubrania, cukier, herbatę, tabakę, metalowe naczynia, zabawki i słodczyce dla synka. Śpiewa o tym pieśń, a właściwie zanosi modlitwę do Wielkiego Ducha, by dopomógł w zrealizowaniu tych, jakże skromnych, pragnień człowieka Północy.

Po upolowaniu zwierzęcia Samoied od razu ściąga skórę, którą impregnuje solą, podobnie czyni z mięsem. Bez trudu odczytuje ślady dzikich mieszkańców tajgi, odcisnięte w śniegu. Potrafi określić zarówno rodzaj zwierzęcia, jak i kierunek jego poruszania się i wykonywane czynności (np. poszukiwanie pożywienia pod śniegiem). Noce spędza północny łowca pod szerokimi gałęziami jodeł i cedrów, ogrzewając się przy ognisku, ale ani na chwilę nie przestaje nasłuchiwać odgłosów tajgi, która nie ma przed nim tajemnic: „Marusz słuchał i wszystko rozumiał, wszystko widział oczami duszy, a raczej poznawał instynktem półdzikiego człowieka, obcującego nieprzerwanie z puszczą bezbrzeżną [...]” (s. 40). W przeciwieństwie do niego, inny Samoied — Wotkuł (bohater *Mocnych ludzi*) przyznaje się do swojej niewiedzy na temat istoty zjawisk przyrodniczych tajgi:

⁴⁶ W.S. Michałowski we wspomnianej biografii Ossendowskiego opisuje myśliwskie pasje pisarza (tenże, *Ossendowski...*, s. 185); z kolei Ossendowski w jednej z autobiograficznych powieści (*Od szczytu do otchłani*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1925) przyznaje się do owej słabości powodującej, niestety, śmierć wielu ptaków.

⁴⁷ W. Sieroszewski, *12 lat w kraju Jakutów...*, w: *Ludy dalekie a bliskie...*, s. 226–229.

Kto tam jęczy, szlocha i nawołuje po nocach? Kto szeleści suchymi liśćmi w południe i cicho, cicho puka w konary świerków uschniętych? Kto wreszcie unosi się wieczorami ponad trawą, kto się wynurza z czarnych przepaści tajgi i rękami z mgieł i opadów lepkich macha, wabi, woła i mami?⁴⁸

Bohater odczuwa lęk przed bezkresem lasu, który odkrył podczas licznych wypraw łowieckich, kiedy dotarł do brzegów Jeniseju i ujrzał zielony ocean drzew rozciągający się poza horyzont. Samojed czuje emocjonalną więź z tą przestrzenią, jednocześnie postrzegając ją jako tajemniczą i niezbadaną, pomimo wiedzy o obyczajach dzikich zwierząt.

Marusz, bohater powieści *Czao-Ra*, zdaje sobie sprawę z przewagi fizycznej, jaką mają nad nim niedźwiedź czy jelen. Czuje się jednak kimś wyższym z racji dominacji mentalnej i kulturowej: „[...] dlatego, że Dobry Wielki Duch nauczył go budować czum i chatę, rozpałać ognisko, zaopatrywać się w pożywienie na zimę, posługiwać się strzelbą i psem” (s. 42). Samojedzi wierzą więc, że umiejętności przetrwania zawdzięczają bóstwu, które w odległej przeszłości przekazało ową wiedzę ich przodkom. Według współczesnego badacza rdzennych mieszkańców tajgi, antropologa Andrieia Tikhonova, otaczająca natura: „[...] jawi się [im] jako żywa, sprawcza przestrzeń, która zawiera w sobie nieskończoną sieć relacji [...]”⁴⁹ pomiędzy ludźmi, zwierzętami i bytami „opiekującymi” się danym miejscem — gospodarzami, przy czym nie jest możliwe, by człowiek Zachodu mógł tego doświadczyć.

Samojed podczas polowania wykorzystuje zabrane na wyprawę potrzaski i wnyki, a czasem własnoręcznie przygotowane pułapki, czyniąc przynętą martwe ptaki, które mają za zadanie zwabić zwierzęta, oraz sieci wykonane z pasków ze skóry renifera. Oczywiście, nieocenioną okazuje się Czao-Ra, szczekaniem naganiająca wytropione zwierzęta w kierunku łowcy. Czasami pułapki giną, zasypane grubą warstwą śniegu, który także zmienia krajobraz. Samojedzi jednak doskonale orientują się w tym dzikim regionie; wiedzą, gdzie jest dom i jaki wybrać kierunek. Jest to kolejna niezwykła umiejętność ludzi przemierzających tajgę i żyjących w tej przestrzeni, porośniętej tak samo wyglądającymi drzewami, bez jakichkolwiek dróg i znaków.

Okazuje się, że oprócz doświadczenia i wiedzy o zwyczajach zwierząt, sukces polowania zależy również, a może przede wszystkim

⁴⁸ A. F. Ossendowski, *Mocni ludzie...*, s. 7.

⁴⁹ A. Tikhonov, *Ciemna strona tajgi. Relacje ludzi z ziemią w Tofalarii*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2023, nr 62, s. 208.

od opanowania odruchów swojego ciała, umiejętności zachowania koncentracji i spokoju, a także wykonywania niedostrzegalnych dla zwierzęcia ruchów przy oddawaniu strzału. Łowca musi wykazywać się cierpliwością i spokojem, stojąc nieruchomo tak długo, aż dzikie zwierzęta uznają Samojeda za element świata natury. Uwzględniając siarczysty mróz dalekiej Północy, Marusz musi wykazać się niepospolitą hartem ducha i odpornością ciała na niskie temperatury. Z pomocą Czao-Ra i dzięki Wielkiemu Duchowi (jak wierzy Samojed), udaje się łowcy upolować wiele lisów, wśród nich także te najcenniejsze — o niebieskich futrach. Marusz, modląc się, dziękuje bóstwu za tak wartościową zdobycz; okazuje się, że myśli Samojeda-łowcy, kiedy znajduje się sam w dzikiej kniei, krążą wokół pozostawionych bliskich oraz Wielkiego Ducha, który, w przekonaniu Marusza, stale mu towarzyszy i czuwa nad jego bezpieczeństwem, zapewniając powodzenie w łowach.

Polowanie w tundrze, na dalekiej Północy, jest najniebezpieczniejszą częścią łowieckich wypraw Samojedów-łowców. Ekstremalne warunki, które tam panują, skutkują osłabieniem, odmrożeniami, pękaniem skóry, ale i w tym przypadku człowiek Północy korzysta z natury, żując korę cedru i żywicę. Jednak tylko tak można w tundrze upolować wiele zwierząt, których futra są cenionym przez kupców towarem.

Pies Samojeda, kiedy sytuacja tego wymaga, potrafi ciągnąć sanki z rannym łowcą, ratując mu życie. Instynktownie i bezbłędnie wybiera kierunek drogi oraz dba o komfort jazdy swego pana. Niezwykła więź, jaka łączy Marusza z Czao-Ra, sprawia, że suczka sprowadza Nań, co ratuje Samojeda przed nieuniknioną śmiercią w dziczy. Samojedka również zdaje się mentalnie związana z mężem, ponieważ odczuwa niepokój o bezpieczeństwo Marusza.

W konkluzji niniejszej pracy należy zwrócić uwagę na kilka czynników charakteryzujących surową egzystencję Samojedów. Oprócz niewątpliwego zakorzenienia w naturze i uzależnienia od jej kaprysów, tubylców definiuje cykliczność działań czy zachowań, także tych generowanych przez zmiany w przyrodzie, następujące w poszczególnych porach roku, na co zwraca uwagę autor *Czao-Ra*. Ossendowski przedstawił przecież zajęcia Samojeda i jego życie w ciągu dwunastu miesięcy, wyróżniając jednakże zimę jako porę polowania i pozyskiwania cennych futer zwierzęcych. Sieroszewski w książce *Na kresach lasów* również opisuje życie w osadzie Jakutów w ciągu roku, ukazując zmienność warunków ich trudnego bytowania podczas sybe-

ryjskiej zimy, naznaczonej głodem, a także krótkiego lata, gdy w niewyobrażalny dla człowieka Zachodu sposób dokuczają im komary. Nasuwa się tu niejaki podobieństwo do cyklicznego ujęcia życia chłopów przez Władysława Stanisława Reymonta w epopei, którą Kazimierz Wyka określił jako „wielki zegar epicki”⁵⁰.

Wpływ natury na życie Samojedów widać również w ich wierzeniach i religii. Bajdak zwraca uwagę na przekonanie samojedzkich ludów o tym, że ludzie pochodzą od zwierząt i że „kwiaty i zwierzęta, podobnie jak ludzie, mają dusze [...]”⁵¹. Kolejną cechą trybu życia łowcy z powieści Ossendowskiego, jaką należałoby wyróżnić, jest egzystencja w izolacji od świata ludzi, z którą bohater zdaje się pogodzony. Jedynie dwa razy w roku kontaktuje się z kimś spoza swojej rodziny, lecz nie jest to przyczyną jego zmartwień a naturalnym stanem rzeczy. Tak samo żyli jego przodkowie, taki też sposób życia będzie obserwował i wiódł jego syn. Jednak należy przypuszczać, że w przyszłości znajdą swoje miejsce w jakiejś osadzie samojedzkiej i będą żyć tak jak inni rdzenni mieszkańcy Syberii z dzieła Ossendowskiego *Mocni ludzie*; tam plemię Samojedów tworzy społeczność, współgzystując w osadzie w głębi tajgi. Zimą mężczyźni także wyruszają na łowy w dziką puszcze, ale czynią to, będąc w grupie⁵². Osada ma swoją nazwę — Narym i liczy trzystu mieszkańców. I do nich docierają raz w roku rosyjscy urzędnicy, ale, w przeciwieństwie do bohaterów utworu *Czao-Ra*, są przedstawieni w negatywnym świetle — jako złodzieje futer, naruszający prywatność Samojedów, wykorzystujący swą funkcję urzędniczą, aby krzywdzić fizycznie mężczyzn i obrażać słownie kobiety. Nie dziwią więc marzenia mieszkańców Narymu o stworzeniu na Syberii niezależnego od Rosji państwa. Wspólnotę plemienną tworzą również Samojedzi ze wspomnianych wcześniej powieści marynistycznych (*Biały kapitan*, *Okręty zbłąkane*) oraz Jakuci przedstawieni przez Sieroszewskiego (*Na kresach lasów*, *Ucieczka*).

Rdzenni mieszkańcy Syberii kierują się jednoznacznym systemem wartości, co wywołuje ich niechęć wobec Rosjan, wykorzystujących i oszukujących Samojedów. Z kolei doceniają u przybyszów altruizm i uczciwość, w zamian oferując przyjaźń, poświęcenie i pomoc (*Mocni ludzie*), lojalność i pracowitość (*Biały kapitan*) czy tolerancję i ak-

⁵⁰ K. Wyka, *Próba nowego odczytania „Chłopów” Reymonta*, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 2, s. 57.

⁵¹ A. Байдак, *Религиозные представления...*, s. 72.

⁵² A. F. Ossendowski, *Mocni ludzie...*, s. 47.

ceptację (*Na kresach lasów*). W opowieści o Maruszu i jego rodzinie cykliczność i uniwersalność zachowań oraz cech Samojedów wpisuje ich życie i zwyczaje w niekończący się cykl dziejów plemienia, w odwieczny rytm egzystencji ludzi tajgi i Północy wśród natury, która także trwa od wieków.

REFERENCES

- Anisimow, Arkadiusz. *Wierzenia ludów Północy*. Transl. Wierzchowska, Anna. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971.
- Dobrołęcki, Piotr. "Antoni Ferdynand Ossendowski Czao-Ra. Opowieść północna. Warszawa: Biblioteka Analiz Sp. z o.o." *Książki. Magazyn Literacki*, 2016, no. 9: 40.
- Dybowski, Benedykt. *O Syberii i Kamczatce*. Lwów: Drukarnia Udziałowa Lindego, 1899.
- Kuczyński, Antoni. *Syberyjskie szlaki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, 1972.
- Legutko, Grażyna. "Maria Sieroszevska (1881–1964). Studium przypadku." *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, 2023, no. 1 (14): 93–108.
- Legutko, Grażyna. "Wspólne ścieżki Wacława Sieroszevskiego i Gustawa Daniłowskiego — czyli o przyjaźni 'niepokornych'." *Rocznik Świętokrzyski. Seria A — Nauki Humanistyczne*, 2008, no. 30: 47–60.
- Legutko, Grażyna. "Wyrosłam na Rosjanę...": historia Marii — jakuckiej córki Wacława Sieroszevskiego — w świetle jej listów do ojca i innych dokumentów. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2019.
- Ludy dalekie a bliskie. Antologia polskich relacji o ludach Syberii*. Selected and edited by Kuczyński, Antoni. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, 1989.
- Michałowski, Witold Stanisław. *Ossendowski: podróż przez życie*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2015.
- Michałowski, Witold Stanisław. "Syberyjski Lawrence." *Racjonalista*, <<https://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4141>>.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Biały kapitan*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, 1939.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Czao-Ra*. Warszawa: Wydawnictwo M.ARCTA, 1931.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Ludzie, zwierzęta, bogowie*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, 1923.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Mocni ludzie*. Warszawa–Wrocław: Książnica–Atlas, 1946.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Okręty zbłąkane*. Kraków: Udziałowa Spółka Wydawnicza, 1932.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Od szczytu do otchłani*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925.
- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *Polesie*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, 1934.

ANTONI FERDYNAND OSSENDOWSKI...

- Ossendowski, Antoni Ferdynand. *W ludzkiej i leśnej kniei*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1923.
- Sieroszewski, Waław. *Na kresach lasów*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975.
- Sieroszewski, Waław. *Ucieczka*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1906.
- Sieroszewski, Waław. *Za kręgiem polarnym*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze Rój, 1929.
- Ślęzak, Agata. "Polesie i Poleszucy według Antoniego Ferdynanda Ossendowskiego. Relacja przestrzeń–człowiek." *Czytanie Dwudziestolecia*, 2025 (numer w druku).
- Tabaszewska, Justyna. "Zagrożenia czy możliwości? Ekokrytyka — rekonesans." *Teksty Drugie*, 2011, no. 3: 205–220.
- Tikhonov, Andriei. "Ciemna strona tajgi. Relacje ludzi z ziemią w Tofalarii." *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 2023, no. 62: 201–216.
- Tokarzewski, Szymon. *Siedem lat katorgi*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1918.
- Tucholska, Justyna. "Samojedzi jako przedstawiciele zanikających ludów tubylczych Syberii." *Spółeczeństwo i Polityka*, 2012, no. 1 (30): 49–70.
- Wójcik, Zbigniew. *Aleksander Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982.
- Wyka, Kazimierz. "Próba nowego odczytania 'Chłopów' Reymonta." *Pamiętnik Literacki*, 1968, no. 2: 57–105.
- Zamarajewa, Aleksandra. Załęski, Piotr. "Tożsamość kulturowa narodów Azji Centralnej." *Spółeczeństwo i Polityka*, 2006, no. 2 (7): 79–99.
- Байдак, Александра. "Религиозные представления кетских самоедов по экспедиционным материалам К. Доннера." *Вестник ТГПУ*, 2007, no. 4 (67): 70–76.
- "Типотезы о происхождении ненцев." *Арктика сегодня*, <<https://web.archive.org/web/20080122064924/http://arctictoday.ru/region/population/200000118/200000120/>>.
- Жамсаранова, Раиса. "Экзонимно-этнонимные названия 'хамниган' и 'самоед'." *Томский журнал ЛИНГ и АНТРО*, 2018, no. 3 (21): 87–96.
- Квашнин, Юрий. "Самоеды-юраки: проблемы этнической идентификации." *Арктика и Север*, 2021, no. 44: 250–266.
- Элерт, Александр. "К истории исследований самодийцев из северо-западной Сибири в XVIII веке." *Гуманитарные науки в Сибири*, 2014, no. 4: 15–19.

ANDRZEJ POLAKORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3665-0115>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

DOKTRYNA WOJENNA ZWIĄZKU RADZIECKIEGO LAT 30. W ŁODOŁAMACZU WIKTORA SUWOROWA

SOVIET UNION'S WAR DOCTRINE OF THE 1930s IN VIKTOR SUVOROV'S *ICEBREAKER*

The article aims to analyse Viktor Suvorov's book *Icebreaker*, one of the most popular alternative interpretations of World War II, concerning the military doctrine of the Soviet Union in the 1930s, as it presents. It compares the controversial theses advanced by the Russian writer with the views of historians. As the analysis demonstrates, Suvorov's arguments are partially supported by scholars such as Jacek Solarz, Bogdan Musiał, Vladimir Beshanov, and Norman Davies. On the other hand, they are challenged by other historians, including Alexei Isaev. Although it is currently impossible to verify the theses put forward by the author of *Icebreaker*, they shed new light on one of the pivotal events of World War II — the attack by Nazi Germany on Stalin's state.

Keywords: Viktor Suvorov, Operation Barbarossa, alternative history, Soviet Union, Stalin

Po rozpadzie Związku Radzieckiego dużą popularność zyskały w Rosji publikacje poświęcone planom wojennym ZSRR przed II wojną światową. Do pionierów alternatywnej wersji konfliktu Sowietów z hitlerowskimi Niemcami należy Wiktor Suworow (właśc. Władimir Riezun, ur. 20 kwietnia 1947 roku), który swoją przygodę z wojskiem rozpoczął w wieku osiemnastu lat. Najpierw uczęszczał do szkół wojskowych w Woroneżu i Kalininie (obecnie Twer), a następnie w Kijowie. Służbę wojskową Suworow pełnił w oddziałach wywiadowczych, po czym wstąpił do akademii wojskowo-dyplomatycznej. Trzy lata później został rezydentem GRU¹

¹ Главное разведывательное управление (Główny Zarząd Wywiadowczy) — instytucja wywiadu wojskowego najpierw w Rosji Radzieckiej, następnie w Związku Radzieckim, a po roku 1991 w Federacji Rosyjskiej.

w Genewie. W czerwcu 1978 roku zbiegł do Wielkiej Brytanii i został skazany zaocznie na karę śmierci².

W swojej twórczości literackiej autor *Lodołamacza* (Ледокол, 1968–1981) wykorzystuje wiedzę zdobytą podczas służby w Armii Radzieckiej i w GRU. Interesuje go polityka radziecka oraz sprawy związane z wojskiem i sposobami prowadzenia działań wojennych. Zagadnienia te, w szczególności plany Stalina przed II wojną światową i w jej trakcie, znalazły odzwierciedlenie m.in. w utworze *Dzień „M”* (День „М”, 1995), gdzie analizie poddane są możliwości podboju Europy przez Sowietów, chcących wywołać rewolucję na Zachodzie. Sporo miejsca Suworow poświęca planom strategicznym, dochodząc do wniosku, że Hitler uprzedził atak Armii Czerwonej zaledwie o jeden dzień³. Rewelacje ujawnione w *Lodołamaczu* i w *Dniu „M”* powracają w dziełach dokumentalnych: *Ostatnia republika* (Последняя республика, 1995) i *Святое дело* (2008, Święta sprawa). Dziewiętnaście lat po ukazaniu się *Lodołamacza* Suworow opublikował *Kłeskę* (Пазгром, 2010) — kolejny utwór omawiający ekspansjonistyczne plany Stalina w Europie⁴.

Wielu historyków (m.in. Aleksiej Isajew) zarzuca Suworowowi brak dostatecznej wiedzy na temat radzieckich planów wojennych. W ich przekonaniu *Lodołamacz* stanowi jedną z popularnych po rozpadzie radzieckiego imperium historii kontrfaktycznych⁵. Przebieg kariery pisarza, a szczególnie praca w GRU, dowodzi jednak, że mógł mieć on dostęp do tajnych dokumentów. W *Lodołamaczu* pisarz przedstawił alternatywną historię wielkiej wojny ojczyźnianej, sprzeczną z wersją rozpowszechnianą przez historiografię radziecką, w której ZSRR był całkowicie nieprzygotowany na atak hitlerowskich Niemiec (został podstępnie zaatakowany i od początku prowadził wojnę obronną⁶). W opinii Suworowa klęski ponoszone w pierwszych miesiącach walk nie wynikały z niedostatecznej liczby żołnierzy, słabości wojsk pancernych czy też braków w lotnictwie, lecz z ukierunkowania Armii

² Wszystkie informacje na temat Suworowa pochodzą ze strony: Виктор Суворов. Биография, <https://web.archive.org/web/20111223000920/http://suorovrezun.com/biography.html> (12.02.2026).

³ М. Солонин, 23 июня: День М, https://www.solonin.org/book_23-iyunya-den-m (23.04.2026).

⁴ Виктор Суворов. Биография...

⁵ А. Исаев, Антисуворов. Десять мифов Второй мировой, https://loveread.ec/read_book.php?id=34537&p=1 (28.04.2026).

⁶ А. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003, s. 359.

Czerwonej na działania ofensywne wymierzone w Niemcy i państwa zachodnie. Zdaniem pisarza II wojna światowa rozpoczęła się wraz z podpisaniem przez Mołotowa i Ribbentropa paktu o nieagresji, który zlikwidował strefę buforową pomiędzy Trzecią Rzeszą i ZSRR. Jej likwidacja skutkowałą planami dalszej agresji i wybuchem konfliktu światowego. O jego wywołanie Stalin oskarżał te państwa, które w danym momencie wydawały się zagrażać interesom radzieckim:

18 сентября 1939 года советское правительство в официальной ноте объявило, что виновником войны является Польша. 30 ноября 1939 года Сталин [...] назвал еще „виновников”: „Англия и Франция напали на Германию, взяв на себя ответственность за нынешнюю войну”. 5 мая 1941 [...] Сталин назвал еще одного виновника — Германию. После окончания войны круг „виновников” расширился. Сталин заявил, что Вторую мировую войну начали все капиталистические страны мира⁷.

Za podejmowane działania Sowietów obwiniali wrogię im państwa europejskie. Wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium Polski tłumaczyli polityką Rzeczypospolitej, która prześladowała białoruski proletariat. Na analogicznej zasadzie, po najeździe na Francję, Hitler o wywołanie konfliktu oskarżył Francuzów i Anglików. Wybuchem wielkiej wojny ojczyźnianej Stalin obarczył z kolei Niemcy. Ponieważ niemiecki przywódca wielokrotnie wspominał o niezbędnej dla Niemców „przestrzeni życiowej” na Wschodzie, to, twierdzi Suworow, powinien on wiedzieć, że „przestrzeń” ta nie ograniczy się do ziem polskich i z czasem zostanie zaatakowane terytorium radzieckie⁸.

Chociaż wojna pomiędzy ZSRR i Niemcami była nieunikniona, to doktryna wojenna Stalina zakładała wyłącznie działania ofensywne. Zdaniem Suworowa zamiary Niemców mógł przewidzieć zarówno Stalin, jak i dowództwo Armii Czerwonej, zwłaszcza po zaatakowaniu przez Trzecią Rzeszę Francji i Wielkiej Brytanii. W tej sytuacji należało przygotować skuteczną obronę. Większą wyobraźnię wykazał się Lew Trocki, który już w czerwcu 1939 roku: „dał [...] dowód swej niezwykłej przenikliwości. Zapowiedział, że jesienią 1939 Polska będzie

⁷ В. Суворов, *Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну?* Новое время, Москва 1993, s. 4–5. Wszystkie cytaty z tej powieści pochodzą z wydania: В. Суворов, *Ледокол. Кто начал...* i będą opatrzone numerem strony podanym w nawiasie.

⁸ Doktryna geopolityczna Hitlera zakładała, że potrzebna Niemcom przestrzeń życiowa znajduje się na Białorusi, Ukrainie i w Rosji. Zob.: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 352.

okupowana przez Niemcy, a jesienią 1941 Hitler zaatakuje Związek Sowiecki⁹. Mimo to Stalin nie przygotował ani jednej linii obrony, narażając setki tysięcy żołnierzy na śmiertelne niebezpieczeństwo. Suworow dziwi się też, że Armia Czerwona nie zdołała zatrzymać wojsk niemieckich na żadnym odcinku frontu. Zgodnie z sugestią wyrażoną w *Lodolamaczu* winę za to ponosi opracowana w latach 30. XX wieku doktryna wojenna, w której ani razu nie pojawiło się słowo „obrona”.

Mówiąc o doktrynie wojennej ZSRR lat 30., należy wyjaśnić znaczenie tego pojęcia. Nie wystarczy stworzyć nowy program, nową teorię i zawarte w niej tezy nazwać „doktryną”¹⁰. Znaczący zagadnienia wyróżniają kilka rodzajów doktryn, m.in. filozoficzną, polityczną czy religijną. Ponadto doktryna wojenna mylona jest często z doktryną militarną, ich zakres znaczeniowy dotyczy bowiem armii. Według Jacka Solarza doktryna militarna oznacza zespół poglądów dotyczących metod przygotowania obrony państwa w sytuacji zagrożenia zewnętrznego, a także prowadzenia działań wojennych przy zastosowaniu metod i środków będących w dyspozycji państwa lub koalicji państw¹¹. Doktrynę militarną najczęściej opracowuje dowództwo wojskowe bez udziału czynników politycznych. Z kolei doktrynę wojenną przygotowują najwyższe władze państwowe, po czym zatwierdza ją parlament, premier lub prezydent¹².

W latach 30. ubiegłego wieku istniało kilka systemów totalitarnych, przede wszystkim faszystowskie Włochy, nazistowskie Niemcy i Związek Radziecki. Jak zauważa Marian Pietrzykowski, każdy system totalitarny uwzględnia w swojej ideologii politykę ekspansjonizmu. Faszystowskie Włochy podbiły terytoria w Afryce Północnej, a Hitler zamierzał rozszerzyć strefę wpływów niemieckich w Europie Środkowo-Wschodniej; na analogicznej zasadzie ZSRR chciał prze-

⁹ W. Suworow, *Lodolamacz*, przeł. A. Mietkowski, P. Halbersztat, Editions Spotkania, Warszawa 1992, s. 25. Wyjątkowo cytuję przytaczam w języku polskim, gdyż w wydaniu rosyjskim informacja ta nie występuje.

¹⁰ J. Solarz, *Doktryny militarne XX wieku*, Avalon, Warszawa 2009, s. 13.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże, s. 14. W połowie lat 60. XX wieku podobną definicję doktryny militarnej przedstawił polski historyk Julian Lider, który pod pojęciem tym rozumiał przyjęty przez polityczne kierownictwo państwa i dowództwo wojskowe zespół idei i poglądów określających koncepcję wojny, do której szykuje się państwo i jego siły zbrojne. Zob.: J. Lider, *Wojny i doktryny militarne XX wieku*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1966, s. 57.

sunąć swoje granice na zachód. Każdy system totalitarny potrzebuje wroga, nieustannego zagrożenia¹³.

Od samego początku istnienia państwa radzieckiego jego celem był podbój Europy i wywołanie rewolucji światowej. Służyć temu miała silna i sprawna armia. Dlatego też zaraz po zakończeniu I wojny światowej władze radzieckie przystąpiły do formowania Armii Czerwonej. W roku 1920 Lenin wraz z dowództwem armii doszli do wniosku, że przyszedł czas na eksport rewolucji. Jak wiadomo, wojska Sowietów dotarły tylko na przedpola Warszawy, gdzie powstrzymały je siły polskie. Niepowodzenie to świadczyło o słabości Armii Czerwonej. Przez wiele lat po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej jej dowództwo pogrążone było w marazmie¹⁴. Nową koncepcję prowadzenia działań wojennych opracował Michaił Tuchaczewski. Jak się okazuje, tak zwany *blitzkrieg* nie został wymyślony w hitlerowskich Niemczech¹⁵; jego koncepcję w początkach lat 30. przedstawił Tuchaczewski, którego zdaniem reorganizacja i rozbudowa Armii Czerwonej miała spowodować całkowite zniszczenie sił przeciwnika¹⁶.

Pomysł wykorzystania wojsk pancernych i desantowych na początku lat 30. XX wieku był absolutną nowością. Jeśli Związek Radziecki nie przygotowywał Armii Czerwonej do wojny ofensywnej, to czemu, w takim razie, miały służyć setki dywizji oraz dziesiątki tysięcy czołgów i samolotów? Według obliczeń radzieckich analityków, w przypadku wojny wojsko polskie dysponowałoby ponad tysiącem czołgów i ponad dwoma tysiącami samolotów¹⁷. Jak przekonuje Bogdan Musiał, potężna Armia Czerwona została stworzona nie tyle w celu podboju Polski, ile Europy. W kolejnych latach taktyka „wojny błyskawicznej” znalazła zastosowanie w doktrynie „głębokiej operacji”, o której wspomina także Suworow. W roku 1932 Tuchaczewski dostosował „wojnę błyskawiczną” do wymogów „głębokiej operacji”. Zakładał on, że zmasowany i skoordynowany atak oddziałów pancernych

¹³ M. Pietrzykowski, *Narastanie przyczyn drugiej wojny światowej: armie i doktryny polityczno-wojskowe głównych państw świata w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1968, s. 34–36.

¹⁴ B. Musiał, *Na zachód po trupie Polski*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2009, s. 45–46.

¹⁵ Trzeba jednak pamiętać, że w latach 20. XX wieku Niemcy zapraszali oficerów Armii Czerwonej na szkolenia, podczas których omawiano strategię i taktykę wojny błyskawicznej. Podaję za: R. Pipes, *Komunizm*, przeł. J.J. Górski, Świat Książki, Warszawa 2008, s. 90.

¹⁶ B. Musiał, *Na zachód po trupie...*, s. 242–243.

¹⁷ Tamże, s. 243.

przy wsparciu lotnictwa i piechoty na całej długości linii obronnych przeciwnika spowoduje w krótkim czasie całkowite zniszczenie sił nieprzyjacielskich¹⁸.

Zdaniem Suworowa potężne zasoby wojskowe Sowietów nie mogły służyć celom obronnym. Wojska powietrznodesantowe realizują przy tym zadania *stricte* ofensywne, posłużenie się nimi w działaniach obronnych nie ma większego sensu. Doktryna „głębokiej operacji” zakładała wykorzystanie tych wojsk:

Внезапному удару сухопутных войск в ходе каждого учения предшествует не менее внезапный и не менее сокрушительный удар советской авиации по аэродромам „противника”, после чего происходит выброска парашютного десанта для захвата аэродромов, и вслед за волной парашютистов — высаживается посадочным способом на захваченных аэродромах вторая волна десантников с тяжелым оружием (s. 54).

Jak pisał Suworow, szybka reorganizacja wojsk radzieckich wymagała restrukturyzacji i rozbudowy przemysłu oraz masowej produkcji czołgów. Armia Czerwona miała ich posiadać więcej niż pozostałe armie świata, co można uzasadnić wyłącznie wojną ofensywną na terytorium wroga. Przemysł radziecki nie był jednak w stanie wyprodukować tak dużej liczby uzbrojenia. Realizacja tego zadania napotkała trudności i już latem roku 1932 zrezygnowano z wykonania rocznego planu, zakładającego produkcję 10 tysięcy czołgów. Do sierpnia zbudowano zaledwie 440 czołgów T-26, z których Armia Czerwona otrzymała 264. Chociaż w październiku tego roku plan został zredukowany do 4700 pojazdów, to i tak nie udało się go osiągnąć¹⁹.

W kolejnych latach sytuacja nie uległa poprawie, problemy z produkcją czołgów niepokoiły rząd radziecki i dowództwo armii. W rezultacie zredukowano plany zwiększenia liczebności wojsk pancernych. Mimo to w latach 30. ZSRR produkował najwięcej czołgów na świecie. W roku 1933 Armia Czerwona otrzymała 3640 czołgów i dział samobieżnych, w dwóch kolejnych latach podobną liczbę, a na rok 1937 przewidziano dostawę 2145 pojazdów²⁰.

¹⁸ Tamże, s. 251–252.

¹⁹ Tamże, s. 252.

²⁰ Tamże, s. 252–253. W latach 1940–1941 około 1/3 budżetu ZSRR przeznaczano na cele zbrojeniowe. Od początku roku 1939 do 22 czerwca 1941 armia otrzymała kolejne 7 tysięcy czołgów. Zob.: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 362.

Szczegóły techniczne „głębokiej operacji” opisuje Pietrzykowski, według którego radziecka doktryna wojenna do rozpoczęcia niemieckiej agresji przewidywała wyłącznie działania ofensywne — w innym przypadku nie byłoby potrzeby formowania licznych wojsk powietrznodesantowych i uderzeniowych. Posiadanie tak ogromnej liczby czołgów oraz dywizji piechoty wydaje się wynikać z planów ofensywnych, zakładających całkowite zniszczenie wojsk nieprzyjacielskich. Tego rodzaju koncepcja nosi nazwę wojny prewencyjnej lub zaborczej. Oczekiwanie na atak wrogiej armii winno skutkować przygotowaniem obrony, a nie relokacją czołgów na zachodnie rubieże i budową lotnisk w ich sąsiedztwie. Jak z tego wynika, do czerwca 1941 roku plan Stalina przewidywał zaatakowanie terytoriów niemieckich²¹.

„Głęboka operacja” i armie ofensywne stanowią ważną część doktryny wojny pancernej i zmechanizowanej²². I wojna światowa uświadomiła radzieckim generałom, jak duże znaczenie w przyszłych konfliktach będą mieć czołgi. Wojna pancerna powszechnie kojarzy się z niemieckimi zwycięstwami w Polsce i we Francji. Musiał zwracać jednak uwagę, że radzieckie dowództwo dysponowało koncepcją błyskawicznej wojny pancernej już na początku lat 30. Zgodnie z planami Sowietów dywizje pancerne po przełamaniu linii obronnych przeciwnika powinny posuwać się naprzód i zamknąć wroga w okrążeniu²³. Według Suworowa konstrukcję czołgów BT dostosowano nie do warunków terenowych występujących w ZSRR, lecz w Europie, gdzie sieć drogowa pozwalała na ich pełne wykorzystanie: „На вопрос, где же можно было успешно реализовать потенциал танков «БТ», есть только один ответ — в Центральной и Южной Европе. А после сброса гусениц танки БТ могли успешно использоваться только на территории Германии, Франции, Бельгии” (s. 13) — twierdzi Suworow.

W lutym 1937 roku radzieckie wojska pancerne dysponowały 10 tysiącami czołgów. Na skalę masową produkowano czołg BT, który wyróżniał się prędkością i zwrotnością, oraz czołg lekki T-26. Podobnie jak BT posiadał on niewielką masę i lekkie uzbrojenie. Czołgi te miały nie tyle walczyć z piechotą, ile zająć 250-kilometrowy odcinek w głębi terytorium przeciwnika. Na początku wojny 45-milimetrowe lufy tych czołgów były w stanie zniszczyć większość czołgów niemieckich,

²¹ M. Pietrzykowski, *Narastanie przyczyn drugiej wojny światowej...*, s. 41.

²² Wojna zmechanizowana to działania wojenne, w których kluczową rolę odgrywają wojska zmechanizowane.

²³ B. Musiał, *Na zachód po trupie...*, s. 247.

co potwierdza liczebną i jakościową przewagę Sowietów²⁴. Zdaniem Suworowa ciężkie czołgi radzieckie pełniły rolę artylerii samobieżnej, wspierającej piechotę w ataku na bunkry i umocnienia nieprzyjaciela. Do roku 1940, kiedy wyprodukowano dwa kolejne czołgi radzieckie (ciężki czołg KW-1 i najbardziej rozpoznawalny czołg na świecie T-34), Armia Czerwona dysponowała tylko jednym modelem czołgu ciężkiego — T-35. Jego konstrukcja była jednak niepraktyczna z powodu zbyt dużego kadłuba. W latach 30. zakłady radzieckie wyprodukowały zaledwie 61 czołgów T-35²⁵.

Radziecka doktryna wojenna czerpała też z doktryny walk powietrznych. Po I wojnie światowej dowództwo wielu armii świata doszło do wniosku, że w konfliktach zbrojnych przyszłości samoloty będą odgrywać kluczową rolę nie tylko w działaniach ofensywnych na terytorium wroga, ale również w operacjach obronnych. Najbardziej znanym teoretykiem wojny powietrznej był włoski generał Giulio Douhet, zwany ojcem bombardowania strategicznego. W jego opinii siły powietrzne winny składać się z bombowców o wielkiej mocy i zasięgu, których zadaniem będzie niszczenie zakładów przemysłowych, węzłów kolejowych, terenów wojskowych i miast²⁶.

Myśl wojenna lat 30. w ZSRR zakładała, że przyszłością Armii Czerwonej będą siły powietrzne. Ważny krok w opracowaniu doktryny radzieckiej wojny powietrznej stanowiła praca płk. Aleksandra Łapczinskiego *Военная авиация в борьбе и опеации* (1932, Lotnictwo wojskowe w walce i operacjach wojennych), korzystająca z rozwiązań Douheta. Łapczinski widział zadanie sił powietrznych nie tylko w masowych bombardowaniach, ale także we wspieraniu oddziałów Armii Czerwonej. Koncepcję tę sztab generalny rozwijał w kolejnych latach. Radziecka doktryna wojny powietrznej musiała jednak uwzględniać rewolucję światową. Ponieważ opracowano ją w państwie robotników i chłopów, nie mogła zakładać zniszczenia przemysłu na wrogim terytorium. Z tego powodu doktrynę zmieniono pod kątem współdziałania lotnictwa z wojskami lądowymi i flotą wojenną²⁷. Kiedy w roku 1935 zaczęto na wielką skalę rozbudowywać siły powietrzne, dowództwo radzieckie odstąpiło od tej koncepcji. Zakłady lotnicze produkowały różne rodzajów samolotów — Ily-2, Jaki-1 oraz MiGi-3-34. W latach 30. z powodzeniem konkurowały one z sa-

²⁴ J. Solarz, *Doktryny militarne...*, s. 187.

²⁵ Tamże, s. 185.

²⁶ M. Pietrzykowski, *Narastanie przyczyn...*, s. 37.

²⁷ J. Solarz, *Doktryny militarne...*, s. 147.

molotami zachodnimi. Gruntowne zmiany zaszły także w funkcjonowaniu sił powietrznych. W latach 1935–1937 nastąpił gwałtowny rozwój radzieckiego lotnictwa. Miejsce brygad mieszanych zajęły odrębne brygady bombowców, samolotów myśliwskich, szturmowców i brygady rozpoznawcze²⁸.

Ostatnią doktryną wojenną w ZSRR przed wybuchem II wojny światowej była doktryna uderzenia pionowego, nawiązująca do doktryny wojny powietrznej. Jej powodzenie zależało od udziału samolotów transportowych wspieranych przez myśliwce. Na początku lat 20. w ZSRR ogromną popularnością cieszyło się spadochroniarstwo. W każdym mieście powstawały szkoły spadochronowe, w których młodzi ludzie zdobywali nową specjalność. Z biegiem czasu spadochroniarzami zainteresowała się Armia Czerwona. Idea stworzenia w ZSRR spadochronowych oddziałów wojskowych była absolutną nowością. Pod koniec lat 20. dowództwo armii zamówiło w Stanach Zjednoczonych kilka spadochronów, aby — na bazie amerykańskiej technologii — rozpocząć produkcję spadochronów radzieckich. Pierwsze próby oszacowania możliwości wojsk spadochronowych podjęto w kolejnej dekadzie. Potwierdziły one zasadność stworzenia jednostek powietrznodesantowych w ramach Armii Czerwonej. W roku 1932 ulokowano pod Leningradem pierwszą radziecką jednostkę spadochronową, w skład której wchodziły ciężarówki, samochody pancerne oraz tankietki²⁹. Oddziałami spadochronowymi zainteresował się Tuchaczewski, chcący wykorzystać wojska spadochronowe w nowej doktrynie wojennej. Powstała teoretyczna koncepcja wykorzystania nowych oddziałów wojskowych. W roku 1932 do Armii Czerwonej włączono zmechanizowane oddziały powietrznodesantowe, przeznaczone do atakowania celów o kluczowym znaczeniu strategicznym, a także niszczenia linii komunikacyjnych wroga³⁰.

W tym samym roku wojska powietrznodesantowe przekształcono w Trzecią Brygadę Samolotową Specjalnego Przeznaczenia, w której skład wchodziło 450 żołnierzy i 18 samolotów transportowych. Jej pierwszym sprawdzianem były ćwiczenia pod Kijowem, przeprowadzone jesienią 1935 roku. W obecności zachodnich obserwatorów zrzucono około 1200 spadochroniarzy, którzy przygotowali lądowisko dla samolotów transportowych z wojskiem desantowym i ciężkim sprzętem. Następnie żołnierze obu jednostek rozpoczęli natarcie

²⁸ Tamże, s. 148.

²⁹ Tamże, s. 227–228.

³⁰ Tamże, s. 229.

przy wsparciu broni automatycznej i lekkiej artylerii³¹. Po manewrach wojska powietrznodesantowe zostały rozbudowane i stały się głównym elementem doktryny „głębokiej operacji”. Ich zadanie polegało na zajęciu pozycji na tyłach wroga i przygotowaniu warunków do desantu piechoty. Pierwszy dokument, w którym podkreślono znaczenie wojsk powietrznodesantowych powstał w roku 1936, a ich chrzest bojowy miał miejsce w starciach z Japończykami w roku 1939³².

Jak odnotowuje Suworow, w pierwszej połowie lat 20. Tuchaczewski przedstawił sztabowi Armii Czerwonej plany sowietyzacji podbitych terenów. Zakładał on, że zniszczenie sił zbrojnych przeciwnika nie będzie oznaczać zakończenia działań wojennych. Opracowana przez Tuchaczewskiego koncepcja „poszerzenia bazy wojennej” przewidywała wojnę ofensywną. Podobnego zdania był Władimir Triandafilłow³³, przekonujący, że w podbitych państwach uaktywni się ruch oporu. Dlatego też zaraz po zajęciu wrogiego terytorium należy podjąć walkę z wrogiem na poziomie politycznym.

Do „poszerzenia bazy wojennej” rząd radziecki dążył podczas wojny z Finlandią na przełomie 1939 i 1940 roku. Konflikt ten, będący „egzaminem dla Armii Czerwonej”, ujawnił jej słabość i braki organizacyjne³⁴. W trakcie działań wojennych Stalin trzymał w odwodzie podporządkowany Sowietom nowy rząd Finlandii. Podobną „sowietyzację”, lecz na większą skalę, szykowano na podbój państw bałtyckich i Polski. Sowietyzacją mieli zająć się nie tylko agitatorzy polityczni, ale także jednostki NKWD:

В Эстонии, Литве, Латвии, в Бесарабии и на Буковине тоже нашлись „представители народа”, требовавшие присоединения к „братской семье”, нашлись [...] председатели революционных комитетов, народные заседатели, депутаты и пр. [...] Не только партийные боссы советизировали Эстонию, Литву, Латвию, Западную Украину и Западную Белоруссию, Бессарабию и Буковину, но приложили руку и „соответствующие органы”. За спинами „народных представителей” и „слуг народа” НКВД „содействует восставшим рабочим и крестьянам укрепить власть пролетариата” (s. 28).

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 231–232.

³³ Władimir Triandafilłow (1894–1931) był radzieckim oficerem i teoretykiem wojskowym.

³⁴ Wojna z Finlandią zakończyła się kompromitacją Armii Czerwonej, która potrzebowała aż czterech miesięcy do pokonania niewielkiej Finlandii. Więcej zob.: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 306 lub D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, przeł. I. Scharoch, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2011, s. 164.

Według Suworowa najważniejszą częścią radzieckiego planu zaatakowania terytorium Niemiec była doktryna wojny pancernej. Natarcie Armii Czerwonej miała wesprzeć ogromna liczba czołgów, na co wskazuje zarówno skala ich produkcji, jak i wysokie walory techniczne:

Танки БТ постоянно совершенствовались. Их запас хода был доведен до 700 км. [...] В 1938 году на танках БТ начали устанавливать дизельные двигатели. Остальной мир начнет это делать через 10–20 лет. [...] танки БТ имели мощное по тем временам вооружение. [...] Их было произведено больше, чем ВСЕХ типов во ВСЕХ странах мира на 1 сентября 1939 года. Подвижность, скорость и запас хода БТ были куплены за счет рациональной, но очень легкой и тонкой брони. БТ можно было использовать только в агрессивной войне, только в тылах противника, только в стремительной наступательной операции, когда орды танков внезапно врываются на территорию противника и, обходя очаги сопротивления, устремлялись в глубину, где войск противника нет, но где находятся его города, мосты, заводы, аэродромы, порты, склады, командные пункты и узлы-связи (s. 12–13).

Prędkość, uzbrojenie i opancerzenie czołgów BT były dostosowane do zadań ofensywnych. W czerwcu 1941 roku większość radzieckich czołgów stacjonowała przy zachodnich granicach w ramach szesnastu armii „uderzeniowych”. Koncentracja sprzętu wojskowego i żołnierzy w strefie przygranicznej świadczyła o szykowanym ataku. Podobną opinię jak Suworow wyraża historyk Władimir Bieszanow w pracy *Pogrom pancerny 1941 roku (Танковый погром 1941 года, 2009)*. Jego zdaniem produkcja czołgów i utworzenie odrębnych oddziałów pancernych służyło przygotowaniu sił pancernych pierwszego uderzenia. Bieszanow zwraca ponadto uwagę na kierunek natarcia wojsk pancernych:

Западный фронт, [...], должен был ударом левого крыла в направлении на Варшаву и Седлице разбить варшавскую группировку противника и овладеть Варшавой, затем разбить люблинско-радомскую группировку, выйти на реку Висла, [и] захватить город Радом. Юго-Западный фронт имел [...] концентрическим ударом [...] окружить и уничтожить основную группировку противника [...] в районе Люблина; [...] разбить силы противника на краковском и сandomiirsko-келецком направлениях и овладеть районом Краков, Катовице, Кельце [...] оборонять госграницу с Венгрией и Румынией и быть готовым к нанесению [...] ударов против Румынии [...]. Для решения последней задачи был вскоре выделен отдельно Южный фронт³⁵.

³⁵ В. Бешанов, *Танковый погром 1941 года*, Яуза–Эксмо, Москва 2008, s. 143–144.

Rosyjski historyk przytacza dane, wskazujące na ofensywny charakter wojny planowanej w 1941 roku przez Sowietów. Jego zdaniem celem ataku Armii Czerwonej nie były Niemcy, lecz Rumunia. Podobnie twierdzi w *Lodołamaczu* Suworow. Sztab Armii Czerwonej i rząd radziecki dyslokowały do strefy przygranicznej trzon sił ofensywnych. O zadaniach 9. armii uderzeniowej i zaatakowaniu Rumunii poza Suworowem wspominają też Bieszanow, Solarz i Musiał, według których wojska radzieckie miały uderzyć na rumuńskie pola naftowe. O armii tej Suworow pisze:

Теперь она уже не просто ударная армия вторжения, она сверхударная, она готовится стать самой мощной армией мира. Для чего? Для обороны? Позвольте, но на румынской стороне войск совсем немного, да если бы и было много, ни один агрессор не будет наносить главный удар через Румынию, просто из самых элементарных географических соображений. Но вот новый „освободительный поход” 9-й армии в Румынию мог бы изменить всю стратегическую ситуацию в Европе и в мире. Румыния — основной источник нефти для Германии. Удар по Румынии это смерть Германии, это остановка всех танков и самолетов, всех машин, кораблей, промышленности и транспорта (s. 71).

Jeśli Sowietci myśleli o natychmiastowym zatrzymaniu niemieckiej maszyny wojennej, to atak na Rumunię wydawał się najlepszym rozwiązaniem. Przeszkodę stanowiło położenie Rumunii, którą od ZSRR oddzielały Karpaty i ujście Dunaju. W tej sytuacji doktryna wojny pancernej znacznie się komplikowała. Zdaniem Suworowa uderzenie pancerne przez karpackie bezdroża nie spowodowałoby natychmiastowego przerwania niemieckich linii obronnych. Z tego powodu dowództwo Armii Czerwonej postanowiło przerzucić na granicę z Rumunią 18. armię uderzeniową, do której włączono piechotę górską. Chodziło o wsparcie dla tysięcy czołgów zmierzających ku rumuńskim równinom. W przypadku ataku wojsk radzieckich, piechota górską miała zająć przyczółki po rumuńskiej stronie Karpat i przygotować drogi dla czołgów, a także zabezpieczyć pozycje wyjściowe do dalszego natarcia. Po opanowaniu górskich obszarów Rumunii, plan Armii Czerwonej zakładał błyskawiczne uderzenie na pola naftowe w okolicach Ploeshti. Odcięcie Niemców od dostaw ropy oznaczało dla nich logistyczną katastrofę, armia niemiecka musiałaby przerwać działania ofensywne i obronne. Dlatego też dziwi fakt pozostawienia Rumunii i ogromnej bazy surowcowej praktycznie bez obrony przed zmasowanym atakiem radzieckim. Jak wiadomo, większość armii niemieckiej i rumuńskiej została relokowana

w pobliże granicy z ZSRR w ramach operacji „Barbarossa”. Niemcy powinni jednak zabezpieczyć bazę surowcową, niezbędną dla powodzenia całej operacji. Ploeshti położone jest około 200 kilometrów od Morza Czarnego, gdzie działała Flota Czarnomorska, oraz 400 kilometrów od baz 63. brygady bombowców na Krymie. Zdaniem Bieszanowa uderzenie Armii Czerwonej na południowo-wschodnią Polskę pozwoliłoby armii Frontu Południowego rozpocząć natarcie w Rumunii, gdzie znajdowało się zaledwie 6 dywizji Wehrmachtu i słabe armie rumuńskie. Zniszczenie prawego skrzydła wrogiego frontu otworzyłoby Sowietom drogę do centralnej części Rumunii, odcięło Niemców od złóż ropy naftowej i zagroziło niemieckiemu panowaniu na Bałkanach. Niemcy nie mieli ani sił, ani środków, aby zapobiec temu zagrożeniu. Sytuacja na Bałkanach zmusiłaby ich do przerzucenia dywizji zapasowych, co osłabiłoby ich położenie w Polsce³⁶.

Z punktu widzenia sztabu generalnego Armii Czerwonej atak na Rumunię był uzasadniony, jednak o powodzeniu całej operacji zdecydowałoby uderzenie na Polskę. Uwikłane w starcia z wojskami radzieckimi armie niemieckie nie byłyby wówczas w stanie przerzucić swoich sił do Rumunii w celu wsparcia tamtejszej obrony. Wspomniana przez Suworowa dyslokacja armii uderzeniowych na białoruskie i ukraińskie rubieże miała, jak się wydaje, zmierzać do jednego konkretnego celu:

Советский Союз начал формировать армии в европейской [...] части. Позвольте полюбопытствовать: против кого? Против „поджигателей войны” — Великобритании и Франции — сухопутные армии использовать невозможно просто по географическим причинам. Против кого тогда? Неужели против Гитлера, с которым столь интенсивно ведутся закулисные переговоры о сближении? Итак, советская дипломатия „ищет пути к миру”, а на западных границах тайно появляются армии, внезапно и целыми сериями [...]. Коммунистическая пропаганда иногда старается представить дело так, что вроде бы началась Вторая мировая война, и после этого Советский Союз начал формировать свои армии. [...] Существует достаточно доказательств того, что сначала Сталин принял решение сформировать армии, а потом начались войны и конфликты. Процесс создания армий даже по советским официальным источникам предшествовал сговору Молотова — Риббентропа (s. 65).

W przypadku doktryn wojennych lat 30. nie można pominąć doktryny wojny powietrznej. W *Lodolamaczu* Suworow w zasadzie

³⁶ Tamże, s. 127–128.

się nią nie zajmuje, pomimo znaczenia radzieckiego lotnictwa. Zdaniem Musiała przemysł ZSRR teoretycznie mógł rozbudowywać siły powietrzne na większą skalę niż Niemcy³⁷. Analiza zadań strategicznych i taktycznych lotnictwa pozwala lepiej zrozumieć radzieckie plany wojenne. O możliwościach radzieckiej awiacji Suworow wspomina sporadycznie, m.in. kiedy opisuje ataki lotnicze w początkach operacji „Barbarossa”. Ponieważ Sowieci nie spodzielali się napaści niemieckiej³⁸, to stacjonujące u zachodnich granic wojska stały się łatwym celem ataku czołgów i samolotów nieprzyjaciela. Mimo to w niektórych miejscach oddziały radzieckie, być może w wyniku komunikacyjnego chaosu, zaczęły realizować zadania zaczepne — przede wszystkim piechota morska u brzegów Finlandii i Rumunii oraz lotnictwo. Suworow analizuje decyzje podejmowane w pierwszych dniach niemieckiej agresji, ujawniające strukturę i zadania radzieckich sił powietrznych w przypadku wojny ofensywnej:

Начиная с 22 июня, авиация Черноморского флота вела активные боевые действия в интересах Дунайской военной флотилии с целью открыть ей путь вверх по течению реки. 25–26 июня надводные боевые корабли Черноморского флота появились в районе румынского порта Констанца и провели интенсивный артиллерийский обстрел с явным намерением высадки морского десанта. В то же время Дунайская военная флотилия начала десантные операции в дельте Дуная. [...]. 26 июня 1941 года 4-й авиационный корпус начал бомбардировки нефтяных полей Плоешти в Румынии (s. 157).

Wsparcie lotnictwa dla floty wojennej w ujściu Dunaju i u wybrzeży Morza Czarnego miało sens tylko w przypadku działań zaczepnych. O takiej roli lotnictwa wspomina też Solarz, który podkreśla, że siły powietrzne nie są w stanie realizować powierzonych im zadań samodzielnie. Gdyby Związek Radziecki naprawdę zamierzał ograniczyć się do obrony swojego terytorium, to dowództwo Armii Czerwonej powinno wiedzieć, że podjęcie działań ofensywnych przy przewadze i zaskoczeniu wroga może go znacząco osłabić³⁹. Radzieckie lotnictwo

³⁷ B. Musiał, *Na zachód po trupie...*, s. 269.

³⁸ Atakujący w rejonie Brześcia dowódca II Grupy Pancerniej Armii „Środek” gen. Heinz Guderian doszedł do wniosku, że Sowieci nie spodzielali się wojny. Zob.: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 372. 14 czerwca 1941 roku radziecka agencja informacyjna TASS jednoznacznie zaprzeczyła „nieuzasadnionym pogłoskom” o zbliżającej się wojnie z Niemcami. Podaje za: D. R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji...*, s. 168.

³⁹ J. Solarz, *Doktryny militarne...*, s. 212.

i oddziały szturmowe relokowane na front południowy, zauważyła Bieszanow, podjęły działania ofensywne, umożliwiające utworzenie przyczółku dla skutecznej obrony. Tymczasem niemieckie samoloty bombardowały Odesę, Sewastopol, Winnicę, węzły kolejowe i obiekty wojskowe. W odpowiedzi lotnictwo radzieckie dokonywało nalotów na Bukareszt, Konstancę, Ploeszti i Sulin. Wojska generała Iwana Tiuleniewa uniemożliwiły oddziałom przeciwnika przeprawę przez Prut i zajęcie przyczółków na wschodnim brzegu rzeki⁴⁰.

Zajęcie wybrzeży Morza Czarnego, a zwłaszcza Konstancy, stwarzało możliwość zaatakowania ważnego dla Niemców ośrodka przeładunkowego, w którym zgromadzono duże zapasy surowców⁴¹. Według Suworowa opanowanie ważnej magistrali naftowej umożliwiałoby przesunięcie oddziałów oraz stworzenie przyczółku do ataku na pola naftowe i osłabienie niemieckiej obrony w Rumunii. Utrata Konstancy zmusiłaby wojska niemieckie do przesunięcia linii obronnych w głąb rumuńskiego terytorium. Dunajska Flotylla Wojenna przy wsparciu lotnictwa Floty Czarnomorskiej mogłaby skuteczniej przeciwstawić się niemieckiej agresji. Awiacja wojskowa umożliwiłaby działania okrętom wojennym i dokonywałaby nalotów na pola naftowe w okolicach Ploeszti. Posuwając się w górę rzeki, Dunajska Flotylla Wojenna zagroziłaby szybom wiertniczym położonym 200 kilometrów od Morza Czarnego. Bombardowanie Ploeszti i innych ważnych dla niemieckiej infrastruktury miast było częścią szczegółowo zaplanowanej operacji, na co wskazuje koordynacja działań piechoty morskiej, lotnictwa Floty Czarnomorskiej i Dunajskiej Flotylli Wojennej.

Wojska radzieckie miały też zaatakować Finlandię. Jak pisze Suworow, 22 czerwca 1941 roku Armia Czerwona podjęła działania ofensywne u fińskich wybrzeży. Po rozpoczęciu operacji „Barbarossa” oddziały fińskie wspierały niemieckie natarcie na Leningrad. Według Chrisa Manna i Christera Jörgensena zaatakowany przez Finów radziecki garnizon na półwyspie Hanko miał stawiać im opór lub wycofać się na dalsze linie obronne. W garnizonie przebywało 25 tysięcy żołnierzy, naprzeciw których stanęło ponad 20 tysięcy Finów. Dowództwo garnizonu zamiast wycofać oddziały poza zasięg przeciwnika, rozpoczęło atak desantowy na wyspy fińskie. Ich zajęcie znacznie utrudniłoby działania niemieckiej marynarki wojennej w początkach operacji „Barbarossa”. 25 czerwca 1941 roku prawie pięćset samolotów Bałtyckiej i Północnej Floty Wojennej rozpoczęło

⁴⁰ В. Бешанов, *Танковый погром...*, s. 317.

⁴¹ Tamże.

bombardowanie niemieckich lotnisk w Finlandii. Jednak po trzech dniach niemieckiego natarcia liczba zdolnych do kontruderzenia samolotów radzieckich znacznie się zmniejszyła⁴². Z powodu przewagi niemieckiego lotnictwa, twierdzi Suworow, szanse na przeprowadzenie przez Sowietów ataku z powietrza stały się minimalne. W pierwszym dniu operacji „Barbarossa” Niemcy zniszczyli ponad 1200 samolotów. Mimo to radzieckie siły powietrzne nadal atakowały niemieckie lotniska i inne cele wojskowe, co osłabiło wsparcie dla oddziałów atakujących Leningrad. Suworow zastanawia się, dlaczego radzieckie lotnictwo zamiast wycofać swe siły na bardziej oddalone pozycje, przydatne do kontruderzenia, uparcie atakowało cele na terytorium wroga.

Zdaniem autora *Lodołamacza* atak wojsk niemieckich na oddziały Frontu Zachodniego wywołał w nich chaos. Zaczęły one stawiać opór dopiero dwie godziny po uderzeniu na terytorium radzieckie. W pobliżu Prus Wschodnich zgromadzono znacznie mniej oddziałów Armii Czerwonej niż na Froncie Południowym, dlatego też nie były one w stanie stawić skutecznego oporu. Jak zauważa Bieszanow, Armia Czerwona nigdy nie rozpatrywała na poważnie północnego kierunku natarcia. Opracowany przez Gieorgija Żukowa w kwietniu 1941 roku plan zakładał całkowitą rezygnację z wariantu północnego i uderzenie w kierunku południowo-zachodnim⁴³.

Chociaż Sowietci relokowali w rejon Königsberga tylko dwie armie, odnotowuje Suworow, to ich lotnictwo przystąpiło do silnych ataków na niemieckie węzły komunikacyjne w samym mieście i jego okolicach. W odróżnieniu od dowództwa Armii Czerwonej Niemcy zabezpieczyli jednak swoje oddziały w strefie przygranicznej. Dlatego też jednostki radzieckie nie potrafiły wykonać powierzonych im zadań i zniszczyły dużo mniej samolotów, niż utraciły. Mimo to, podobnie jak w Finlandii, ataki odwetowe radzieckiego lotnictwa były szczególnie zaplanowane i dobrze przeprowadzone.

Po rozbiciu przez Niemców pierwszych radzieckich linii obronnych, wojska powietrznodesantowe utraciły znaczenie. W opinii Suworowa, Bieszanowa i Solarza miały one dokonać wertykalnego uderzenia na lotniska, mosty i węzły komunikacyjne, zając je i uniemożliwić nieprzyjacielowi skuteczne manewrowanie wojskami. Zarówno przed II wojną światową, jak też w jej trakcie, występowały

⁴² C. Mann, C. Jörgensen, *Hitler's Arctic War: the German Campaigns in Norway, Finland and the USSR 1940–1945*, St. Martin's Press, London 2003, s. 76.

⁴³ В. Бешанов, *Танковый погром...*, s. 140.

one w roli elitarnych oddziałów piechoty, co obniżało ich wartość bojową⁴⁴.

Jak przypomina Suworow, na początku lat 30. w ZSRR utworzono oddziały powietrznodesantowe. Rozkaz Stalina, nakazujący dowództwu Armii Czerwonej ich organizację, świadczy o nastawieniu ZSRR na wojnę ofensywną. Nie jest jasne, z jakich powodów oddziały powietrznodesantowe przeniesiono na zachodnie granice. Pierwsze informacje na ich temat pojawiły się w czerwcu 1941 roku, kiedy wojska niemieckie napotkały je na swej drodze. W opinii Bieszanowa relokację sił powietrznodesantowych trudno zrozumieć, jeśli armia radziecka szykowała się do wojny obronnej. Kiedy niemiecka Grupa Armii „Północ” nacierała na Wilno, Kowno i Dźwińsk, jej dowództwo nie miało pojęcia, że pod Dźwińskiem stacjonuje 5. korpus wojsk powietrznodesantowych⁴⁵.

Czym wyjaśnić powody relokacji tych oddziałów na 200 kilometrów od granicy i 100 kilometrów od Königsberga? Chociaż Bieszanow i Suworow nie wskazują potencjalnego kierunku natarcia, to 5. korpus mógł planować zaatakowanie Königsberga, gdzie znajdował się ważny węzeł komunikacyjny i zapasy dla Grupy Armii „Północ”. Natarcie to mogłoby zmusić wojska niemieckie do odwrotu. Jak zauważa Bieszanow, na terytorium, na które relokowano Grupę Armii „Środek”, stacjonował korpus radzieckich wojsk powietrznodesantowych. Jego baza znajdowała się niedaleko Puchaczowa w okręgu mińskim, w tym samym miejscu, gdzie znajdowała się 13. „armia uderzeniowa”. Przy radzieckich granicach, w rejonie potencjalnych działań korpusu powietrznodesantowego, stacjonowały ponadto trzy inne „armie uderzeniowe”⁴⁶. Z tego powodu wydaje się mało prawdopodobne, żeby 13. armia pełniła funkcje wspomagające. Gdyby trzy armie uderzeniowe rozpoczęły atak, to korpus wojsk powietrznodesantowych za pomocą uderzenia wertykalnego uniemożliwiłby odwrót oddziałom niemieckim, które byłyby tym samym skazane na porażkę. W rezultacie wojska radzieckie utorowałyby sobie drogę na Warszawę.

Bieszanow rozpatruje też następstwa ewentualnego spotkania radzieckich spadochroniarzy z niemiecką Armią Grupy „Południe”. Po rozpoczęciu operacji „Barbarossa” 3. korpus wojsk powietrznodesantowych został przeniesiony do Odessy, 200 kilometrów od delty

⁴⁴ J. Solarz, *Doktryny militarne...*, s. 228.

⁴⁵ В. Бешанов, *Танковый погром...*, s. 164.

⁴⁶ Tamże, s. 167.

Dunaju i 400 kilometrów od Ploeshti, gdzie znajdowały się ważne dla Niemców pola naftowe. Uderzenie wertykalne 3. korpusu wojsk powietrznodesantowych przy wsparciu 9. armii uderzeniowej relokowanej na granicę z Rumunią mogło w ciągu kilka dni zatrzymać niemiecką maszynę wojenną⁴⁷.

Dowództwo Armii Czerwonej podjęło decyzję o utworzeniu pięciu korpusów wojsk powietrznodesantowych. Ich oficerowie intensywnie uczyli się języka niemieckiego:

Воздушно-десантные войска разбухают, и [...] кавалерийские офицеры и генералы вечерами зубрят немецкий язык, ибо ждут направления в десантники. [...]. А вот кавалерийский полковник [...] Лев Доватор пока еще не попал в десантники, но мода на немецкий язык и на солдата-немца и его не обошла (s. 56).

Wojska powietrznodesantowe były częścią sił pierwszego uderzenia, a ich zadanie polegało m.in. na przygotowaniu dróg dla głównych armii oraz ludności zamieszkującej terytorium wroga na władzę radziecką. Przerzucenie dużej liczby spadochroniarzy w pobliże granicy niemieckiej i znajomość języka niemieckiego wśród oficerów raz jeszcze potwierdza ofensywne plany Sowietów.

* * *

W *Lodolamaczu* Suworow prezentuje alternatywny przebieg konfliktu między ZSRR i hitlerowskimi Niemcami, w którym to Sowietci mieli być agresorem. Podaje on nie tylko dokładną datę napaści wojsk radzieckich na Europę (6 lipca 1941 roku), ale opisuje też dalsze zdarzenia. Zwraca uwagę rozmach działań Armii Czerwonej:

3-я советская армия наносит внезапный удар на Сувалки. Ей навстречу идет 8-я армия из Прибалтики. С первых минут тут развернулись кровопролитные сражения с огромными потерями советских войск. Но у них преимущество: советские войска имеют новейший танк КВ, броню которого не пробивают германские противотанковые пушки. В воздухе свирепствует советская авиация. Позади германской группировки высажен 5-й воздушно-десантный корпус, 8-я, 11-я и 3-я советские армии увязли в затяжных кровопролитных боях со сверхмощной германской группировкой в Восточной Пруссии, но позади этого гигантского сражения советская 10-я армия, прорвав почти несуществующую оборону, устремилась к Балтийскому

⁴⁷ Tamże, s. 177.

морю, отрезая три германские армии, две танковые группы и командный пункт Гитлера от остальных германских войск (s. 161).

Zgodnie z przewidywaniami Suworowa, na północnym odcinku frontu następuje natarcie wojsk radzieckich na Prusy Wschodnie. Armie uderzeniowe dysponują nowym czołgiem KW, przewyższającym czołgi niemieckie, co umożliwia im przełamanie obrony przeciwnika. Panowanie radzieckiego lotnictwa zapewnia wsparcie sił lądowych. Działania 4. korpusu wojsk powietrznodesantowych oraz innych jednostek Armii Czerwonej powodują unicestwienie wrogich sił w Rumunii:

В первый час войны 4-й советский авиационный корпус во взаимодействии с авиацией 9-й армии и Черноморским флотом нанес удар по нефтяным промыслам Плоешти, превратив их в море огня. Бомбовые удары по Плоешти продолжаются каждый день и каждую ночь. Зарева нефтяных пожаров ночью видны на десятки километров, а днем столбы черного дыма застилают горизонт. В горах, севернее Плоешти, высажен 3-й воздушно-десантный корпус, который, действуя небольшими неуловимыми группами, уничтожает все, что связано с добычей, транспортировкой и переработкой нефти. В порту Констанца и южнее высажен 9-й особый стрелковый корпус генерал-лейтенанта Батова. Его цель — та же: нефтепроводы, нефтехранилища, очистительные заводы. На просторы Румынии ворвалась самая мощная из советских армий — 9-я (s. 161).

Jak wynika z radzieckich planów zaprezentowanych w *Lodołamaczu*, atak lotnictwa na rumuńskie pola naftowe komplikuje położenie wojsk niemieckich. Po ich zniszczeniu znaczna część sił nieprzyjaciela musi przerwać działania. Desant radzieckich oddziałów powietrznodesantowych przygotowuje drogi dla armii uderzeniowych, które przenoszą działania wojenne na terytorium Rumunii. Ich obecność w delcie Dunaju uniemożliwia przesyłanie paliwa z Konstancy.

Historia II wojny światowej przez kilka dziesięcioleci była zdominowana przez narrację zwycięzców, propagujących „oficjalną wersję” zdarzeń. Od końca XX wieku badacze, pisarze i publicyści na różne sposoby polemizują jednak z „wersją oficjalną”, w tym również z przebiegiem operacji „Barbarossa”⁴⁸. Nie oznacza to oczywiście akcepta-

⁴⁸ Jak podaje Antoni Czubiński, po roku 1985 powstały nowe interpretacje, które przekonują, że atak niemiecki na ZSRR miał charakter przewencyjny, mający uprzedzić planowane przez Stalina uderzenie na Trzecią Rzeszę. Wersję taką, oprócz Suworowa, propagują także David Irving (*Wojna Hitlera*) czy Ernst Topitsch (*Wojna Stalina*). A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 359–360.

cji wersji Suworowa, który, zdaniem historyków, lekceważył fakt, że Niemcy planowali zaatakować ZSRR⁴⁹. Mimo to poglądy pisarza znajdują wsparcie w pracach Wiktora Bieszanowa, Marka Sołonina, Bogdana Musiała czy Philippe’a Massona. Jak się wydaje, to Niemcy oraz Nikita Chruszczow przez lata powielali opowieść o rzekomej panice wśród radzieckich liderów partyjnych, załamaniu Stalina i całkowitym zaskoczeniu ZSRR przez wroga. Tymczasem Sowieci byli bliscy wyprzedzającego kontruderzenia; na pewien czas działalność partii i armii została podporządkowana przyszłym działaniom wojennym na obcym terytorium⁵⁰. Działo się tak, gdyż Stalin otrzymywał ostrzeżenia o planowanym ataku, m.in. od rezydującego w Japonii superszpiega Richarda Sorgego czy też premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla⁵¹. Ostrzegały go także radzieckie służby wywiadowcze⁵². Ujawnianie przez Suworowa informacje na temat planów Stalina mają jednak licznych przeciwników, do których należy m.in. Aleksiej Isajew — autor pracy o wymownym tytule *Антисуворов. Десять мифов Второй мировой* (2004, Antysuworow. Dziesięć mitów drugiej wojny światowej). Zdaniem Isajewa w roku 1941 ZSRR nie był przygotowany ani do wojny ofensywnej, ani do wojny obronnej, co potwierdza niewielka liczba wojsk radzieckich u granic zachodnich. Związek Radziecki tylko dzięki heroicznemu wysiłkowi całego narodu powstrzymał wroga, pokonał go i zakończył zwycięsko działania wojenne w Europie⁵³. Warto w tym miejscu przywołać opinię Normana Daviesa, wyrażoną w dziele *Europa walczy (Europe at War 1939–1945, 2006)*:

Jednakże, jak szybko zorientowali się Niemcy, w rozmieszczeniu sił sowieckich było coś zdecydowanie dziwnego. Z powodów, które nigdy nie zostały wyjaśnione, sowieckie Naczelne Dowództwo nie skorzystało z dostępnych pozycji obronnych. Przeciwnie: porzuciło w latach trzydziestych obronną Linie Stalina, przesuwając znaczną część swoich sił na wystawione na atak tereny z przodu — bezpośrednio na linii niemieckiego ataku. Mimo że mieli największy kraj na świecie, Sowieci nie ukryli swojego lotnictwa przed niebezpieczeństwem w głębi Rosji. Luftwaffe mo-

⁴⁹ Tamże, s. 360.

⁵⁰ A. Andrusiewicz, *Złoty sen. Rosja XIX–XX wieku. Sprawy i ludzie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2016, s. 261.

⁵¹ D. R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji...*, s. 170.

⁵² R. Pipes, *Komunizm...*, s. 91. Stalin lekceważył te doniesienia, uważając je za brytyjski podstęp, był bowiem przekonany, że Hitler nie zaatakuje ZSRR zanim nie zwycięży Wielkiej Brytanii. Pisze o tym O. Figes, *Opowieść o Rosji. Władza i mit*, przeł. W. Jeżewski, Wielka Litera, Warszawa 2023, s. 227.

⁵³ Więcej zob.: A. Исаев, *Антисуворов...*

gła dokonać takiego spustoszenia tylko dlatego, że samoloty przeciwnika bardzo dogodnie stacjonowały na najdalej wysuniętych na zachód lotniskach. Niemieckie czołgi toczyły się z wielką prędkością po świeżo odbudowanych drogach i mostach. A olbrzymie gromady sowieckich żołnierzy otoczonych i ujętych w strefie przyfrontowej znalazły się na najgorszych z możliwych pozycji, uniemożliwiającej skuteczną obronę⁵⁴.

Relokacja wojsk radzieckich na zachodnie rubieże budzi zdziwienie brytyjskiego historyka. Unika on jednak jednoznacznych ocen, nie tłumaczy, dlaczego Stalin i dowództwo Armii Czerwonej przerzuciło wojska na zachód i poprzestaje na lakonicznym stwierdzeniu: „z powodów, które nigdy nie zostały wytłumaczone”⁵⁵. Zbliżone stanowisko zajmuje rosyjski historyk Michaił Mieltiuchow, przekonujący, że Hitler i Stalin równocześnie przygotowywali się do uderzenia⁵⁶. Zapewne nigdy już nie uda się ustalić prawdziwych powodów dyslokacji radzieckich oddziałów. Niewątpliwie mogłoby tu pomóc otwarcie rosyjskich archiwów, czego jednak trudno oczekiwać. Długo jeszcze osoby zainteresowane tymi kwestiami będą się zastanawiać, co by było, gdyby Sowieci pierwsi zaatakowali Trzecią Rzeszę.

REFERENCES

- Andrusiewicz, Andrzej. *Złoty sen. Rosja XIX–XX wieku. Sprawy i ludzie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016.
- Czubiński, Antoni. *Historia powszechna XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- Davies, Norman. *Europa walczy 1939–1945. Nie takie proste zwycięstwo*. Transl. Tabakowska, Elżbieta. Kraków: Znak, 2008.
- Figes, Orlando. *Opowieść o Rosji. Władza i mit*. Transl. Jeżewski, Władysław. Warszawa: Wielka Litera, 2023.
- Lider, Julian. *Wojny i doktryny militarne XX wieku*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966.
- Mann, Chris, Jørgensen, Christer. *Hitler's Arctic War: the German Campaigns in Norway, Finland and the USSR 1940–1945*. London: St. Martin's Press, 2003.
- Marples, David R. *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*. Transl. Scharoch, Irena. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2011.
- Musiał, Bogdan. *Na zachód po trupie Polski*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009.
- Pietrzykowski, Marian. *Narastanie przyczyn drugiej wojny światowej: armie i doktryny polityczno-wojskowe głównych państw świata w okresie międzywojennym*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1968.

⁵⁴ N. Davies, *Europa walczy 1939–1945. Nie takie proste zwycięstwo*, przeł. E. Tabakowska, Znak, Kraków 2008, s. 126.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku...*, s. 360.

DOKTRYNA WOJENNA...

Pipes, Richard. *Komunizm*. Transl. Górski, Jerzy Jan. Warszawa: Świat Książki, 2008.

Solarz, Jacek. *Doktryny militarne XX wieku*. Warszawa: Avalon, 2009.

Suworow, Wiktor. *Lodolamacz*. Transl. Mietkowski, Andrzej, Halbersztat, Piotr. Warszawa: Editions Spotkania, 1992.

Бешанов, Владимир. *Танковый погром 1941 года*. Москва: Яуза–Эксмо, 2008.

Виктор Суворов. *Биография* <<https://web.archive.org/web/20111223000920/http://suvorovrezun.com/biography.html>>.

Исаев, Алексей. *Антисуворов. Десять мифов Второй мировой*, <https://loveread.ec/read_book.php?id=34537&p=1>.

Солонин, Марк. *23 июня: День М*, <https://modernlib.net/books/mark_solonin/23_iyunya__den_m/read/>.

Суворов, Виктор. *Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну?* Москва: Новое время, 1993.

NINA LABY

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1677-2416>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ТРАВМА В ДАЛЕКОЙ СИБИРИ (СУДЬБЫ ГЕРОЕВ РОМАНА ГУЗЕЛИ ЯХИНОЙ *ЗУЛЕЙХА ОТКРЫВАЕТ ГЛАЗА*)

TRAUMA IN FAR SIBERIA

(CHARACTERS OF THE NOVEL *ZULEYKHA OPENS HER EYES* BY GUZEL YAKHINA)

This article focuses on the analysis of the main characters in Guzel Yakhina's novel *Zuleikha Opens Her Eyes* — Zuleikha and Ignatov and their inner transformation. This transformation was influenced by numerous traumatic events (exile, repression, and domestic violence), their relationship with each other, and, in Zuleikha's case, her relationship with her son. The characters struggle with various symptoms of trauma and PTSD, such as persistent dreams and memory loss, as described in the literature on this phenomenon. The article also discusses the process of combating and processing trauma using the mechanisms introduced into the discourse of trauma studies by historian Dominick LaCapra. Additionally, it addresses the issue of the Soviet regime and how quickly it was able to eliminate people who were no longer useful, even if they had previously faithfully served the system.

Keywords: Guzel Yakhina, trauma, domestic violence, motherhood, exile

Травма — очень широко изученное явление, которое представляет интерес не только для медиков, психологов, но и находит применение во многих гуманитарных науках, в частности в литературоведении. Большая часть литературоведческих исследований, посвященных травме, возникла в результате распространения знаний о Холокосте¹. Однако механизмы, описанные исследователями травмы, могут быть применимы не только к жертвам Шоа, но и наряду с другими, к жертвам сталинских репрессий и внутренней колонизации², которые описываются

¹ A. Kisiel, *Uraz — bliskość — nie-pamięć. Psychoanalityczny dyskurs traumy od Freuda do Ettinger*, «Narracje o Zagładzie» 2016, № 2, с. 116, 120.

² Больше см.: А. Эткин, *Кривое горе. Память о непогребенных*, авторизованный пер. с англ. В. Макарова, Новое литературное обозрение, Москва 2016,

русскими писателями, в том числе Гузелью Яхиной. В ее произведениях в основном идет речь о важных исторических событиях, происходивших в СССР, таких, как Октябрьская революция, Гражданская война, раскулачивание, Вторая мировая война. В польском литературоведении опубликованы работы, посвященные анализу ее творчества, однако они в основном затрагивают проблемы постколонизации, религии, путешествий, идентичности³. Исследования темы травмы, очень важной для Яхиной, появляются реже в работах, изданных на английском, польском и русском языках. Это послужило причиной выбора заявленной темы.

Целью настоящего исследования является применение теоретического инструментария *trauma studies* на материале художественных образов романа Гузели Яхиной *Зулейха открывает глаза* (2015).

Дебютный роман Яхиной вызвал широкий общественный резонанс, получив высокие оценки критиков и ряд престижных литературных премий. В центре повествования — история Зулейхи, которая вместе с семьей мужа была раскулачена и репрессирована. Главную героиню романа после расстрела мужа отправляют в ссылку в Сибирь, где она вынуждена бороться за выживание — свое и своего сына. Прототипом Зулейхи стала бабушка писательницы, также пережившая ссылку. По признанию Яхиной, работа над текстами была попыткой «разгадать свою семейную историю, сделать ее ближе». Таким образом, как в дебютном произведении, так и в последующих романах — *Дети мои* (2018) и *Эшелон на Самарканд* (2021), автор обращается к феномену постпамяти и анализирует влияние травмы на личность, ее социальные связи и поведение. В книге представлена глубокая внутренняя транс-

с. 38; А. Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2013 и Т. Snyder, *Czarna Ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, пер. с англ. В. Pietrzyk, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2015.

³ Примером таких статей являются например: P. Wójcikowska-Wantuch, *Dyskurs postkolonialny w powieści „Dzieci Wolgi” Guzel Jachiny*, «Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze» 2023, № 33; M. Kube, *Syberyjska Arka Noego*, «Rzeczpospolita» 2017, № 200; B. Witowicz, *Przebudzenia*, «Nowe Książki» 2017, № 12, B. Witowicz, *Między faktem a prawdą*, «Nowe Książki» 2024, № 1; M. Sidor, *Z badań nad etyką w literaturze masowej: o implikacjach etycznych kategorii obcości w powieściach Guzel Jachiny*, «Slavia Orientalis» 2020, № 4; K. Duda, *Mikrohistoria i tożsamość lokalna wobec dyskursu wielkiej historii (Guzel Jachina — Dzieci Wolgi)*, «Politeja» 2025, № 5.

формация героини, обусловленная совокупностью пережитых трагедий и полученных травм различной природы: социальной, бытовой, этнической и национальной.

В анализируемом произведении на первый план выходит национальная травма, обусловленная опытом советского террора. Его специфика заключалась не только в исключительной жестокости, но и в непредсказуемости: в условиях тоталитарной системы границы между палачом и жертвой были размыты, а статус субъекта мог мгновенно измениться на противоположный. Миллионы людей прошли через коллективизацию, голод, депортации и политические репрессии. Исследования показывают, что у лиц, столкнувшихся с описываемыми явлениями непосредственно или опосредованно, наблюдаются выраженные симптомы травматизации, такие, как фиксация на пережитом опыте, неспособность к его психологической переработке и интеграции в структуру личности. Память о терроре зачастую сохраняется в форме *посттравматического стрессового расстройства* (ПТСР), что определяет поведение человека и его взаимодействие с окружающим миром⁴. Травматические последствия системы, включая опыт депортаций и политических репрессий на протяжении десятилетий, остаются в фокусе внимания междисциплинарных исследований⁵.

Традиционно в научном дискурсе доминировал андроцентричный подход, при котором травматическими признавались прежде всего события, затрагивающие преимущественно мужчин (войны, политический террор). В то же время специфический женский опыт, включающий домашнее или сексуальное насилие, нередко оставался на периферии исследовательского внимания, несмотря на его повсеместность и глубокое деструктивное влияние на личность⁶. Лаура С. Браун в статье *Not*

⁴ P. Jones, *Memories of Terror or Terrorizing Memories? Terror, Trauma and Survival in Soviet Culture of the Thaw*, «The Slavonic and East European Review» 2008, № 2, с. 347.

⁵ Примеры статей по этой теме: В.И. Екимова, Е.П. Лучникова, *Комплексная психологическая травма как следствие экстремального стресса*, «Современная зарубежная психология» 2020, № 1. или M. Rubins, *The Unbearable Lightness of Being a Diasporian: Modes of Writing and Reading Narratives of Displacement* // M. Rubins (ред.), *Redefining Russian Literary Diaspora, 1920–2020*, UCL Press, London 2021.

⁶ Существует много свидетельств женщин периода сталинского террора, в том числе об их участии в войне или пребывании в ссылке. Это свидетельства,

Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma подчеркивает, что значительная часть женской травматизации происходит в приватной сфере — «за закрытыми дверями», где источниками насилия выступают партнеры или члены семьи. Браун также акцентирует внимание на социальной стигматизации: в отличие от жертв катастроф, женщины, пережившие насилие в частной сфере, часто сталкиваются с обвинением жертвы (виктимблеймингом), даже если клиническая картина их ПТСР идентична травмам, полученным в ходе масштабных бедствий⁷.

В классическом дискурсе *trauma studies* нередко игнорируется опыт представителей этнических меньшинств и населения незападных стран. Трагедии, переживаемые данными группами, зачастую не получают статуса значимых исторических событий в рамках доминирующей теоретической парадигмы. На эту проблему указывают исследователи XXI века, чья рефлексия активизировалась после событий 11 сентября 2001 года. Так, Юлия Анамария Сима в статье *Reenacting Trauma in the Wake of 9/11* подчеркивает выраженную евроцентричность теории травмы, отмечая, что фокус внимания ведущих теоретиков по-прежнему смещен в сторону западного мира. По этой причине в дискурсе о травме пренебрегаются культурные различия. Такой подход вызывает сомнения, поскольку люди переживают травмы по-разному, и на это сильно влияет культура, в которой они воспитаны. Оказывается, что определение травмы, согласно Кэти Карут («a wound inflicted upon the mind that breaks the victim's experience of time, self and the world»), данное в *Unclaimed Experience*, не отражает сложности этого явления, поскольку симптомы и последствия травмы могут выглядеть совершенно по-разному у разных людей, даже если она была получена в одних и тех же ситуациях⁸. Другой исследователь, Стеф Крапс, в книге *Postcolonial Witnessing: Trauma out of Bounds*, приводя в пример Кэти Карут, обращает внимание на тот факт,

например, Анны Ахматовой, Надежды Мандельштам, Ольги Берггольц, Светланы Алексиевич и Евгении Гинзбург.

⁷ L. S. Brown, *Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma* // С. Caruth (ред.), *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University Press, London 1995, с. 100—101.

⁸ I. A. Sima, *Reenacting Trauma in the Wake of 9/11*, «[Inter]sections» 2015, № 18, с. 60.

что даже когда исследователи *trauma studies* пытаются обсуждать проблемы людей из других уголков мира, они рассматривают это явление сквозь призму западной культуры и поэтому не могут в полной мере понять и оценить их опыт⁹.

В анализируемом произведении представлен сложный синтез травматического опыта: главная героиня не только принадлежит к титульной нации, но и воплощает в себе пересечение двух фундаментальных типов травмы — частной (домашнее и сексуальное насилие) и коллективной (раскулачивание и ссылка). Автор уделяет обеим линиям равное внимание, демонстрируя, как их синергия определяет внутреннюю трансформацию Зулейхи. Таким образом, писательница актуализирует в литературном пространстве голоса тех групп, чей опыт традиционно оставался на периферии исторического и художественного нарратива.

В экспозиции романа автор представляет Зулейху как личность, чья воля полностью подавлена. Находясь в условиях деспотичного семейного уклада, героиня занимает положение бесправной служанки при муже и свекрови. Страх перед ними блокирует любую возможность сопротивления переживаемому насилию. Раннее замужество — в возрасте пятнадцати лет — привело к тому, что многолетний опыт унижений стал для Зулейхи единственной доступной формой социальной реальности. В рамках теории травмы это можно интерпретировать как нормализацию насилия: героиня адаптируется к жестокости Муртазы, воспринимая ее как естественный порядок вещей. Данная психологическая установка наглядно проявляется в следующем фрагменте:

И начинает бить. Метлой по спине — это не больно. Почти как веником. Зулейха лежит смирно, как и велел муж, только вздрагивает и царапает ногтями лэукэ при каждом ударе, — поэтому бьет он недолго¹⁰.

Такое поведение очень правдоподобно. По исследованиям фонда Института государственного права, у жертв домашнего насилия может появиться так называемая выученная беспомощность,

⁹ S. Craps, *Postcolonial Witnessing: Trauma out of Bounds*, Palgrave Macmillan, New York 2013, с. 14–15.

¹⁰ Г. Яхина, *Зулейха открывает глаза*, АСТ, Москва 2017, с. 39, в дальнейшем цитирую по этому изданию, указывая страницу в скобках.

которая делает людей неспособными каким-либо образом изменить свою ситуацию¹¹. Следует отметить, что существуют научные наблюдения, подтверждающие тот факт, что у женщин, подвергшихся насилию, выкидыши происходят чаще¹². Трагический опыт Зулейхи, похоронившей четырех дочерей вскоре после их рождения, служит художественным подтверждением деструктивности ее семейной среды.

Интересно, что выученная беспомощность проявляется в поведении Зулейхи не только в случае домашнего насилия. Ее можно наблюдать во время пути в Сибирь, когда группа заключенных пытается сбежать из эшелона, рискуя жизнью, чтобы не ехать в ссылку. Один из заключенных уговаривает Зулейху бежать, но она отказывается. В тот момент женщина еще не была в состоянии бороться за свою безопасность.

Ссылка в Сибирь не вполне освободила Зулейху от ее бывших мучителей. И муж, и свекровь все еще присутствовали в ее мыслях, хотя женщина пыталась отстраняться от этих наваждений. Впрочем, не только в мыслях — она даже начала испытывать видения, в которых свекровь издевалась над ней. Женщина была забыта Зулейхой уже в первой части книги. То, что Упыриха осталась одна в деревне, в которой жила с Муртазой и Зулейхой, не означает, что ее роль в романе заканчивается, так как ее призрак еще несколько раз будет преследовать Зулейху. Не исключено, что главная героиня чувствовала себя отчасти виноватой за то, что оставила свекровь одну. Эти наваждения часто связаны с сыном Зулейхи. Хотя женщины ненавидели друг друга, их отношение к материнству отчасти оставалось похожим. Обе смогли сделать все для своих любимых сыновей: Зулейха всю зиму в ссылке в Сибири резала себе руки, чтобы прокормить сына собственной кровью, а Упыриха ради выживания Муртазы допустила гибель других своих детей. Яхина изображает ее как очень жестокую женщину. Влияние Упырихи на поведение Зулейхи просматривается, например в ситуации, которая происходит в первые месяцы ссылки. Голодают поселенцы, голодает и Юзуф, а Зулейха не в состоянии его прокормить. Тогда перед

¹¹ K. Groszkowska, *Konsekwencje przemocy domowej wobec kobiet*, c. 7, <https://efektywne-prawo.org.pl/konsekwencje-przemocy-domowej-wobec-kobiet-mgr-kamila-groszkowska/> (22.11.2024).

¹² K. Chotkowska, *Doświadczanie przemocy w dzieciństwie — skutki w życiu dorosłym*, «Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka» 2022, № 1, c. 63.

ней является призрак Упырихи, который говорит, что ее сын никогда так не плакал. Женщина сразу же решает действовать, сначала пытается накормить сына водой с солью, а когда это не удается, она кормит его собственной кровью. Это является своеобразной формой выражения бунта против свекрови: Зулейха стремится показать, что ее свекровь ошибается. Необходимо также напомнить о том, что Упыриха предсказывала, что род Зулейхи не выживет, потому что она для этого слишком слаба. До определенного момента героиня и сама разделяла мнение свекрови, подкрепленное смертью четырех дочерей. Безусловно, доминирующим мотивом борьбы за жизнь сына остается материнская любовь, однако потребность разрушить сценарий неудачи, навязанный свекровью, становится для Зулейхи дополнительным и мощным стимулом к действию.

Кэти Карут во введении к книге *Trauma: Explorations in Memory* отмечает, что повторяющиеся образы или мысли о травме — это не просто воспоминания. Несмотря на то, что они часто очень точны, они полностью не контролируемы¹³. Кроме того, по словам исследовательницы, ПТСР вызывается катастрофическим событием или событиями¹⁴. Это происходит с Зулейхой. Свекровь появляется в очень трудный для героини момент — страдания, которые она испытывала, вызывают неконтролируемые и нежелательные видения. Это не единственный такой случай — раньше, вскоре после ареста, во время путешествия в Казань, Зулейха видит сон, в котором Упыриха властно призывает ее к себе.

Путешествие в Сибирь ухудшило психическое состояние Зулейхи. Голод, вездесущая угроза смерти и страх начали вызывать у нее мысли о самоубийстве. На протяжении всего пути Зулейха носит с собой отравленный кусок сахара, который ей дал муж перед смертью. Все пережитое истощило ее волю к борьбе, и единственным утешением в тот момент для нее были этот кусок сахара и осознание того, что когда страдания станут невыносимыми, она сможет просто прекратить их.

Суицидальные мысли — распространенное последствие травмы и ПТСР. В статье *Post-Traumatic Stress Disorder and Suicidal Behavior: A Narrative Review* Марии Панагиоти и Патрисии Гудинг читаем, что в исследовании суицидального поведения по-

¹³ C. Caruth, *Introduction* // C. Caruth (ред.), *Trauma Explorations...*, с. 151.

¹⁴ К. Карут, *Травма, время и история* // С. Ушакин, Е. Трубина (ред.), *Травма: пункты*, Новое литературное обозрение, Москва 2009, с. 561.

сле пережитой тяжелой травмы 57% участников с ПТСР вынашивали суицидальные мысли, в то время как среди лиц с иными психическими расстройствами их испытывали 29%¹⁵.

Другой значимый механизм трансформации героини связан с ее религиозным сознанием. В начале романа, до ссылки, главная героиня была очень верующей. Это видно хотя бы по тому, как часто женщина обращается к Аллаху. Вера была самой надежной ее опорой и защитой. Всевышний был единственным спасением, на которое она могла рассчитывать. Постепенно его образ в сознании героини блекнет, уступая место необходимости полагаться на собственные силы.

Молиться стала реже и быстрее, словно между делом. Страшно признать, но в голове поселилась грешная, чудовищная по сути мысль: вдруг Всевышний так занят другими делами, что забыл про них — про три десятка голодных, оборванных людей в глуши сибирских урманов? [...] Это дарило странную, безумную надежду: возможно, Аллах, отнявший у нее четверых детей и, по видимости, намеревавшийся отнять пятого, не заметит их? [...] Совсем не молиться она не могла (страшно!), но старалась проговаривать молитвы тихо [...] не привлекать высочайшего внимания (с. 285).

При этом, хотя она в какой-то мере осознавала, что поступает неправильно, и испытывала угрызения совести, но ничего не могла сделать с такой внутренней переменой. Следует также отметить, что и в этом случае на трансформацию ее сознания повлиял сын: Зулейха просто перенесла свою любовь к Богу на сына. У нее появилась реакция, которую описал Генри Кристал в статье *Trauma and Aging: a Thirty-Year Follow-Up*. Исследователь описывает протекание травмы у детей и взрослых и ее влияние на веру. По его словам, многие выжившие страдают от мучительного внутреннего конфликта, когда человек продолжает испытывать потребность в утешении, которое дает религия, но более не находит в ней опоры из-за радикального несоответствия его представлений о Боге и окружающей действительности¹⁶.

Кристал также отмечает еще одну особенность у переживших травму — потребность в рутине. По его мнению, люди в условиях отсутствия свободы (например, в тюрьме или концентраци-

¹⁵ M. Panagioti, P. Gooding, *Post-Traumatic Stress Disorder and Suicidal Behavior: A Narrative Review*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272735809000658> (28.12.2025).

¹⁶ H. Krystal, *Trauma and Aging: A Thirty-Year Follow-Up* // C. Caruth (ред.), *Trauma Explorations...*, с. 81.

онном лагере) осваивают определенные автоматические клише поведения, которые необходимы им для выживания.

On the other hand, it is possible for this process to stay at the point where a degree of “psychic closing off” has been accomplished, which permits a certain automatonlike behavior, which is necessary for survival in situations of subjugation, such as prison and concentration camps¹⁷.

В романе Яхиной это не выражается явно, хотя можно заметить аналогичную тенденцию в поведении Зулейхи. Будничная рутина героини на первый взгляд кажется малозаметной. Однако в финале романа становится очевидным, что именно эта повторяемость действий служила для Зулейхи критически важным стабилизирующим фактором. Юзуф комментирует это так:

С уходом из охотничьей артели она как-то быстро и безвозвратно устала, сломилась, постарела; после отъезда доктора совсем потерялась, стала как дитя; смотрела на него испуганно, огромными глазами (с. 488).

Охота и помощь в лазарете были ее основными и даже единственными занятиями. Когда она больше не могла их выполнять, она потеряла важный источник опоры, что заметно отразилось на ней.

Описываемая потеря веры выполняет еще одну важную функцию — она показывает медленный отрыв женщины от ее корней. Аллах был последней нитью, связывающей ее с прошлым в Татарстане. Юзуф уже был частью новой, другой, жизни. Зулейха рассказывала ему татарские легенды, но старалась не вспоминать о своем прошлом, о Муртазе, Упырихе, не говорила с сыном на родном языке. В статье *Agricultural Collectivization and Trauma* исследовательница Яна Янчева отмечает, что посредством массовых депортаций и голода правительство стремилось нарушить нормы и мораль сельского населения, а также искоренить его культуру¹⁸. Это происходит и в случае Зулейхи.

Однако, окончательным отрывом от прошлого было начало отношений с Игнатовым, который является полной противоположностью Муртазы. Несмотря на то, что Игнатов убил ее мужа

¹⁷ Там же, с. 81.

¹⁸ Y. Yancheva, *Agricultural Collectivization and Trauma*, «Ethnologia Balkanica» 2022, № 23, с. 157.

и имел над ней власть, он не просто хорошо относился к ней, но и даже дважды спасал ей жизнь. Разница видна также в том, как начинались отношения с Муртазой и с Игнатовым. Брак с Муртазой был устроен, а роман с комендантом лагеря становится результатом ее осознанного выбора. Вступая в отношения с комендантом лагеря, она как бы дистанцируется от советов и нравучений матери и свекрови. Вероятно, впервые в своей жизни она осмелилась поставить свои эмоциональные потребности на первое место. Безусловно, сын постоянно был для нее важен и она чувствовала себя немного виноватой, что не уделяла ему столько времени, сколько раньше, но он уже не был ее единственным утешением. На это решение сильно повлияло и изменение отношения к Богу. Благодаря этому Зулейха перестала беспокоиться о том, не являются ли ее действия греховными или как на это посмотрят окружающие. Героине наконец удалось избавиться от упомянутой ранее «выученной беспомощности». Рождение сына и долгие годы, проведенные в Сибири, закалили ее характер, благодаря чему она научилась защищать себя. Симптоматической по отношению к внутренней трансформации Зулейхи является сцена, в которой она противопоставляет матери мужа. Женщина изливает весь гнев и сожаление, которые она испытывает как к свекрови, так и к Муртазе, и прогоняет Упыриху. Это первый раз, когда мы видим ее в таких сильных эмоциях, которые она не боится выразить.

— Уходи, говорит Зулейха зло и внятно. — Убирайся! — Прочь отсюда! — Зулейха уже кричит, чувствуя, как тело наливается звонкой и упругой злостью, как теплеют корни волос и бьется, толкается с ребра сердце.

— Не смей являться мне больше! Это моя жизнь, и ты мне больше не указ! Прочь! (с. 447)

Стоит отметить, что не только ее поведение перестало быть пассивным: нечто подобное произошло и с ее социальным статусом. Когда Зулейха жила с мужем, она была только служанкой, домохозяйкой, а в Сибири она стала отменным охотником, что повысило ее ценность в кругу ссыльных.

С Упырихой мы встретимся еще один раз. Это произойдет после того, как Зулейха узнает, что Юзуф хочет сбежать из Семрука. Убитая горем от этой новости, женщина убегает в лес и там снова встречает свекровь. Однако эта встреча имеет совершенно иной характер. Зулейха, хотя она постоянно злится на Упыри-

ху, начинает не только плакать и обнимать ее и, но и называет мамой. В конце концов, любовь, которую обе испытывали к своим сыновьям, объединила их. Зулейха, зная, что она скоро расстанется с сыном, и, возможно, больше никогда его не увидит, обращается за помощью к единственному образцу материнства, который знала. И свекровь не только не отвергает невестку, но утешает ее. Спустя некоторое время героиня романа пытается посмотреть в глаза своей мучительнице, но оказывается, что свекрови там нет и никогда не было, а Зулейха все это время плакала, прижавшись к лиственнице. Именно это дерево оказалось в этой части повествования не случайно. У коренных народов Сибири лиственница неразрывно связана с концептом материнства и деторождения, из уст в уста передаются легенды о чудесном зачатии женщин от духа дерева. Кроме того, лиственница выполняла важную ритуальную функцию во время родов: ее ветви закрепляли у входа в жилище роженицы для обеспечения сакральной защиты матери и ребенка¹⁹. Это видение также меняет сознание Зулейхи: женщина возвращается в деревню и сама просит Игнатова, чтобы он отпустил ее сына. Героиня растет на протяжении всего романа, а в этот момент в ней произошло последнее изменение: она приняла тот факт, что не может насильно держать сына рядом с собой и должна отпустить его.

Поведение Зулейхи можно отнести к антимиметической и миметической теориям травмы, о которых пишет Сюзана Рэдстоун в статье *Trauma Theory: Context, Politics, Ethics*. Исследовательница утверждает, что травматический опыт провоцирует глубокую психическую диссоциацию: «отделение» субъекта от собственного «Я», чем объясняется предельная пассивность и покорность героини в деструктивной семейной среде²⁰. В начале повествования Зулейха фактически не могла распоряжаться собственной жизнью, но по мере развития сюжета эта ситуация меняется: женщина обретает контроль над ситуацией, в которой находится, у нее вырабатывается способность отвечать за свои поступки и решения, из «служанки» она превращается в полноправного и уважаемого члена общины. Что касается второго

¹⁹ Е. В. Нам: *К вопросу о полисемантической образа дерева в системе мировоззрения сибирского шаманизма*, «Вестник Томского государственного университета» 2016, № 402, с. 88—89.

²⁰ S. Radstone, *Trauma Theory: Context, Politics, Ethics*, «Paragraph» 2007, № 1, с. 11.

пункта миметической теории — подражания своему агрессору и отождествления себя с ним, то на первый взгляд может казаться, что у Зулейхи нет таких симптомов. В некоторых ситуациях можно даже заметить, что она вела себя даже наоборот. Примером тому может служить эпизод, в котором Упыриха явилась Зулейхе в землянке. Свекровь рассказывала, что решила пожертвовать своими детьми во имя спасения Муртазы. Зулейха же, напротив, решила, пожертвовать собой: она сознательно порезала себе палец и накормила сына собственной кровью. Однако именно материнство и полная преданность сыну сделали ее похожей на ненавистную свекровь. Обе женщины смогли пожертвовать многим во имя спасения любимого ребенка, хотя, как нетрудно заметить, проявляется это по-разному.

Согласно антимиметической теории, травматические воспоминания занимают особую область мозга, которая препятствует их восстановлению. Травма — это запись перерастающего возможность освоения личностью события, которое отделено от памяти²¹. Эта гипотеза также находит подтверждение в анализируемом романе. На самом деле нам не известны подробности жизни Зулейхи с мужем и свекровью. Достаточно точно описаны только несколько дней до ареста главной героини. Позже мы не узнаем ничего нового о ее прошлой жизни. Зулейха не возвращается в прошлое. По-видимому, эти воспоминания были для нее настолько болезненными, что ее сознание постоянно вытесняло их.

Рассматривая роман *Зулейха открывает глаза* сквозь призму *trauma studies*, считаем необходимым сослаться еще одного исследователя травмы — Доминика Лакапру, который описывает три основных способа борьбы с травмой: отрицание, разыгрывание и переутомление. Отрицание может проявляться по-разному, от полного отрицания до различных форм избегания; разыгрывание включает компульсивное воспроизведение травмирующего события; переутомление — это этап, на котором жертва может различать настоящее и прошлое, причем игра является обязательным условием переутомления²². В случае с Зулейхой мы получаем возможность наблюдать все эти способы борьбы с травмой.

Первый отказ мы видим в начале романа, в основном в отношении сексуального насилия со стороны ее мужа: «Во вре-

²¹ Там же, с. 11.

²² I. A. Sima, *Reenacting trauma...*, с. 62.

мя исполнения супружеского долга Зулейха обычно мысленно сравнивает себя с маслобойкой» (с. 41). В эти моменты героиня находится в состоянии психологического отсутствия, стремясь вытеснить травматическое воздействие. Аналогичный механизм блокировки срабатывает и позднее, когда психика героини вытесняет обстоятельства ареста и этапирования в Казань:

Мысли в голове до сих пор — тяжелые, неповоротливые, как хлебное тесто. Глаза — видят, но будто сквозь завесу. Уши — слышат, но как издалека. Тело — движется, дышит, но словно не свое (с. 125).

Следующий способ борьбы с травмой — разыгрывание — мы также можем найти в поведении Зулейхи. В ее случае это ассоциируется с образом Упырихи, которая предстает перед Зулейхой в виде призрака. В этих галлюцинациях свекровь насмехается и издевается над невесткой, точно так же, как она это делала при жизни.

Финальный этап — переутомление — у Зулейхи тесно связан с разыгрыванием, что подтверждается теорией Лакапры. Переутомление происходит почти в самом конце романа — когда Упыриха является Зулейхе в последний раз. Как было уже замечено, эта встреча отличается от предыдущих: свекровь больше не издевается над невесткой и не унижает ее. Наоборот, она пытается утешить и обнять ее. Именно в этом эпизоде Зулейха поняла, что она действительно обнимает не свекровь, а лиственницу. Таким образом, главная героиня приняла, что Упыриха ушла в прошлое, а она сама, наконец-то, получила возможность жить в настоящем. До этого момента трудно было говорить о том, полностью ли Зулейха проработала свою травму, поскольку ее благополучие все время зависело в основном от ее сына и от описанного ранее рутинного поведения ее самой. Когда же Зулейха узнала, что сын планирует бежать из Семрука и покинуть ее, она была в отчаянии, а во время перепалки с Юзуфом даже угрожала убить себя. Только после последней встречи со свекровью она смогла смириться с уходом сына и попрощаться с прошлым, свидетельством чего служат слова автора романа: «А она почувствует, что заполнившая мир боль не ушла, но дала ей вдохнуть» (с. 504).

Роман *Зулейха открывает глаза* — это в основном история эволюции Зулейхи. На этот процесс, кроме свекрови, повлиял Иван Игнатов, который, в некотором смысле, является вто-

рым главным героем книги. Впервые мы видим Игнатова в переломный момент жизни Зулейхи, когда он убивает ее мужа. Кроме того, он — командир Красной армии, задачей которого является ссылка кулаков, в том числе и Зулейхи, в Сибирь. Уже в начале романа можно отметить, что Игнатов является идеалистом. Раскулачивание и репрессии сначала радовали его. Он искренне верил в революцию и в то, что он способствует переменам к лучшему. Судьбы людей, пострадавших от его действий, были ему безразличны. Однако ситуация изменилась. Первоначальная задача Игнатова заключалась лишь в конвоировании арестованных, однако обстоятельства вынудили его занять пост коменданта спецпоселения в Сибири. Несмотря на внутреннее сопротивление новой роли, он оказывается не в силах противостоять приказу. Длительное совместное пребывание с ссыльными неизбежно ведет к размыванию границ между «конвоиром» и «заключенными». Вопрос о мотивации его действий остается дискуссионным: диктуется ли его поведение исключительно чувством долга или же искренним сопереживанием подопечным. Психологический портрет героя осложняется механизмом вытеснения собственных чувств, однако ряд эпизодов подтверждает возникновение глубокой эмоциональной привязанности Игнатова к тем, за чью жизнь он несет ответственность.

Он вдруг понял, что начинает узнавать лица. Каждый раз, сидя в купе и погружая ложку в горячую рассыпчатую кашу, нестати вспоминал то худоще-го белоголового подростка-альбиноса с доверчивыми, совершенно розовыми глазами из третьего вагона, то толстую веснушчатую бабу с большой алой родинкой на щеке из шестого [...], то маленькую бледнолицую женщину с зелеными глазищами (с. 178).

Так он начинает заботиться и о Зулейхе. Мы можем убедиться в этом после того, как часть заключенных сбежала из эшелона. Игнатов пытается допросить тех, кто остался. Во время допроса он вступает в скрытый конфликт с начальником оперативного пункта, отказываясь передать ему героиню. Несмотря на раздражение, вызванное молчанием Зулейхи, он берет на себя роль ее защитника, ограждая от более радикальных методов допроса. Вскоре после этого события Игнатов узнает, что ему придется остаться в Сибири вместе с ссыльными. Его начальник, Кузнец, оставил ему самые необходимые инструменты и уехал, обещая,

что скоро придет помощь. Однако, он не сдержал своего слова, что спровоцировало у героя глубокий психологический кризис, граничащий с нервным срывом.

Случай с Игнатовым не был чем-то особенным или исключительным. Как пишет Александр Эткинд в исследовании *Кривое горе*, советский режим имел обыкновение избавляться от людей, которые больше не были ему нужны²³. Игнатов не смог выполнить возложенную на него задачу, поэтому сам стал жертвой системы, которой до недавнего времени добросовестно служил и в правоте которой не сомневался. Этот сюжет появляется в романе не случайно — это еще один способ показать, насколько бессмысленно жесток советский режим. Даже те, кто следовали действующим правилам, не были в безопасности. Игнатов по-прежнему оставался комендантом и начальником ссыльных, но в глазах заключенных его позиция пошатнулась. Он понимал это, хотя не хотел мириться с таким положением вещей.

В каком-то смысле в случае с Игнатовым прослеживается ситуация противоположная тому, что происходит с Зулейхой. Несмотря на то, что она была заключенной, ей удалось восстановить контроль над своей жизнью и занять достаточно высокое положение в иерархии ссыльных, в то время как Игнатов, хотя все еще и обладал властью над заключенными, понизил свой статус, утратил свободу и доверие начальства. Он не был заключенным, но и не мог вернуться домой. У обоих героев также проходят изменения в мировоззрении. Если Игнатов переживает кризис политической веры, то Зулейха проходит через утрату веры религиозной. При этом экстремальный опыт ссылки становится началом их освобождения от навязанных идеологических и догматических конструктов, сменяясь живым состраданием и необходимостью выжить.

Игнатов, как и Зулейха, борется с травматическими снами, у него заметны похожие симптомы ПТСР, хотя они вызваны другими факторами. Его преследуют видения, связанные с людьми, которых он убил в прошлом. Интересно, что первым из них был Муртаза — муж Зулейхи. Эти видения помогли ему выработать еще один способ, с помощью которого Игнатов пытался бороться с травмой, т.е. вытеснение: «Ни одного не жалко, успокаивал он себя. Встретил бы — и в другой раз убил бы

²³ А. Эткинд, *Кривое горе. Память о непогребенных*, авторизованный пер. с англ. В. Макарова, Новое литературное обозрение, Москва 2016, с. 34.

не дрогнув» (с. 364). В этой ситуации нетрудно понять, что герой не честен сам с собой. Подобные мысли не возникают без причины. Они появились только после того, как Игнатов начал сомневаться в правоте революции и системы, и, следовательно, ему пришлось столкнуться с осознанием того, что все эти смерти на самом деле могли быть неправильными, а люди, которых он убил, могли быть невиновными.

Отношения с Зулейхой были для Игнатова особенными. Размышляя о своем прошлом, герой признает, что многочисленные его романы с другими женщинами были лишены глубины: он не только не испытывал любви к ним, но и не понимал самой возможности применения этого понятия к женщине. Однако о Зулейхе он заботился до такой степени, что даже предложил ей жить с ним и каждый день сопровождал ее в лазарет, пока женщина присматривала за больным сыном. Он признается, что полюбил ее. И хотя окончание этого короткого романа показано только глазами Зулейхи, нет сомнений, что мужчина тяжело пережил разрыв. Любовь к Зулейхе оставила глубокий след в его сознании. Спустя годы главная героиня по-прежнему остается для него центральной фигурой, что подтверждается финальным поступком героя: Игнатов выдает Юзуфу паспорт, официально признавая себя его отцом. Он символически порвал с революцией, с системой, которая еще недавно так много значила для него и на которой он основывал свою мораль. Роман Зулейхи и Игнатова стал для героев символическим разрывом с прошлым, освобождением, хотя не обязательно исцелил их от полученных травм. К сожалению, в случае с бывшим комендантом лагеря мы не видим момента, в котором он в итоге преодолевает свою боль или хотя бы учится жить с ней, как это делает Зулейха. Такое окончание сюжетной линии Игнатова можно рассматривать символически: герой романа представлял режим, совершил от его имени множество преступлений и испытал тяжелую травму, с которой не мог справиться, как и сейчас Россия не в состоянии успешно смириться и работать со своим неудобным прошлым²⁴.

Подводя итоги проделанной работы, необходимо отметить, что в романе Яхиной *Зулейха открывает глаза* представлена

²⁴ Там же. Больше см.: Н. Эппле, *Неудобное прошлое: память о государственных преступлениях в России и других странах*, Новое литературное обозрение, Москва 2020.

широкая панорама персонажей, демонстрирующих различные аспекты травматического опыта. Как было показано, не только Зулейха, но и Игнатов, а также другие ссыльные, и даже Упыриха, могут выступать объектами анализа с применением инструментария *trauma studies*. Успешное применение данной теории к исследуемому художественному материалу подтверждает ее относительную универсальность. В то же время проделанная работа выявила специфику переживания травмы в контексте советских репрессий, а также уникальный опыт женщин и представителей нетитульных наций, что позволяет дополнить и расширить каноны западных моделей теории травмы.

REFERENCES

- Brown, Laura. "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma." *Trauma: Explorations in Memory*. Caruth, Cathy (ed.). London: The Johns Hopkins University Press, 1995: 100–112.
- Caruth, Cathy. "Introduction." *Trauma: Explorations in Memory*. Caruth, Cathy (ed.). London: The Johns Hopkins University Press, 1995: 151–157.
- Chotkowska, Katarzyna. "Doświadczenie przemocy w dzieciństwie — skutki w życiu dorosłym." *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 2022, no. 1: 57–76.
- Craps, Stef. *Postcolonial Witnessing: Trauma out of Bounds*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Duda, Katarzyna. "Mikrohistoria i tożsamość lokalna wobec dyskursu wielkiej historii (Guzel Jachina — Dzieci Wołgi)." *Politeja*, 2025, no. 5: 343–354.
- Groszkowska, Kamila. "Konsekwencje przemocy domowej wobec kobiet," <<https://efektywne-prawo.org.pl/konsekwencje-przemocy-domowej-wobec-kobiet-mgr-kamila-groszkowska/>>.
- Jones, Polly. "Memories of Terror or Terrorizing Memories? Terror, Trauma and Survival in Soviet Culture of the Thaw." *The Slavonic and East European Review*, 2008, no. 2: 347.
- Kisiel, Anna. "Uraz — bliskość — nie-pamięć. Psychoanalityczny dyskurs traumy od Freuda do Ettinger." *Narracje o Zagładzie*, 2016, no. 2: 116–120.
- Krystal, Henry. "Trauma and Aging: A Thirty-Year Follow-Up." *Trauma: Explorations in Memory*. Caruth, Cathy (ed.). London: The Johns Hopkins University Press, 1995: 76–99.
- Kube, Marcin. "Syberyjska Arka Noego" *Rzeczpospolita*, 2017, no. 200.
- Panagioti, Maria, Gooding, Patricia. "Post-Traumatic Stress Disorder and Suicidal Behavior: A Narrative Review." <<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272735809000658>>.
- Radstone, Susannah. "Trauma Theory: Context, Politics, Ethics." *Paragraph*, 2007, no. 1: 9–29.
- Sidor, Monika. "Z badań nad etyką w literaturze masowej: o implikacjach etycznych kategorii obcości w powieściach Guzel Jachiny." *Slavia Orientalis*, 2020, no. 4: 813–832.

ТРАВМА В ДАЛЕКОЙ СИБИРИ...

- Sima, Iulia Anamaria. "Reenacting Trauma in the Wake of 9/11." *[Inter]sections*, 2015, no. 18: 57–78.
- Snyder, Timothy. *Czarna Ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*. Trans. Pietrzyk, Bartłomiej. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2015.
- Waligórska-Olejniczak, Beata. "O mitach i obrazach kobiecości w prozie Swietłany Aleksijewicz." *Porównania*, 2017, no. 1: 97–105.
- Witowicz, Bożena. "Między faktem a prawdą." *Nowe Książki*, 2024, no. 1.
- Witowicz, Bożena. "Przebudzenia." *Nowe Książki*, 2017, no. 12.
- Wójcikowska-Wantuch, Paulina. "Dyskurs postkolonialny w powieści 'Dzieci Wołgi' Guzel Jachiny." *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 2023, no. 33.
- Yancheva, Yana. "Agricultural Collectivization and Trauma." *Ethnologia Balkanica*, 2022, no. 23: 157.
- Екимова, Валентина, Лучникова, Елена. "Комплексная психологическая травма как следствие экстремального стресса." *Современная зарубежная психология*, 2020, no. 1: 50–61.
- Гузель, Яхина. *Зулейха открывает глаза*. Москва: АСТ, 2017.
- Карут, Кэти. "Травма, время и история." *Травма: пункты*. Ушакин, Сергей, Трубина, Елена (eds.). Москва: Новое литературное обозрение, 2009: 561.
- Нам, Елена. "К вопросу о полисемантической образа дерева в системе мировоззрения сибирского шаманизма." *Вестник Томского государственного университета*, 2016, no. 402: 88–98].
- Эппле, Николай. *Неудобное прошлое: память о государственных преступлениях в России и других странах*. Москва: Новое литературное обозрение, 2020.
- Эткинд, Александр. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2013.
- Эткинд, Александр. *Кривое горе*. Stanford: Stanford University Press, 2013.

GENNADIJ ZELDOWICZORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4437-2802>

Uniwersytet Warszawski

О ПРИРОДЕ ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ: ПЕРЕЧИТЫВАЯ РОМАНА О. ЯКОБСОНА

ON THE NATURE OF LYRICAL POETRY: RE-CONSIDERING THE THEORY OF ROMAN JAKOBSON

The paper is intended as a fresh look at Roman Jakobson's famous dictum "[t]he poetic function projects the principle of equivalence from the axis of selection into the axis of combination". Three important claims are made. First, despite what Jakobson explicitly assumed, the equivalence relation may be established between units belonging to different levels of linguistic structure. Second, in some cases, one of the relevant units may be highly implicit. Third, in some cases, the units in question may fail to be sequentially ordered. It is argued that disregard for these circumstances can lead to missing important generalizations that can provide a much wider perspective of what Jakobson really meant.

Keywords: Roman Jakobson, poetic function, parallelism, implicitness, sequential ordering, discourse relations, information structure.

Памяти Андрея Богуславского

1. ПРЕДИСЛОВИЕ

По мысли Романа О. Якобсона, поэзия вообще и лирическая в частности отличается от прочих жанров тем, что максимально полно осуществляет поэтическую функцию языка. В свою очередь, «[п]оэтическая функция проецирует принцип эквивалентности с оси селекции на ось комбинации»¹.

Важнейшим следствием этого обстоятельства оказывается обилие в лирической поэзии всевозможных параллелиз-

¹ Р. О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика* // Е. Я. Басин, М. Я. Поляков (ред.), *Структурализм: «за» и «против»*, Прогресс, Москва, 1975, с. 204; в цитате снят курсив. Под осью селекции Якобсон понимал то, что часто называют парадигматической осью, а под осью комбинации — то, что называют осью синтагматической. Эквивалентность, о которой он говорит, как правило, является лишь частичной эквивалентностью в каком-то отдельном или нескольких отдельных аспектах.

мов². Предельным, но отнюдь не редким типом параллелизма является полный повтор целого предложения, как, например, в финале знаменитого фростовского стихотворения «Остановившись снежным вечером возле леса» («Stopping by the woods on a snowy evening»). Очевидно, особого рода параллелизмом надо считать также контраст, как, допустим, в конструкции *лед и пламень*. Смысловой контраст подразумевается и в случае формального повтора, например между предпоследней и последней строками у Роберта Фроста; см. подробно ниже, п. 4.

Хотя выдвинутый Якобсоном постулат обладает колоссальной объяснительной силой, кажется, что природу лирической поэзии мы поймем еще лучше, если уточним его в трех отношениях.

Во-первых, у Якобсона речь идет главным образом о параллелизме единиц того же самого уровня, устанавливающим соответствии между фонемой и фонемой, различительным признаком фонемы и различительным признаком другой фонемы, слогом и слогом, фонетическим словом и фонетическим словом, метрической единицей и метрической единицей, между граммемами, между лексическими значениями слов (иногда между значением слова и фразеологизма либо иной коллокацией), между синтаксическими конструкциями и т.п. В то же время в отношении подобной взаимопроективности способны вступать и единицы принципиально разноприродные, обладающие далеко не сходным когнитивным и дискурсивным рангом.

Во-вторых, в разборах, предложенных Якобсоном и его последователями, принимается, что соответствующие параллелизмы либо вполне эксплицитны (ср. фонетический параллелизм в рифме, параллелизм эквиритмических строк, параллелизм полностью идентичных строк, параллелизм синтаксических структур), либо достаточно легко могут быть обнаружены с помощью очевидных и стандартизированных процедур — таких, как, например, установление общих дифференциальных признаков при неполном тождестве между фонемами, осуществленное по определенным правилам истолкование соответствующих лексем в случае параллелизма лексического или истолкование

² Р. О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика...*; Он же, *Грамматический параллелизм и его русские аспекты* // Е. Я. Басин, М. Я. Поляков (ред.), *Структурализм: «за» и «против»...*, с. 99–132; L. Waugh, *The Poetic Function in the Theory of Roman Jakobson*, «Poetics Today» 1980, т. 2, № 1а, с. 57–82.

соответствующих конструкций, если речь идет о синтаксическом параллелизме.

Вообще, судя по всему, для Якобсона почти любые содержательные, смысловые параллелизмы были также параллелизмами формальными. Когда он пишет: «В поэзии существует тенденция к приравниванию компонентов не только фонологических последовательностей, но точно так же и любых последовательностей семантических единиц»³, — определенно предполагается, что сходствующие смысловые элементы получают каждый свое отдельное прямое выражение.

Однако на самом деле в лирической поэзии играют системную роль также параллелизмы, которые даже не приближаются к эксплицитности, но остаются глубоко потаенными, а попытка их эксплицировать либо полностью безнадежна, либо грозит разрушением текста как художественного явления.

В-третьих, если знаменательное сходство обнаруживают единицы разного уровня, разной когнитивной природы, то вследствие этого перестает быть обязательным их соположение на синтагматической оси: одна из них способна оказаться лишь имплицитным аспектом другой или же занимать относительно другой еще труднее определяемое место, — и в этом случае нельзя говорить ни об их разверстанности по оси комбинации, ни, конечно, об их принадлежности к ряду однотипных языковых средств, из которых наша речь производит селекцию.

Изложенные соображения едва ли вполне оригинальны. Как отмечает ученица Якобсона Линда Во, «Подобие оказывается приемом, конструирующим не только последовательность, но также отношение внутри знака...» («Similarity proves to be not only the constructive device of the sequence but also of the internal relation within the sign...»; перевод наш — Г.З.)⁴. Очевидно, вовлекаться в такое «внутризнаковое» отношение способны и элементы, относящиеся к разным категориальным уровням, и элементы, по крайней мере один из которых глубоко имплицитен, а вдобавок ко всему здесь нельзя говорить об их синтагматической рядоположенности.

³ Р. О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика...*, с. 220.

⁴ L. Waugh, *The Poetic Function...*, с. 71. Ср. также неоднократные выступления Р. О. Якобсона против сосюровского постулата о линейности означающего, например, Р. О. Якобсон, *В поисках сущности языка* // Ю. С. Степанов (ред.), *Семиотика*, Радуга, Москва 1983, с. 102–117.

Вместе с тем, признав, что поэзия способна строить «разноразличные», трудноэксплицируемые и «несинтагматические» параллелизмы, нельзя не задаться еще двумя принципиальными вопросами: во-первых, насколько такое явление системно, существуют ли продуктивные стратегии, его создающие, а если стратегий найдется несколько, то удастся ли между ними все-таки заметить единство; во-вторых, служат ли соответствующие параллелизмы конкретным целям, то есть целям, более определенным, нежели придание поэтическому языку его общей и оттого тривиальной эгоцентрической, «на-себя-самое» ориентации.

Линда Во ответа на эти вопросы не дает, и такой ответ, по крайней мере частичный, предлагается ниже. В пп. 2–4 будет показано, что в лирической поэзии параллелизмы описанного типа могут строиться тремя способами, из которых два востребуются ею достаточно часто, а один не только част, но для лирического жанра конститутивен, являясь просто условием его состоятельности. В п. 5 мы постараемся объяснить глубинное единство, связывающее три этих способа, и увидеть их все как манифестацию той же самой неочевидной тенденции, которая направляет созидание лирического и даже многих нелирических текстов.

2. КАК ПРЯМОЙ СМЫСЛ ЛИРИЧЕСКОГО ТЕКСТА МОЖЕТ ОТОБРАЖАТЬСЯ НА СТРУКТУРУ ЕГО ДИСКУРСИВНЫХ СВЯЗЕЙ

Как хорошо известно, во всяком тексте, если он содержит хотя бы два предложения, между последними устанавливаются смысловые связи, получившие название дискурсивных⁵. Это связь детализационная (*elaboration*; два предложения нечто сообщают об одной и той же ситуации), связь причинно-следственная, связь нарративная (предложения говорят о следующих одно за другим и хотя бы в какой-то степени содержательно взаимоотношенных событиях), связь по типу параллелизма, связь по контрасту и т.д.

⁵ N. Asher, A. Lascarides, *Logics of Conversation*, Cambridge University Press, Cambridge 2003; E. Jasinskaja, *Pragmatics and Prosody of Implicit Discourse Relations*, Dissertation, Tübingen 2009.

В лирической поэзии дискурсивные связи обретают еще и особую дополнительную функцию. В их устройстве может (квази)иконически отражаться главный, эксплицитный либо близкий к эксплицитному смысл сказанного⁶.

Поскольку было бы неудобным обойтись без хотя бы одной иллюстрации, в качестве таковой воспроизведем в его главной части наш анализ мандельштамовского *Ламарка*⁷.

1.
 Был старик, застенчивый, как мальчик,
 Неуклюжий, робкий патриарх...
 Кто за честь природы фехтовальщик?
 Ну конечно, пламенный Ламарк.
2.
 Если все живое лишь помарка
 За короткий выморочный день,
 На подвижной лестнице Ламарка
 Я займу последнюю ступень.
3.
 К кольцецам спущусь и к усоногим,
 Прошуршав средь ящериц и змей,
 По упругим сходням, по излогам
 Сокращусь, исчезну, как Протей.
4.
 Роговую мантию надену,
 От горячей крови откажусь,
 Обрасту присосками и в пену
 Океана завитком вопьюсь.
5.
 Мы прошли разряды насекомых
 С наливными рюмочками глаз.
 Он сказал: природа вся в разломах,
 Зренья нет — ты зришь в последний раз.
6.
 Он сказал: довольно полнозвучья,
 Ты напрасно Моцарта любил,
 Наступает глухота паучья,
 Здесь провал сильнее наших сил.
7.
 И от нас природа отступила
 Так, как будто мы ей не нужны,
 И продольный мозг она вложила,
 Словно шпагу, в темные ножны.

⁶ Шестнадцать примеров этого явления подробно рассмотрены в: Г.М. Зельдович, *О дискурсивных отношениях в лирической поэзии*, «Wiener Slavistischer Almanach» 2016, № 86.

⁷ Там же, с. 92–99.

8.

И подъемный мост она забыла,
Опоздала опустить для тех,
У кого зеленая могила,
Красное дыханье, гибкий смех...⁸

Тематически стихотворение делится на две равные части: четыре строфы, где речь преимущественно об авторе и его стремлениях, и четыре строфы, посвященные людям вообще и «природе», — и в каждой части вторая половина, то есть третья и четвертая строфы (возможно, не полностью, но в основном; см. ниже), — *нарративна*. Такая стройная композиция показывает, и насколько важна для автора присутствующая тут «балладность», нарративность⁹, и насколько значительно, по крайней мере в принципе, противопоставление «балладных», повествовательных частей частям не нарративным, насколько, следовательно, важна, «выпукла» тут общая структура дискурсивных связей.

И при всем этом обнаруживающиеся здесь дискурсивные отношения, в полном (квази)иконическом соответствии с доминирующей в «Ламарке» идеей попятного движения, деградации, упадка, — подвергаются по крайней мере частичному разрушению, причем разрушению сразу в трех неодинаково очевидных планах.

Начнем с того, что лежит близко к поверхности.

В первой половине «Ламарка» нарративная часть сообщает о целом ряде действий, которые если и не обязательно должны, то безусловно могут совершаться по свободной воле субъекта, то есть — о действиях *агентивных*: ср. *спущусь, сокращусь, надену, откажусь, исчезну, как Протей* (известно, что Протей менял обличья именно по своему желанию), *вопьюсь*. Агентивность дополнительно подчеркивается высокой интенсивностью действия в случае *вопьюсь* и особыми пресуппозициями глагола *откажусь*: отказываемся мы тогда, когда нам что-то предлагают, потому отказ есть в некотором смысле со-

⁸ Текст приводится по изданию: О.Э. Мандельштам, *Полное собрание сочинений и писем в трех томах*, т. 1, *Стихотворения*, Прогресс-Плеяда, Москва 2009, с. 171.

⁹ На нее исследователи обращали внимание многократно; см., например: А. К. Жолковский, *Еще раз о мандельштамовском «Ламарке»*. *Так как же он сделан?*, «Вопросы литературы» 2010, № 2, с. 150–182.

противление обстоятельствам и невозможен без волевого выбора.

Во второй половине второй части, несмотря на ее тоже в целом балладный характер, агентивность резко падает. Здесь нет ни действия, которое по интенсивности сравнимо с *впитаться*, ни действия, чье осуществление, как в случае *отказа*, наглядным образом зависит от воли субъекта. Напротив, тут в одном случае из четырех речь идет о действии *отступить*, которое мы обычно совершаем вынужденно, поддаваясь внешнему давлению, в одном случае о том, что природа *продольный мозг... вложила*, *Словно шпагу, в темные ножны*, то есть снова о действии, имеющем своей целью не какую-то активность, но, наоборот, отход от дел или уход от борьбы, и в двух случаях (*забыла, опоздала*) — о действиях, которые вообще почти никогда не совершаются по собственному желанию.

Между тем прототипическая наррация как раз высокоагентивна, служит скорее ответу на вопрос, что *сделал* главный персонаж, а не что с ним произошло, так что ближе к концу «Ламарка» нарративность в достаточно ясном и уже актуализированном предшествующими высокоагентивными третьей и четвертой строфами смысле оказывается неполноценной, «недосбывшейся».

Другое угрожающее ей обстоятельство заключается в следующем.

Если участник ситуации уже введен в текст раньше, повторная его номинация обычно осуществляется с помощью самого краткого доступного средства. В частности, там, где нет конкурирующих antecedентов и не возникает угроза двусмысленности, а данная сущность упоминалась недавно и потому активна в сознании адресата, чаще всего используются местоимения (или в ряде языков даже синтаксические нули).

К концу стихотворения совершенно ясно, что речь идет о *людях*, и тем не менее они названы в последних трех строках не местоимением, *для нас*, но — развернуто, с подчеркнутой избыточностью языковых средств: *для тех, У кого зеленая могила, Красное дыханье, гибкий смех...* По сути, тут мы имеем дело вовсе не с дескрипцией, а с предикацией: уже известному из предтекста референту дается подробная, притом занимающая финальную, наиболее важную в стихотворении позицию, дополнительная характеристика.

Нет надобности объяснять, сколь вопиюще такая постоянная, надвременная характеристика иноприродна нарративному ряду и сколь резко она обрывает сложившуюся уже было в тексте инерцию балладности.

Нарративность умалется тут в своих правах также и еще по одной, на этот раз предельно неочевидной причине.

Первая строфа, где в текст «вводится» Ламарк (*Был старик, застенчивый, как мальчик...*), — типично интродуктивная в том смысле, что она подготавливает, предвосхищает ту наррацию 3-4, а также 7-8 строф, которая без активации соответствующего референта была бы немыслима. Разумеется, главным действующим лицом в этих строфах окажется не сам Ламарк, но автор, человек вообще и природа, однако тень Ламарка и его идей витает над этими фрагментами как первоистолкователь всего происходящего.

Наррацию 3-4 строф подготавливает и 2 строфа, где, грубо говоря, объясняется причина дальнейших действий лирического я.

Таким образом, балладность строф 3-4 в некотором смысле «вытекает» и из строфы 1, которая с этими строфами находится в интродуктивных отношениях, и из строфы 2, которая связана с ними отношениями уже иного типа, отношениями причинно-следственными.

Учитывая, насколько, несмотря на любые оговорки, важна и центральна для *Ламарка* именно нарративность, оказывается, что, при всем изначальном несходстве между интродукцией (1 строфа) и указанием на причину (2), по отношению к своей наиболее важной здесь роли, к задаче подготовить наррацию эти дискурсивные связи оказываются *практически отождествленными*.

Нечто подобное имеет место и во второй половине *Ламарка*. Конструкция *Мы прошли разряды насекомых С наливными рюмочками глаз* может быть началом наррации, однако в следующих шести строках она прерывается — чтобы возобновиться только в строфах 7 и 8. Эту конструкцию можно понять и в перфектном смысле, ‘сейчас, в момент речи, важен результат данного действия’ (‘важно то, что сейчас, в момент речи, мы обладаем соответствующим опытом, знаниями и т.д.’). В таком случае сразу возникает вопрос, почему же в момент речи это важно, и ответ мы находим тоже в 7 и 8 строфах.

Другими словами, при любом его прочтении приведенный фрагмент «требуется» всего того, что будет сказано в последних двух, нарративных строфах, и потому их появление подготавливает.

То же самое очевидным образом происходит и в остальной части строфы 5 и в строфе 6, только здесь не начинается никакая наррация и не описывается ничто такое, причина чего позднее будет объяснена, но наоборот — сказанному впоследствии, в заключительных двух строфах, дается мотивировка.

Как видим, и во второй половине текста между двумя начальными и двумя последними строфами устанавливаются отношения разных типов: в одном случае это то ли нарративное отношение, то ли пояснительное отношение вида «следствия — причина», во втором — отношение «причина — следствие». Однако оба эти отношения служат единой цели, — так сказать, «обоснованию» наррации, и в этом плане разница между ними снова затушевана.

Иначе говоря: в *Ламарке* укрепление текстовых связей, многостороннее «обоснование» нарративности потребовало, чтобы различия между интродуктивной и причинно-следственной связью и различия между наррацией или, возможно, связью «следствие — причина» и связью «причина — следствие» оказались в серьезной степени нейтрализованы, а значит — чтобы оказались в определенном смысле разрушены и сами эти дискурсивные отношения.

Разумеется, не так уж трудно найти и поэтические, и прозаические тексты, в которых наррация поддерживалась бы любым из названных способов по отдельности или даже двумя способами одновременно, с частичной нейтрализацией различия между дискурсивными отношениями. Однако определенно редко можно такое скопление соответствующих приемов, какое обнаруживается в *Ламарке*. Важно, что столь подчеркнутое, во многом утрированное авторское стремление надежно обеспечить тексту нарративную структуру вполне себя проявляет лишь во второй его половине — и стремление это не может не делать особенно ощутимой как раз *неканоничность* выстраиваемого тут нарративного ряда, его *недостаточную*, по сравнению и с первой половиной, и с абстрактным «нарративным идеалом», агентивность и его резкую и как будто не мотивированную оборванность в заключительных трех строках.

Итак, при всей своей бросающейся в глаза балладности, нарративности, мандельштамовский *Ламарк* в то же время и глубоко *анти*-нарративен, *анти*-балладен. Балладная интенция тут сперва осуществляется, но осуществляется — чтобы, в (квази)иконическом соответствии с главным смыслом произведения, оказаться отчасти разрушенной точно так же, как разрушается для человека изначальная целостность и гармония с миром.

Из этого и пятнадцати иных предложенных нами разборов¹⁰ следует, что, во-первых, между очевидным, «близколежащим» смыслом стихотворения и характером выстроенных в нем дискурсивных связей может возникать подобие; во-вторых, оно способно играть важную суггестивную роль; в-третьих, данное подобие практически не поддается экспликации; в-четвертых, подобными оказываются единицы принципиально разного уровня; наконец, в-пятых, последние никоим образом не упорядочены на синтагматической оси.

3. КОММУНИКАТИВНАЯ СТРУКТУРА КАК КОМПОЗИЦИОННЫЙ МАРКЕР СКРЫТОЕ ПОДОБИЕ МЕЖДУ ЛИРИЧЕСКИМ ТЕКСТОМ И ПРЕДЛОЖЕНИЕМ

Сама природа лирического жанра предполагает, что автором проживается и описывается некий опыт и что последний ведет к открытию некой достаточно общей и значительной истины и/или к существенной перемене во взаимоотношениях лирического я с миром либо с самим собой¹¹. Соответственно, лирический текст обычно распадается на посвященную опыту эмпирическую часть и связанный с открытием фокус.

Данный композиционный разлом настолько важен, что лирикой для его маркирования создан колоссальный репертуар средств. Это и средства, резко повышающие информативность фокуса либо ее эмфатически подчеркивающие; и средства, заметным образом усиливающие, «оплотняющие» дискурсивные связи фокуса с остальным текстом; и средства, в референциальном плане, уже наоборот, наглядно отобщающие фокус от эмпирических фрагментов; и средства, заключенные в пер-

¹⁰ Г. М. Зельдович, *О дискурсивных отношениях...*

¹¹ Т. И. Сильман, *Заметки о лирике*, Советский писатель, Ленинград 1977, с. 5–45 и др.

воначальном отступлении от того или иного языкового канона и последующем к нему возврате, причем возврате именно там, где совершается главное смысловое открытие; и средства, благодаря которым в тексте возникает композиционное кольцо: фрагмент, его замыкающий, чаще всего прочитывается как фокус¹².

В ряде наших работ показано, что конкретной плоскостью, на которую проецируются названные и многие другие стратегии композиционной разметки, конкретным материалом, в котором они себя воплощают, нередко становится коммуникативная структура предложений, а именно — особенности выбора тем и/или рем и особенности словопорядка¹³.

Поскольку в названных работах это явление иллюстрировалось десятки раз, здесь мы ограничимся одним прозрачным примером, и им будет стихотворение Арсения А. Тарковского *Греческая кофейня*.

Для нас существенны следующие обстоятельства.

Если рема утвердительного предложения говорит о чем-то, что уже знакомо либо таковым предполагается, то она или ее фрагмент часто подвергаются фронтингованию, то есть переносу из наиболее канонической для ремы финальной позиции в середину конструкции или ее начало.

Так, фраза

¹² Подробно об этих и разнообразных иных приметах фокуса см.: Г.М. Зельдович, *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии: Опыт жанровой грамматики*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021; Г.М. Зельдович, *О движущих силах лирического дискурса*, «Slavia Orientalis» 2021, т. 70, № 1, с. 119–137; Г.М. Зельдович, *Девияция как композиционная стратегия лирического текста: Заметки о поэзии Георгия Иванова*, «Wiener Slawistischer Almanach» 2022, № 88, с. 285–315; Г.М. Зельдович, *Лирический текст и вечность: «Удвоенность» времени как показатель главного дискурсивного плана*, «Slavia Orientalis» 2025, т. 74, № 2, с. 109–125.

¹³ Г.М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: Стихотворение О.Э. Мандельштама «Сестры — тяжесть и нежность, одинаковы ваши приметы»*, «Slavia Orientalis» 2024, т. 73, № 1, с. 163–179; Г.М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: О ее композиционно-организующей роли в трех стихотворениях О.Э. Мандельштама*, «Wiener Slawistischer Almanach» 2024, № 92, с. 107–153; Г.М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: Возврат к канонической теме или реме как показатель главного дискурсивного плана*, «Przegląd Rusycystyczny» 2024, № 2, с. 206–227.

(1) Дикая ярость охватила Якова (здесь и ниже подчеркнута рема; каноническим был бы словопорядок *Якова охватила дикая ярость*)¹⁴

может быть употреблена и тогда, когда автор хочет придать ей особую экспрессию и подчеркнуть внезапность, непредсказуемость гнева, и, отчасти парадоксальным образом, также в случае, если предтекст указывал/намекал на этого гнева закономерность или же она явствуется из внеположных тексту обстоятельств, например из исповедуемых говорящим и, как он думает, разделяемых адресатом общих представлений о мире (в определенных и как раз наличных в соответствующий момент обстоятельствах человек обычно впадает в ярость; Яков от природы гневлив и т.п.).

Аналогичным образом, фраза

(2) Запахом осени наполнилась комната (каноническим был бы словопорядок *Комната наполнилась запахом осени*)¹⁵ уместна как при условии, что появление осеннего запаха оказалось сюрпризом, так и в ситуации, когда оно было в той или иной степени предсказуемо загодя.

Как видим, хотя безусловно не единственная, но и определенно важная функция инвертированной ремы заключается в установлении так называемых дискурсивных связей, то есть содержательных ассоциаций с более ранними фрагментами данного текста или с актуальной внеязыковой ситуацией. Среди прочего, инвертированная рема способна сигнализировать, что автор хочет соотнести сказанное с каким-то неявным, фиктивным пратекстом; особенно часто нечто подобное происходит в лирической поэзии, например у Мандельштама.

Теперь обратимся к тексту *Греческой кофейни*:

1.

Где белый камень в диком блеске
Глощает синьку вод морских,
Грек Ламбринуди в красной феске
Ждал посетителей своих.

¹⁴ Пример взят из: Е. В. Падучева, *Коммуникативная структура и линейно-акцентные преобразования предложения (на материале русского языка)* // А. В. Циммерлинг, Е. А. Лютикова (ред.), *Архитектура клаузы в параметрических моделях. Синтаксис, информационная структура, порядок слов*, Языки славянской культуры, Москва 2016, с. 35.

¹⁵ Пример взят из: Е. В. Падучева, *Коммуникативная структура...*, с. 36.

2.
Они развешивали сети,
Распутывали поплавки
И, улыбаясь точно дети,
Натягивали пиджаки.
3.
— Входите, дорогие гости,
Сегодня кофе, как вино! —
И долго в греческой кофейне
Гремели кости
Домино.
4.
А чашки разносила Зоя,
И что-то нежное и злое
Скрывала медленная речь,
Как будто море кружевное
Спадало с этих узких плеч¹⁶.

Обратим внимание на ряд необычных черт, свойственных появляющимся тут ремам.

Прежде всего, ремы эти многократно подвергаются инвертированию.

Уже в начальной фразе неканоничен словопорядок у оборота *вод морских*, в котором наиболее естественной стала бы пре-, а не постпозиция прилагательного.

Безусловно, подобная перестановка часто бывает связана со стремлением придать сообщаемому некую торжественную, архаическую либо фольклорную окраску, то есть мотивируется собственно стилистическими соображениями, однако это еще не вся истина. В интересующей нас конструкции фронтирование существительного как правило также служит сигналом, что мысль о морских водах уже подготовлена более ранними фрагментами текста либо контекстом.

Об этом свидетельствует, во-первых, шероховатость выражения *воды морские* там, где прямо говорится, что их участие в соответствующей ситуации могло удивить; ср. ниже примеры (1а–б) и (2а–б), в которых о таком удивлении речи нет и потому здесь одинаково хороши как оборот *морские воды* с прямым словопорядком, так и инвертированный *воды морские*, и примеры (1в–г), (2в–г), ситуацию представляющие неожиданной, экзотической и потому безоговорочно допускающие только прямой порядок слов:

¹⁶ Текст приводится по: А. А. Тарковский, *Собрание сочинений в трех томах*, т. 1, *Стихотворения*, Художественная литература, Москва 1991, с. 168.

- (1) а. Мы прошли километр и увидели перед собой морские воды;
б. Мы прошли километр и увидели перед собой воды морские;
в. Мы прошли километр и увидели перед собой — трудно в это поверить — морские воды;
г. ?Мы прошли километр и увидели перед собой — трудно в это поверить — воды морские.
- (2) а. О чем он думал? О путешествиях, о морских водах;
б. О чем он думал? О путешествиях, о водах морских;
в. О чем же были его бредовые сны? О путешествиях, о морских водах;
г. ?О чем же были его бредовые сны? О путешествиях, о водах морских.

Другое подтверждение тому, что инверсия в обороте *воды морские* с большой вероятностью свидетельствует о его «предугадываемости», мы получили, собрав через поисковую систему Google по 30 примеров с выражением *воды морские* и с выражением *морские воды* (в разных падежах; дата обращения — 25.02.2023). Наша подборка была случайной и содержала материал, относящийся к разным жанрам: поэзии, художественной и публицистической прозе. При этом в случае инвертированного *воды морские* в близком или ближайшем предтексте прямая подсказка о том, что речь может идти о море, имелась гораздо чаще, чем в случае с каноническим по словопорядку *морские воды*. Для *воды морские* она встретилась 18 раз, для *морские воды* — только 12.

Отсюда следует, что и в начальных строках *Греческой кофейни* выражение *вод морских* допустимо воспринимать как намек на некую предызвестность этих вод.

Едва ли ее источником может быть упомянутая тут же *синька*, ибо она не обладает концептуальной самостоятельностью, но во вполне ясном смысле «отщеплена» от *вод*, так что названный источник лежит где-то за текстом.

Аналогичным образом дело обстоит с инверсией *посетителей своих*. Данный оборот недвусмысленно указывает на то, что появление соответствующего референта можно было предвидеть, — хотя конкретных индий на этот счет само содержание 1-3 строк не дает и потому база такого прогноза отодвигается куда-то во внеположную тексту стихотворения область.

Очередная инверсия встречается в строфе 3, где вместо нейтрального словопорядка *И в греческой кофейне долго гремели кости домино* выбран иной, с выносом слов *и долго* в начальную позицию. Здесь также очевидно, что инверсией сигнализируется предсказуемость ситуации, только теперь ситуация подготовлена самим текстом стихотворения — всем ходом событий, описывавшимся в 1-2 строфах и в начале 3 строфы.

Следующая бросающаяся в глаза необычность ремы — уже иного характера. В строке *А чашки разносила Зоя...* рематично не просто имя агенса, что само по себе отступало бы от прототипа, но добавок *собственное* имя. Между тем у собственного имени есть важное отличие от имени нарицательного. Когда употреблено второе, соответствующий референт классифицируется через обращение к общим имеющимся у адресата знаниям, знаниям о *коде*: о том, как вообще среди говорящих принято категоризировать тот или иной предмет, то или иное живое существо и т.д., и потому заведомое, когда-то прежде состоявшееся знакомство с самим референтом здесь факультативно. С другой стороны, оно уже обязательно, если используется собственное имя¹⁷. В обсуждаемом случае перед нами, во-первых, имя, не входящее в разделяемый всеми или многими говорящими фонд общекультурных знаний (так, как входит в него, допустим, имя *Пушкин*, имя *Афродита* и проч.), во-вторых же, эффект предызвестности никак не подготовлен и материально явленными фрагментами стихотворения и потому заставляет источник нужного знания мысленно вынести за их пределы.

Далее, независимо от того, будем ли мы в строках 15–16, *И что-то нежное и злое Скрывала медленная речь*, усматривать конструкцию коммуникативно нерасчлененную или же категорическую, с темой *[с]крывала медленная речь*, фрагмент *что-то нежное и злое* оказался бы рематическим и при обычном словопорядке должен был бы занять финальную позицию. Однако то, что он устанавливает какие-либо связи интересующего нас типа, хотя в принципе вообразимо, но далеко не очевидно и скорее даже сомнительно (возникни таковые, они безусловно выходили бы за границы явленного текста); вероятнее всего, здесь перед нами тот случай, когда фронтированием ремы создается особая экспрессия.

¹⁷ J. McDowell, *Meaning, Knowledge and Reality*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998, с. 171–198.

Как видим, из пяти рассмотренных необычных рем четыре указывают, а еще одна по крайней мере в принципе может указывать на предварительную подготовленность сообщаемого. С другой же стороны, в случае с инверсией *И долго в греческой кофейне Гремели кости домино* подготавливающий фрагмент весьма расплывчат, охватывая 1, 2 строфы и половину 3, а в иных случаях вообще фиктивен, должен домысливаться, и оттого соответствующие связи весьма далеки от определенности.

В заключительных двух строках *Греческой кофейни* также встречается «странная» рема, ибо в обороте *море кружевное*, во-первых, прилагательное вопреки канону постпозитивно, во-вторых же, этот оборот в целом, являясь для конструкции *Как будто море кружевное Спадало с этих узких плеч* наиболее рематическим, вообще-то должен был бы собою ее завершать, однако на самом деле он вынесен в предглагольную позицию.

Эта «странная» рема резко отличается от предыдущих в том, что тут *море кружевное* явно перекликается с *водами морскими* из строки 2, то есть может восприниматься как не только нечто частично предугадываемое, загодя подготовленное, но и подготовленное *вполне конкретной, легко распознаваемой частью данного текста*¹⁸.

В результате две начальные и две заключительные строки формируют композиционное кольцо, а в лирике композиционные кольца весьма часто замыкаются как раз содержательно важнейшим фрагментом¹⁹. Поэтому в *Греческой кофейне* на уровне коммуникативной структуры фокусную примету получают финальные строки. Это хорошо согласуется как с нашей

¹⁸ Во избежание недоразумений подчеркнем, что там, где инвертированная рема сигнализирует о связях с более ранним текстом, последние могут быть — и, по-видимому, чаще всего действительно оказываются — связями концептуальными, а не связями по принципу референциального тождества или референциальной смежности. Ср., например, такой диалог:

(i) — Петя не сдал экзамен по физике.

— Нет, математiku он провалил — математику, экзамен по которой вроде бы вовсе и не планировался,

где фронтирование ремы *математику* соотносит вторую реплику с первой лишь потому, что математика в нашем сознании легко ассоциируется с физикой.

Поэтому если у Тарковского *воды морские* надо понимать буквально, а *море кружевное* — метафорически, это не угрожает приведенным рассуждениям.

¹⁹ Г. М. Зельдович, *Дискурсивная перспектива...*, с. 568–573.

интуицией, так и с тем, что у данных строк имеются и многочисленные иные особенности, которые на независимых основаниях надо трактовать как свойственные прежде всего лирическому фокусу, но редко — эмпирическим частям текста²⁰.

Теперь, познакомившись хотя бы с одним примером интересующего нас явления, нужно себя спросить: случайно ли — и здесь, и вообще — причуды коммуникативной структуры становятся показателями фокуса? Если мы усмотрим тут случайность, окказиональное взаимодействие принципиально разрозненных факторов, то в этом не будет фатальной ошибки, ибо теоретически к маркированию своих композиционных разделов лирический текст может привлекать едва ли не любую языковую оппозицию.

Тем не менее подобный шаг вел бы к неоправданным упущениям. Он не позволил бы понять, почему для маркировки фокуса коммуникативная структура используется столь систематическим образом, почему более общие, более абстрактного уровня композиционные стратегии (проиллюстрированное выше создание композиционного кольца, придание фокусу более высокой информативности, отступление от языкового канона с последующим возвратом к нему в фокусе и мн. др.) именно в коммуникативной структуре столь часто осуществляют себя как в сыром и податливом материале²¹.

Разумно предположить, что такая картина объясняется глубинным родством, тенденцией к изоморфизму между структурой лирического текста в ее целом и коммуникативной структурой отдельного предложения.

Во-первых, эмпирические фрагменты стихотворения в ясном смысле подчинены фокусу, возникают в конечном счете именно ради него. И точно так же, в предложении реме отведена главенствующая роль, роль в информативном плане наиболее ценного компонента, а теме — роль подчиненная, заключающаяся в том, чтобы понимание ремы облегчить (отсюда, среди прочего, допустимость формально нулевой темы, но не нулевой ремы).

²⁰ Там же, с. 180–182, 192–196, 319–320, 357, 633–634, 657–658, 723–726.

²¹ См. снова: Г. М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: Стихотворение О. Э. Мандельштама «Сестры — тяжесть и нежность, одинаковы ваши приметы»...*; Г. М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: О ее композиционно-организующей роли...*; Г. М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения. Возврат к канонической теме или реме как показатель главного дискурсивного плана...*

Во-вторых, если в лирическом тексте линейно эмпирические части, как правило, опережают фокус, то и тема утвердительного предложения (которое среди предложений, несомненно, является самым прототипическим) в огромном числе языков, включающем также русский, тяготеет к тому, чтобы предшествовать реме.

Наконец, третье и уже не столь очевидное сходство таково. Лирика по своей природе максимально эгоцентрична и представляет прежде всего разговор автора с самим собой, тогда как читатель обычно солидаризируется с автором, во многом делаясь его *alter ego* и поступаясь собственной индивидуальностью²². Это прямо влияет на статус появляющихся в лирическом тексте рем. Если прототипически рема должна сообщать нечто новое для адресата, то здесь она такой способности в значительной степени лишается, ибо «обращена» в первую очередь к самому говорящему, которому ее содержание, как правило, знакомо наперед. Исключением из данной закономерности регулярно становятся лишь ремы лирического фокуса, который сплошь и рядом обретает характер некоего ошеломления, характер открытия, внезапного не только для читателя, но и для самого того, кем оно совершено.

Иными словами, в типичном случае ремы лирического текста сначала обладают ограниченной содержательной новизной, но затем, уже в фокусе, становятся по-настоящему информативными.

С другой стороны, в норме аналогична и подчиненная так называемому принципу коммуникативного динамизма эволюция рем внутри отдельного утвердительного предложения. Здесь если рема не узкая, не однословная, то, как правило, первый рематический элемент, появившись, сразу же тематизируется относительно очередного рематического элемента, то есть становится ремой низшего ранга, затем то же происходит с новой и новой ремой — и лишь последняя из рем оказывается рематичной в полном, бескомпромиссном смысле слова²³.

²² См.: Т. И. Сильман, *Заметки о лирике...*, с. 37–45; Ю. И. Левин, *Избранные труды*, Языки русской культуры, Москва 1998, с. 466–467. Нередко эта закономерность все же нарушается в фокусе, но здесь углубляться в вопрос не обязательно.

²³ См., например: A. Bogusławski, *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, PWN, Warszawa 1977; J. Firbas, *On the Concept of Communicative*

Таким образом, между развитием лирического текста и развитием предложения в плане его коммуникативной структуры существует глубинное подобие. Вообще говоря, оно вполне тривиально, ибо носит если не повсеместный, то близкий к повсеместному характер. Однако там, где особенности свойственной предложениям коммуникативной структуры уже специально используются, чтобы маркировать лирический фокус, оно дополнительно актуализируется и оттого быть тривиальным перестает.

Чему же служит такая детривиализация?

То открытие важной истины и/или перемена в отношении автора к миру либо к себе самому, которые занимают центральное место в лирическом стихотворении, по природе своей моментальны, скачкообразны, и отсюда тяготение текста к максимально возможной краткости, а рассмотренная композиционная стратегия, через дополнительное выявление подобия между лирическим фокусом и главной ремой утвердительного предложения, проявляет эту жанровую черту более ощутимо, тем самым становясь в ряд многообразных и настоятельно востребуемых средств, обеспечивающих тексту его целостность.

Что же касается нашего главного предмета, то в связи с ним надо сделать вывод, что в примерах обсуждавшегося типа мы имеем дело с параллелизмом, который, во-первых, затрагивает единицы разной природы, во-вторых, не синтагматичен, то есть единицы эти не разверстаны и не могут быть разверстаны по оси комбинации, в-третьих же, данный параллелизм глубоко имплицитен, а вообразить даже попытку его экспликации вряд ли удастся.

4. ВЗАИМОПОДОБИЕ ЭКСПЛИЦИТНОЙ И ИМПЛИЦИТНОЙ КОМПОЗИЦИОННЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ КАК ЖАНРОВЫЙ ПРИЗНАК ЛИРИЧЕСКОГО СТИХОТВОРЕНИЯ

Теперь нам нужно еще раз обратиться к тезису Тамары И. Сильман, что существо лирического жанра состоит в переходе от некоторого проживаемого автором опыта к открытию важной истины и/или существенному сдвигу в восприятии мира либо себя самого²⁴.

Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective, «Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university» 1971, № 20 (A19), с. 135–144.

²⁴ Т. И. Сильман, *Заметки о лирике...*, с. 5–45.

Отношения между эмпирическими фрагментами текста, где представлен соответствующий опыт, и фокусом, в котором постигается нечто существенно новое, в идеальном случае заметно приближаются к отношениям взаимоимплицативным, то есть к отношениям тождества. Действительно, как видно из рассуждений Сильман, художественно состоятельное стихотворение предполагает, что именно данный опыт оказывается и кратчайшей дорогой к данному открытию, и из данного открытия мог бы быть ретроспективно угадан, если даже не во всех, то в главных своих чертах²⁵.

Однако вместе с тем фокус должен не просто служить прямым выводом из эмпирических фрагментов и/или их обобщением (так происходит в лирике публицистического толка, на принадлежность к лучшим образцам жанра не имеющей права претендовать), но по природе своей становится для опыта трансценденцией, то есть относится к иному когнитивному уровню.

Вопрос о том, как же конкретно себя обнаруживает подобная трансценденция, в должной мере не прояснен у Сильман и не может исследоваться здесь. Тем не менее главная черта фокуса, поднимающая его на особую смысловую высоту, кажется очевидной. Он помогает воспринять соответствующий опыт не просто как замкнутые в себе отдельные факты, но как метафорическую или метонимическую манифестацию *иных* опытов, способных быть предпосылкой сделанного открытия (пускай даже они вели бы к нему и не кратчайшим путем), или же помогает за наиболее явными аспектами соответствующего опыта открыть аспекты незаметные, иногда даже парадоксальные.

Рассмотрим три примера.

Пример 1.

В следующем стихотворении Георгия В. Иванова фокусными становятся две заключительные строки. Они хорошо подготовлены предтекстом и особенно строкой 6, но явно насильственной была бы интерпретация, исключающая связь данного фокуса с многообразными иными реальными или даже воображаемыми опытами, доступными лирическому герою.

²⁵ Прозрачна аналогия с построением интриги как его понимал Аристотель: когда наступает развязка, в свете последней делается закономерной вся цепь предшествующих событий и именно данная развязка оказывается их неизбежным следствием.

1.
Потеряв даже в прошлое веру,
Став ни это, мой друг, и ни то, —
Уплываем теперь на Цитеру
В синеватом сиянии Ватто...
2.
Грусть любит лунным пейзажем,
Смерть, как парус, шумит за кормой...
...Никому ни о чем не расскажем,
Никогда не вернемся домой²⁶.

Пример 2.

С предельной наглядностью обсуждаемую мысль иллюстрирует стихотворение Марины И. Цветаевой:

1.
Ты, меня любивший фальшью
Истины — и правдой лжи,
Ты, меня любивший — дальше
Некуда! — За рубежи!
2.
Ты, меня любивший дольше
Времени. — Десницы взмах!
Ты меня не любишь больше:
Истина в пяти словах²⁷.

Фокусом тут интуитивно становится опять заключительная пара строк, но ни в коем случае мы не склонны так воспринимать саму по себе предпоследнюю строку, *Ты меня не любишь больше*, — хотя, казалось бы, она-то и содержит важное обобщение, тогда как строка последняя, *Истина в пяти словах*, всего лишь дает предпоследней метаречевую характеристику, вдобавок характеристику легко предсказуемую.

Однако существенны две тонкости.

Во-первых, поскольку в строках 1–6 трижды повторяется прошедшее время *любивший* и поскольку это безусловно *прекращенное* прошедшее, то есть прошедшее, создающее импликатуру ‘сейчас данной ситуации нет’²⁸, постольку содержание строки

²⁶ Текст приводится по: Г.В. Иванов, *Собрание сочинений в трех томах*, т. 1, *Стихотворения*, Согласие, Москва 1994, с. 336.

²⁷ Текст приводится по: М.И. Цветаева, *Собрание сочинений в семи томах*, т. 2, *Стихотворения, Переводы*, Эллис Лак, Москва 1994, с. 235.

²⁸ Стоит заметить, что повторность порождающих импликатуру единиц обычно ее очень усиливает, делая практически неотменимой — ибо здесь

7, *Ты меня не любишь больше*, оказывается скорее не обобщением-трансценденцией, к какому стремится лирический фокус, а прямым следствием, логическим выводом, фокусу вообще-то претящим.

Во-вторых, именно заключительная строка вносит в ситуацию коренное изменение, ибо, возводя только что сказанное в ранг *истины*, подразумевает принципиальное многообразие ее манифестаций, принципиальную открытость их ряда, их неисчерпанность напрямую данным опытом — и оттого, при всей своей внешней бесхитростности, строка эта как раз и создает искомую трансценденцию.

Пример 3.

То же явление прекрасно иллюстрируют и стихи, в чьем фокусе присутствует полный либо близкий к полному повтор.

Классическим примером подобной композиции стало стихотворение Роберта Фроста *Stopping by Woods on a Snowy Evening* (*Остановившись снежным вечером возле леса*). Вот последняя строфа:

The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep²⁹.

Две заключительные и одновременно фокусные строки идентичны по форме, но различаются тем, что одна относится к частным, конкретным ранее тут описанным обстоятельствам, а вторая — к жизни в целом, к обстоятельствам, для которых вещная сторона бытия оказывается своеобразной не то метафорой, не то метонимией. Об этом писал Владимир В. Набоков в своей блистательной характеристике фровстовского стихотворения: «А потом, этот чудесный финал с его заключительными строками — совершенно одинаковыми, не отличающимися ни одним слогом, но первая повествует о тайне личности, а вторая — о тайне вечности и Вселенной»³⁰.

импликатура получает еще, так сказать, гарантию своей неслучайности; см.: Г. М. Зельдович, *Прагматика грамматики*, Языки славянской культуры, Москва 2012, с. 284–289.

²⁹ Цитируется по: Р. Фрост, *Стихи*, Радуга, Москва 1986, с. 180–182.

³⁰ Цитируется по: В. Н. Ахтырская, *Тень друга*, «Вестник ПСТГУ III: Филология» 2009, № 4 (18), с. 11.

Все изложенное чревато следствиями огромной важности. Подтолкнуть к совершающемуся в лирическом фокусе открытию часто должен не только опыт, явно отраженный в эмпирических фрагментах, но и дополнительный опыт либо дополнительный аспект эксплицированного опыта, прямой манифестации не получающие³¹. И наоборот, смысловые приращения, о которых мы говорим, обычно являют для соответствующего открытия столь существенную предпосылку, что могут рассматриваться как с той или иной вероятностью им же обусловленные.

Это значит, что, во-первых, между фокусом стихотворения и описанным дополнительным, не эксплицированным опытом возникает отношение (частичного) тождества; во-вторых, данное тождество играет не маргинальную, но ключевую роль в структуре лирического текста.

5. ОБСУЖДЕНИЕ И ВЫВОДЫ

Подведем итоги.

По Якобсону, поэтическая функция языка проявляет себя прежде всего в стихотворном произведении, а ее главной манифестацией становится эквивалентность, параллелизм между теми или иными единицами, причем, во-первых, их сходство обычно эксплицитно либо допускает относительно очевидную, обеспечиваемую стандартной эвристической процедурой экспликацию, во-вторых, они, как правило принадлежат тому же самому когнитивному уровню, а в-третьих, они разверстаны по синтагматической оси.

Представленный выше материал побуждает эти взгляды существенно уточнить.

С одной стороны, во всех трех рассмотренных случаях параллелизм возникает между элементами принципиально разнотипными; во всех случаях соответствующая аналогия не мо-

³¹ По сути речь тут идет об одном из тех столь подробно анализировавшихся Жаком Деррида объектов, которые остаются принципиально нереализованными и чье существование сводится к самой возможности существовать. Как было раньше упомянуто, интересующий нас дополнительный опыт или дополнительный, скрытый аспект эксплицитно представленного опыта могут проигрывать последнему в оптимальности, в способности вести к главному содержательному открытию кратчайшим путем, но это ничему в наших рассуждениях не угрожает.

жет вовсе или не может под угрозой деэстетизации текста быть эксплицирована; наконец, в двух случаях — там, где главный, прямой либо близкий к прямому смысл стихотворения схематически отображен на структуру дискурсивных связей, и там, где лирический текст как целое нетривиальным образом уподобляется предложению, — сходствующие единицы не имеют каждая своего отдельного места в синтагматическом ряду.

С другой стороны, хотя возможность подобных параллелизмов уже бегло отмечалась Линдой Во в ранее указанной статье, совершенно неожиданным оказался их системный характер: то, насколько каждый из трех рассмотренных типов параллелизма продуктивен, насколько важен в композиционно-эстетическом плане, и то, как прямо в одном типе (речь о содержательном подобии эмпирических фрагментов и фокуса) отражено само глубинное существо лирического жанра.

Впрочем, полезно отдать себе отчет, что в параллелизмах этих для лирического текста таится и скрытая угроза. Если, согласно Якобсону, в лирике поэтическая функция языка обычно преобладает над иными, то происходит так, среди прочего, благодаря очевидности ее проявлений, благодаря тому, что соответствующие подобию либо вполне эксплицитны, либо легко могут быть эксплицированы. В нашем же материале названная функция, принимая глубоко потаенный, труднообнаружимый характер, в определенном смысле иным функциям — особенно референтной, но также, наверное, и экспрессивной и конативной — приносится в жертву³². Возникающее здесь положение дел тоже разумнее воспринимать не как досадную аномалию, а как проявление важной, хотя и парадоксальной закономерности — ибо лирическая поэзия весьма последовательно стремится к выходу за свои собственные пределы: как к выходу «вверх»,

³² Данный вывод не столь экстравагантен, как могло бы показаться. Давно отмечалось, что в лирике поэтическая функция обладает лишь относительным преимуществом перед референтной (Р. О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика...*, с. 202–203, 221 и др.). Особенно уместно процитировать П. Рикера: «Метафорическая референция (свойственная поэзии — Г.З.), напоминая, состоит в том, что ослабление дескриптивной референции, которое на первый взгляд отсылает язык к нему самому, при более пристальном рассмотрении оказывается негативным условием высвобождения возможности более полной референции к таким аспектам нашего бытия-в-мире, которые не могут быть выражены непосредственно» (П. Рикер, *Время и рассказ*, т. 1, Университетская книга, Москва–Санкт-Петербург 1998, с. 98).

в некий генотекст, текст-породитель наличного, материально явленного текста³³, так и к выходу «вниз», в схематизированный язык, сходный с языком жестов³⁴.

Теперь надо ответить еще на один поставленный в начале работы вопрос: есть ли между рассмотренными выше типами подobia глубинная общность?

Она есть, и у нее можно усмотреть по крайней мере три аспекта.

Во-первых, не подлежит сомнению, что созидающим лирическую поэзию началом является не только яacobсоновский принцип эксплицитного повтора, но и тенденция к суггестивности, к сокрытию многих смыслов или, точнее говоря, к их предельно опосредованному, окольному выражению. И как раз во всех проанализированных параллелизмах, благодаря их неявному, потаенному характеру, обретается прекрасный компромисс, примиряющий два эти стремления.

Второй аспект, в котором представленные параллелизмы обнаруживают общность, связан с основным для культуры смыслопорождающим механизмом как его понимал Юрий М. Лотман: «минимальной работающей семиотической структурой является не один искусственно изолированный язык или текст на таком языке, а параллельная пара взаимно-непереводимых, но, однако, связанных блоком перевода языков»³⁵. Все наши параллелизмы суть пары элементов, друг с другом сходных, но категорически не поддающихся строгому взаимопереводу.

³³ Г. М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: О ее композиционно-организующей роли...*

³⁴ Г. М. Зельдович, *О дискурсивных отношениях...*, с. 184–189. Вполне возможно, что здесь прямо обнаруживает себя то стремление к глубинному самоотказу, которое, несомненно, есть у лирического жанра. В связи со свойственными лирике автодеструктивными поползновениями интересно еще следующее. Если спросить себя, какие же дискурсивные отношения возникают между эмпирическими фрагментами и фокусом, то окажется, что сплошь и рядом это бывает одновременно и своеобразная нарративная связь, и связь причинно-следственная, и связь детализационного типа (при которой в обоих случаях речь идет в определенном смысле об одном и том же; см. выше п. 4). В результате такого смешения ставится под угрозу сама идея дискурсивных связей, вообще говоря, совершенно необходимых, чтобы состоялся текст; еще же важнее то, что в принципе нарратив и детализация суть несовместимые модусы текстостроения (N. Asher, A. Lascarides, *Logics of Conversation...*; E. Jasinskaja, *Pragmatics and Prosody...*), так что здесь природа лирики по меньшей мере глубоко апоретична.

³⁵ Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история*, Языки русской культуры, Москва 1996, с. 2.

Третий аспект существующего между рассмотренными параллелизмами единства уже куда менее очевиден. Чтобы его понять, обратимся сначала к нарратологическим идеям Поля Рикера³⁶.

Интрига, разворачивающаяся в рассказе (под ним Рикер подразумевает любое повествование, а также драму, если она сюжетна), исполняет, среди прочего и, быть может, даже в первую очередь, экзистенциально-примирительную роль. Человеческое время само по себе разорванно, но из этого времени мы стремимся перейти в вечность, которая содержит сразу все в одном «месте». И хотя это едва ли осуществимо, но приближение к ней все-таки совершается тогда, когда время значительно усложняет свою внутреннюю структуру³⁷. Для рассказа важнейшие пути такого усложнения состоят, во-первых, в том, что интрига наделяется содержательной целостностью, благодаря которой ее составляющие, начало, середина и конец, образуют некое триединство, в определенном смысле приуроченное целиком к *тому же самому времени* (разумеется, если умельчить масштаб рассмотрения, то составляющих, как правило, обнаружится и больше, но это дела не меняет); во-вторых, в том, что когда действие достигает развязки, его можно увидеть совершенно по-новому, как к развязке загодя устремленное и ее подготавливающее, ею как бы предзаданное, а значит, время, помимо своего поступательного движения, приводится еще в движение попятное, обретая своего рода обоюдонаправленность и от этого, конечно, тоже радикально усложняя свою внутреннюю структуру.

Можно думать, что и лирическая поэзия тоже стремится приблизить свое время к вечности через его «оплотнение», придание ему многослойного характера, только здесь эта задача серьезно усложнена.

Безусловно, разного рода обычные синтагматические повторы в определенном плане являются (как бы) трансценденцией линейности, а следовательно, и формально понимаемого времени и в этом смысле названной цели определенно служат, од-

³⁶ П. Рикер, *Время и рассказ...*, с. 11–106.

³⁷ Здесь, конечно, невозможно подробно представить огромную философскую традицию, на которую опираются эти идеи Рикера и которая связана с Аристотелем, Блаженным Августином, Фомой Аквинским и многими другими мыслителями.

нако служат лишь количественно-механистическим и оттого недостаточным образом.

С другой стороны, достигнуть искомого на путях, близких к тем, какие избираются рассказом, тоже нелегко. Данный лирическому персонажу опыт в общем случае не слишком хорошо структурирован, имеет скорее открытое начало, открытый финал и не отличается прочностью своих внутренних логических связей. Фокус, где автором постигается новая важная истина, по своей природе, как мы уже упоминали, тяготеет к максимальной краткости, и потому его собственная темпоральная структура не обладает особенным богатством. Усматривать же подобие между движением лирического текста от эмпирических фрагментов к фокусу и движением рассказа от собственно повествования к развязке было бы крайне опрометчиво, поскольку лирический фокус принципиально трансцендентен, а развязка интриги далеко не всегда.

Однако в последнем обстоятельстве таится дополнительная, открытая именно лирике возможность. Если, будучи друг другу когнитивно иноприродны, опыт и фокус тем не менее в определенных аспектах друг друга имплицитуют, то их, так сказать, «совокупное» время в общем случае оказывается и неким единством, и впридачу — единством интересным и сложным, ибо единством феноменов совершенно разнопорядковых: достаточно определенного, конкретного эмпирического времени и более абстрактного времени, к которому принадлежит открываемая фокусом генерализация³⁸.

Далее, там, где эксплицитный либо близкий к эксплицитному смысл стихов находит свое (квази)иконическое соответствие в структуре дискурсивных связей, мы имеем дело с двумя как будто бы независимыми когнитивными событиями либо рядами событий — поскольку тот же основной смысл в принципе выразим и при ином дискурсивных связей устройстве, и данный их «рисунок», просто уже в силу их высокой абстрактности, мог бы совмещаться с главным содержанием совершенно иного характера. Однако при этом такие два события либо два ряда событий

³⁸ Другие стратегии, привлекаемые лирическим текстом к поиску его связей с вечностью, анализируются в: Г.М. Зельдович, *Лирический текст и вечность: «Удвоенность» времени...*; Г.М. Зельдович, *Вечность в лирическом тексте. Пять манифестаций*, «Wiener Slawistischer Almanach» 2026, № 96 (в печати).

совпадают в том же самом времени — отчего содержательная «емкость» последнего не может не увеличиваться.

Наконец, если лирический текст в объясненном выше смысле уподобляется отдельному предложению, то субъективно сокращается соответствующее время, а это снова равносильно его уплотнению, приросту его событийной емкости³⁹.

Таким образом, несмотря на их внешнюю разнородность, за всеми проанализированными примерами имплицитной, неявной эквивалентности в лирическом тексте надо видеть одно и то же его стремление преодолеть время, сообщить ему хотя бы какие-то свойства, роднящие его с вечностью, а в таком случае примеры эти оказываются осуществлениями единого инварианта — что свидетельствует и об их системной значимости, и о том, сколь плодотворным мог бы стать непредвзятый, искусственно не сужающий свое поле поиск дальнейших получаемых этим инвариантом манифестаций.

REFERENCES

- Asher, Nicholas, Lascarides, Alex. *Logics of Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Boguslawski, Andrzej. *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa: PWN, 1977.
- Firbas, Jan. "On the Concept of Communicative Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective." *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 1971, no. 20 (A19): 135–144.
- Jasinskaja, Ekaterina. *Pragmatics and Prosody of Implicit Discourse Relations. Dissertation*. Tübingen, 2009.
- McDowell, John. *Meaning, Knowledge and Reality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998.
- Waugh, Linda. "The Poetic Function in the Theory of Roman Jakobson." *Poetics Today*, 1980, vol. 2, no. 1a: 57–82.
- Ахтырская, Вера. "Тень друга." *Вестник ПСТГУ III: Филология*, 2009, no. 4 (18): 11–18.
- Жолковский, Александр. "Еще раз о мандельштамовском 'Ламарке.' Так как же он сделан?" *Вопросы литературы*, 2010, no. 2: 150–182.
- Зельдович, Геннадий. "О движущих силах лирического дискурса". *Slavia Orientalis*, 2021, vol. 70, no. 1: 119–137.

³⁹ То, что этот прирост субъективный, едва ли важно, так как применительно к художественному времени различать субъективность и объективность можно только с натяжкой.

- Зельдович, Геннадий. “Вечность в лирическом тексте. Пять манифестаций.” *Wiener Slawistischer Almanach*, 2026, no. 96 (в печати).
- Зельдович, Геннадий. “Девияция как композиционная стратегия лирического текста: Заметки о поэзии Георгия Иванова.” *Wiener Slawistischer Almanach*, 2022, no. 88: 285–315.
- Зельдович, Геннадий. “Лирический текст и вечность: ‘Удвоенность’ времени как показатель главного дискурсивного плана.” *Slavia Orientalis*, 2025, vol. 74, no. 2: 109–125.
- Зельдович, Геннадий. “Лирический текст и коммуникативная структура предложения: Стихотворение О.Э. Мандельштама ‘Сестры — тяжесть и нежность, одинаковы ваши приметы’.” *Slavia Orientalis*, 2024, vol. 73, no. 1: 163–179.
- Зельдович, Геннадий. “Лирический текст и коммуникативная структура предложения: О ее композиционно-организующей роли в трех стихотворениях О.Э. Мандельштама.” *Wiener Slawistischer Almanach*, 2024, no. 92: 107–153.
- Зельдович, Геннадий. “Лирический текст и коммуникативная структура предложения. Возврат к канонической теме или реме как показатель главного дискурсивного плана.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2024, no. 2: 206–227.
- Зельдович, Геннадий. *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии: Опыт жанровой грамматики*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- Зельдович, Геннадий. “О дискурсивных отношениях в лирической поэзии.” *Wiener Slawistischer Almanach*, 2016, no. 86.
- Зельдович, Геннадий. *Прагматика грамматики*. Москва: Языки славянской культуры, 2012.
- Иванов, Георгий. *Собрание сочинений в трех томах*. Vol. 1. *Стихотворения*. Москва: Согласие, 1994.
- Левин, Юрий. *Избранные труды*. Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Лотман, Юрий. *Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история*. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Мандельштам, Осип. *Полное собрание сочинений и писем в трех томах*. Vol. 1. *Стихотворения*. Москва: Прогресс-Плеяда, 2009.
- Падучева, Елена. “Коммуникативная структура и линейно-акцентные преобразования предложения (на материале русского языка).” *Архитектура клаузы в параметрических моделях. Синтаксис, информационная структура, порядок слов*. Циммерлинг, Антон Владимирович, Лютикова, Екатерина Анатольевна (eds.). Москва: Языки славянской культуры, 2016: 25–75.
- Рикер, Поль. *Время и рассказ*. Vol. 1. Москва—Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998.
- Сильман, Тамара. *Заметки о лирике*. Ленинград: Советский писатель, 1977.
- Тарковский, Арсений. *Собрание сочинений в трех томах*. Vol. 1. *Стихотворения*. Москва: Художественная литература, 1991.
- Фрост, Роберт. *Стихи*. Москва: Радуга, 1986.
- Цветаева, Марина. *Собрание сочинений в семи томах*. Vol. 2. *Стихотворения. Переводы*. Москва: Эллис Лак, 1994.
- Чевтаев, Аркадий. “Структура лирической событийности: ‘Tristia’ О. Мандельштама.” *Новый филологический вестник*, 2013, no. 1: 51–62.

О ПРИРОДЕ ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ...

Якобсон, Роман. "В поисках сущности языка." *Семиотика*. Степанов, Юрий Сергеевич (ed.). Москва: Радуга, 1983: 102–117.

Якобсон, Роман. "Грамматический параллелизм и его русские аспекты." *Структурализм: "за" и "против."* Басин, Евгений Яковлевич, Поляков, Марк Яковлевич (eds.). Москва: Прогресс, 1975: 99–132.

Якобсон, Роман. "Лингвистика и поэтика." *Структурализм: "за" и "против."* Басин, Евгений Яковлевич, Поляков, Марк Яковлевич (eds.). Москва: Прогресс, 1975: 193–230.

NOTY O AUTORACH

DOROTA DZIADOSZ

Dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa US. Studia z zakresu filologii rosyjskiej ukończyła na Uniwersytecie w Sankt Petersburgu, a pracę doktorską obroniła na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W kręgu jej zainteresowań leży pragmatyka i semantyka interiekcji, język Internetu, a w szczególności memy internetowe oraz socjolekty. Jest autorką kilkunastu publikacji, w tym monografii *Leksykalno--semantyczne i pragmatyczne aspekty interiekcji w języku polskim, rosyjskim i niemieckim* (Szczecin 2018); *Socjolekt studentów uczelni szczecińskich i petersburskich* (Szczecin 2008).

Kontakt: dorota.dziadosz@usz.edu.pl

ROMAN GAWARKIEWICZ

Dr hab., prof. w Instytucie Językoznawstwa US. Zainteresowania naukowe: psycho- i etnolingwistyka, dialog kultur w kontekście tożsamości etnicznej i kulturowej, kulturowo-społeczne uwarunkowania polsko-niemiecko-rosyjskiej komunikacji międzykulturowej, auto- i heterostereotypy narodowe, językowy i dyskursywny obraz świata. Autor monografii *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy — Niemcy — Rosjanie* (Szczecin 2011); *Konotacje znaków werbalnych. Perspektywy badawcze i interpretacje etnolingwistyczne* (Szczecin 2023); *Polski słownik asocjacyjny. Dwie dekady, t. 1: Od bodźca do reakcji* (Szczecin 2024).

Kontakt: roman.gawarkiewicz@usz.edu.pl

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Prof. dr hab., językoznawca, absolwent socjologii i filologii rosyjskiej, zastępca dyrektora Instytutu Językoznawstwa UMK w Toruniu oraz zastępca redaktora naczelnego „Przeglądu Rusycystycznego”. Zainteresowania naukowe: społeczne i indywidualne uwarunkowania dwujęzyczności, słowiańskie wspólnoty wyspowe ze szczególnym

NOTY O AUTORACH

uwzględnieniem społeczności staroobrzędowych w Polsce i krajach bałtyckich oraz Polaków na Wschodzie, socjolingwistyka i historia socjologii. Autor monografii *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* (Toruń 2011); *Socjologia w badaniach dwujęzyczności* (Toruń 2013) i *Code-switching and code-mixing in the conditions of Slavic-Slavic language contact. Vershina — a unique Polish language island in Siberia* (Toruń 2024). Kierownik projektów badawczych dotyczących adaptacji językowej i społecznej nowej i starej polskiej diaspory w Turcji (NCN, 2022–26), przełączania kodów w dwujęzyczności polsko-rosyjskiej na Syberii (NCN, 2017–23), rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce (NCN, 2011–15), rodzinnej polityki językowej słowiańskich mniejszości w Stanach Zjednoczonych (NAWA, 2022).

Kontakt: micglu@umk.pl

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Prof. dr hab., pracuje w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UWM w Olsztynie. Kierownik Zakładu Komunikacji Społecznej i Języka Mediów. Dyrektor Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie. Redaktor naczelny czasopisma „Przegląd Wschodnioeuropejski” oraz trzech serii wydawniczych. Autor ponad 450 publikacji, w tym 21 monografii. Publikował w wielu językach i w wielu krajach. Przedmiotem zainteresowań jest teoria i filozofia języka, metodologia badań lingwistycznych, socjologia językoznawstwa, gramatyka funkcjonalna, składnia semantyczna, komunikologia i pragmatyka językowa, psycholingwistyka i semantyka kognitywna, semantyka logiczna, językoznawstwo konfrontatywne: polsko-wschodniosłowiańskie oraz słowiańsko-germańskie. Kierownik bądź wykonawca kilku projektów naukowo-badawczych, w tym realizowanych we współpracy międzynarodowej. Jest członkiem Komisji Stylistycznej oraz Komisji Lingwistyki Dyskursu przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, a także członkiem Socjetas Humboldtiana Polonorum. Jest (powtórnie) członkiem Zarządu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.

Kontakt: akiklewicz@gmail.com

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH

Dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa US. Zainteresowania naukowe: pragmalingwistyka, komunikacja międzyludzka, komu-

nikacja internetowa, propaganda, perswazja językowa. Wybrane publikacje: *Propaganda wojenna w kazaniach patriarchy moskiewskiego i całej Rusi Cyryla I. Próba analizy pragmatolingwistycznej* („Przegląd Wschodnioeuropejski” 2025, nr 2 (16)); *Rosyjski Kościół Prawosławny wobec zbrojnej agresji na Ukrainę. Narracja wojenna w kazaniach patriarchy Cyryla I* („Slavia Orientalis” 2025, t. 74, nr 3); *Charakterystyka dyrektywnych aktów mowy występujących w hejcie internetowym* („Socjolingwistyka” 2018, t. 32).

Kontakt: katarzyna.kondziola-pich@usz.edu.pl

ELENA KURANT

Dr, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ. Autorka monografii *Театр чудес. Авторские сценарии в драматургии Ивана Вырыпаева* (Kraków 2020) oraz artykułów w pismach krajowych i zagranicznych. Zajmuje się współczesną dramaturgią rosyjsko-języczną, teatrem i dramatem dokumentalnym, dramatem verbatim, teatrem performatywnym i sztuką partycypacyjną, sztuką protestu.

Kontakt: elena.kurant@uj.edu.pl

NINA LABY

Magister, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pracę magisterską na temat wpływu traumy na rozwój bohaterów powieści *Zulejka otwiera oczy* Guzel Jachiny obroniła w 2025 roku. Zainteresowania naukowe: trauma, postpamięć, literatura kobieca i feministyczna.

Kontakt: nina_laby@wp.pl

MACIEJ PIECZYŃSKI

Dr, pracownik Instytutu Literatury i Nowych Mediów US. Rusycysta, ukrainista. Zajmuje się głównie współczesną dramaturgią rosyjską, ale również publicystyką rosyjską, ukraińską oraz białoruską. Autor książek: *Jak nas piszą cyrylicą. Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy o Polakach* (Warszawa 2018); *Modele dialogu z tradycją w najnowszej dramaturgii rosyjskiej* (Szczecin 2021); *Granica propagandy. Łukaszenka i Putin na wojnie hybrydowej z Polską* (Warszawa 2022); *Stalin wiecznie żywy. Obraz „czerwonego cara” we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim* (Warszawa 2023) oraz *Nie ma innej Rosji. Dlaczego Moskwa jest imperialna, agresywna i despotyczna* (Warszawa 2024).

Kontakt: maciej.pieczynski@usz.edu.pl

NOTY O AUTORACH

ANDRZEJ POLAK

Dr hab., prof. UŚ, zatrudniony w Instytucie Literaturoznawstwa UŚ w Katowicach. Zajmuje się współczesną prozą rosyjską, w tym prozą historyczną, fantastyką i narracją kolonialną/postkolonialną w literaturze rosyjskiej. Jest autorem monografii *Proza historyczna Bułata Okudźawy. Z problemów gatunku i intertekstualności* (Katowice 2006) oraz *Grając przeszłością i przyszłością. Rosyjska fantastyka alternatywna i socjologiczna* (Katowice 2015).

Kontakt: andrzej.polak@us.edu.pl

BARBARA RODZIEWICZ

Dr hab., prof. US, językoznawczyni, sławistka i germanistka, zajmuje się badaniami nad wartościami w ujęciu psycho- i etnolingwistycznym oraz strukturą leksykonu mentalnego. Autorka m.in. monografii *Wartości. Polacy — Rosjanie — Niemcy* (Szczecin 2014), *Polsko-niemiecko-rosyjskiego słownika terminów lingwistycznych* (Szczecin 2019) i *Polskiego słownika asocjacyjnego. Dwie dekady. Od reakcji do bodźca* (Szczecin 2024). W ostatnim czasie opublikowała artykuł o wykorzystaniu medialnych mechanizmów w wojennej narracji Wołodymyra Zeleńskiego jako narzędzia politycznego, a także cykl związany z zainteresowaniami genealogicznymi poświęcony językowej i kulturowej spuściźnie rodu Rodziewiczów.

Kontakt: barbara.rodziewicz@usz.edu.pl

MICHAŁ PATRYK SADŁOWSKI

Dr, adiunkt w Zakładzie Historii Administracji UW oraz współpracownik Centrum Badań nad Prawem Europy Wschodniej i Azji Centralnej na Wydziale Prawa i Administracji UW. Specjalizuje się w historii ustroju państwowego Imperium Rosyjskiego, Związku Sowieckiego oraz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybrane monografie: *Między Mikołajem II a Leninem. Rosyjska państwowość i jej koncepcje podczas rewolucji lutowej 1917 roku* (Kraków 2021, 2026); *Geneza, ustrój i orzecznictwo Najwyższego Sądu Administracyjnego do 1989 roku* (Warszawa 2023). Obecnie pracuje nad biografią Pawła Nikołajewicza Milukowa.

Kontakt: m.sadlowski@wpia.uw.edu.pl

KATARZYNA SYSKA

Dr, adiunkt w Katedrze Literaturoznawstwa Rosyjskiego Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, literaturoznawczyni, tłumacz-

ka. Zainteresowania badawcze: najnowsza literatura rosyjska ze szczególnym uwzględnieniem dramaturgii, teatr i sztuki performatywne, dyskursy pamięci we współczesnej rosyjskiej kulturze, literatura rusofońska. Wybrane publikacje: *O neosentymalnych tendencjach w najnowszej literaturze rosyjskiej* (Kraków 2015); *Пьеса „Антигона. Редукция” Аси Волошиной. Перформанс бунта* („Slavistična revija” 2024, nr 72/1); *Powieść „Ludzie sierpnia”. Siergiej Lebediew o rosyjskiej transformacji lat 90.* („Kultura Słowian” 2024, t. 20); *„Иллюзии” Ивана Вырыпаева: поэтика созерцания* („Новое литературное обозрение” 2023, nr 182).
Kontakt: katarzyna.syska@uj.edu.pl

AGATA ŚLĘZAK

Absolwentka filologii polskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pracę magisterską dotyczącą dzienników Witolda Gombrowicza napisała pod kierunkiem prof. Edwarda Polanowskiego i prof. Adeli Pryszczewskiej-Kozołub. Po ukończeniu studiów podjęła pracę jako nauczycielka języka polskiego w I LO Adama Mickiewicza w Lublińcu. Zajmuje się badaniem twórczości Antoniego Ferdynanda Ossendowskiego, poezją Jana Nikodema Jaronia oraz prozą Wiesława Wernica. Interesuje się geopoetyką, geokulturologią, interkulturowością i ekokrytyką. Jest autorką artykułu *Polesie i Poleszucy według Antoniego Ferdynanda Ossendowskiego. Relacja człowiek–przestrzeń* („Czytanie Dwudziestolecia” 2025, w druku).
Kontakt: alagama@interia.pl

ALEKSANDER WAWRZYŃCZAK

Dr hab., prof. UJ w Katedrze Kultury Słowian Wschodnich UJ w Krakowie. Zainteresowania naukowe: tradycjonalizm w literaturze rosyjskiej XX i XXI wieku, tematyka wojenna w literaturze rosyjskiej oraz badania imagologiczne. Autor monografii *Naród i państwo w twórczości pisarzy rosyjskich nurtu „wiejskiego”*. *Wasilij Biełow, Władimir Liczutin, Walentin Rasputin* (Kraków 2005); *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa* (Kraków 2014) oraz ponad 40 artykułów publikowanych w polskich i zagranicznych periodykach i zbiorowych monografiach naukowych.
Kontakt: aleksanderwawrzynczak@uj.edu.pl

NOTY O AUTORACH

GENNADIJ ZELDOWICZ

Prof., dr hab., pracował na Uniwersytecie w Charkowie, na UKW w Bydgoszczy (była Akademia Bydgoska), UMK w Toruniu. Obecnie jest kierownikiem Zakładu Semiotyki Instytutu Lingwistyki Stosowanej (Wydział Lingwistyki Stosowanej) w Uniwersytecie Warszawskim. Tłumacz poezji polskiej, angielskiej, hiszpańskiej, portugalskiej, francuskiej na język rosyjski. Najważniejsze publikacje: *Русские временные квантификаторы* (Wiedeń 1998); *Русский вид: семантика и прагматика* (Toruń 2002); *Русское предикативное имя* (Toruń 2005); *Прагматика грамматики* (Moskwa 2012); *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии* (Warszawa 2021).

Kontakt: g.zeldovych@uw.edu.pl